ЂУРИЋ
АНТОНИ

СОЛУНЦИ ГОВОРЕ

АНТОНИЈЕ ЂУРИЋ

СОЛУНЦИ ГОВОРЕ

СЕДМО, ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ

НИРО „КЊИЖЕВНЕ НОВИНЕ”
БЕОГРАД, 1987.

Драгиши Витошевићу,
одважном ратнику на вуковском бојишту,
дародавцу мисаоног народног блага,
који је књиге – незаборавнице
исписивао својом племенитом душом и душом
народа свога – посвећујем ову књигу.

РЕЧ АУТОРА

Историја им је доделила часну улогу: да својом беспримерном храброшћу, ратничком смрћу, патњом и самообнављањем, жудњом за слободом и својим оружјем одбране част отаџбине и да потомцима, синовима и унуцима, остану непресушни извор љубави и оданости према родној груди.

У том отаџбинском рату погинула је свака друга мушка глава Србије.

Њихове кости нису у блиставим маузолејима и раскошним гробницама. Сахрањени су тамо где их је задесила смрт: на Церу, Дрини, Гучеву, Руднику, Соколцу, Добром Пољу, Ветернику, Кајмакчалану . . .

Они су срушили два царства.
У музејима су њихове фотографије, заставе, ратни трофеји: изломљен челични бајонет, комад искривљене пушчане цеви, избушен шлем, исцепана цокула, остатак нагорелог шињела, изрешетана торбица и чутура, непрочитано мајчино писмо...
После сјајних победа на Церу и Колубари, ратни вихор их је бацио на врлетне стазе албанских гудура, којима су се кретали голи и боси, изнемогли од глади, промрзли од студи. Грејала их је само љубав према отаџбини.
А отаџбина, знао је сваки српски војник, то није комад земље убоге и голе, то су његове житородне њиве и зелене ливаде, то су виногради које су очеви и дедови његови засадили а руке његове неговале; отаџбина – то су његове луке и забрани, обале његових река, то су свежа јутра и благи заласци сунца у чије се часове чује песма тежачка...
На леденим стазама, шибани ветровима, провлачећи се између заседа и потера, грејала их је нада да ће се вратити на своје огњиште, да је то једино право и једина правда. У речи отаџбина саткане су све жеље и све мисли, сва надања и стрепње, све радости и бриге...
Отаџбина – то су његова жена – мученица и деца његова, део његове душе и тела, крв његова, ране незацељене, то је мајка – удовица, стара бака чуварица огњишта сваке вечери сузама натопљеног, то су гробља његових прадедова, празници његови, његове клетве и молитве, то је његов копоран и његов опанак...
У самртном часу, разнесен бомбом и искидан бајонетом, бранећи родну груду и отимајући је од непријатеља, српски војник је знао да су отаџбина – његови вајати, његови млекари и шуме његове, то је муњом опаљен грм, то су његове трубе и комишања, кикот девојачки преко плота, гнездо у крошњи дрвета пред кућом, то су његови крајпуташи, душа испуњена лепотом, његова нада и вера да правда побеђује

и да ће свакој сили доћи крај.

Отаџбина је и суза његова проливена на Везировом мосту, гледајући како изнемогли војници у реку бацају своје топове, и оно тихо јецање на острву Видо, комадић хлеба који је отац чувао у торби за сина, последња лиска дувана коју је син чувао за оца трећепозивца, то је онај громки позив на јуриш ...

Малаксао, сломљен болом за мртвим оцем, братом, комшијом и пријатељем, није губио веру и наду. И само после неколико месеци, кад је непријатељ објавио свету да нема више српских војника, да се на завејаним стазама вуку само бедни остаци, огласиће се оружје њихово и речи њихове. Свет ће се усталасати. Непријатељ ће поново задрхтати ...

На Солунском фронту, у рововима и јуришима, српски војници нису више били сами. С њима су били француски војници. У то време, српски војници су носили француски шлем, гађали из француске пушке, нишанили из француског топа, јели француски хлеб, пили француско вино, пушили француски дуван ...

Неизмерна је њихова љубав према Француској. Најдубље и најпотресније је то осећање љубави према Француској исказао песник Владислав Петковић Дис. Делећи судбину свог народа, у нормандијском граду П'тит Далу, где су биле колоније српских избеглица, гледајући како француски добротвори организују концерт у корист српске сирочади, песник је, окружен неколицином француских књижевника, рекао: „Кад се будемо вратили на наша огњишта и наше мајке затекнемо још у животу, оне ће нас дочекати и питати: „Како сте се осећали у Француској?". Ми ћемо им одговорити: „Било нам је добро!" Ако су наше жене и наше сестре још у животу, оне ће нас загрлити и питати: „Како сте се осећали у Француској?" Ми ћемо им одговорити: „Било нам је добро!" Ако су наша деца, која су сазнала за највећа искушења овог света, још у животу, она ће нас загрлити *такође, али њихова уста неће умети да нам поставе то питање; она ће нас само просто запитати: „Где је та Француска?" Уместо одговора, ми ћемо ставити руку на срце и рећи ћемо им: „Ево, Француска је овде" и наша деца ће нас разумети".*

Очеви и дедови су ту љубав према Француској пренели на своје синове и унуке.

Дошли су, на своју изричиту жељу, и у прве борбене редове, добровољци из Војводине, Хрватске, Босне, Словеније, Лике . . . Они су носили аустроугарску униформу, а у души неодољиву чежњу за слободом и уједињењем са својом браћом. Пристизали су добровољци из Русије, Америке . . . Њихову судбину делиће енглеске болничарке, француски лекари, добротвори из Швајцарске, Енглеске, Русије . . . Сви су се они претворили у једно срце, једну душу, једну чежњу: што пре у поробљену српску отаџбину.

Кад је куцнуо судбоносни час, кад су командири исукали сабље и повикали: „За мном, јунаци!" – полетели су као да имају крила. Са окрвављених планинских врхова видели су своју отаџбину.

Седокоси ратници, српски и француски, добровољци и добротвори, све малобројнији, у свечаним приликама говоре о себи и својим друговима. А ово је ретка свечаност: шест деценија од пробоја Солунског фронта, од оног праскозорја 15. септембра 1918. године, кад се све претворило у ватру, бомбу, крв . . . Више није било силе која би их зауставила у победоносном јуришу према отаџбини и слободи, спаљеним домовима и уцвељеним мајкама.

А кад су умукли топови, кад је војна завршена, сељак се вратио њиви, учитељ ђацима, војник касарни, свештеник цркви, сви са понеком раном на телу или у души, али свесни сазнања да су извршили своју људску и војничку дужност.

Ова књига представља само мали део

аутентичне историје ондашњих догађаја, коју нису писали историчари, већ они који су је стварали – учесници догађаја.

15. септембра 1978.

. . . Хероји, ја вас шаљем у један нов рат против једне мале, али врло храбре нације. То су Срби који су у току три непосредна рата – против Турске, Бугарске и Аустро-Угарске – дали свету доказе високих ратничких врлина и највећих војничких способности и који су, на заставама попрсканих крвљу, написали за ове четири године само највеће и најславније победе. Знајте да ће само ваша енергија и спремност на највеће жртве и само потпун презир према смрти омогућити да победите овај народ, да освојите његову земљу и да немачкој војсци донесете једну нову победу. Срећан пут ка победи и слави! Ура!

Виљем II, (1859–1941) немачки цар

Мијат Гредељевић

ПРЕД МАЈКОМ У СТАВУ МИРНО

. . . Тако је то онда било: испење се на позивар на брдо, па одозго, колико му грло допушта, викне: „Е-хеј, народе, почела мобилизација, јављајте се војсци!" Тако је и те, 1912. године, у мојим родним Стапарима, селу код Ужица, позивана војска у рат с Турцима . . .

. . . И нико није изостао. Сви су чули позив, нико није посебно позиван, није се губило време око тога где ће ко кога да нађе, него позив с брда: „Е-хеј, мобилизација . . . ". И зна се шта следи: пакује се торба, мајка се љуби у руку и збогом моји мили и драги, ја одох . . .

. . . Из моје куће Гредељевића, кренусмо нас четворица. Рођена браћа: Јован, Тиосав, Сава и ја, Мијат. Био сам најмлађи, тек сам се био оженио, а моја браћа су већ имала и децу. Не зна се ко је био бржи од нас четворице. Чинило ми се да смо били готови док се удари дланом о длан... Оца нисмо имали, мајка Злата, била нам је све...

... Стадосмо пред њом, мајком Златом. Пољубисмо је у руку. Стегло нам се срце, али видимо њено одлучно лице, без суза, и чекамо шта ће да нам каже... А она ће: „Моји синови, моји соколови, оца немате да вас испрати, али не мари. Ви идете у бој са Турцима. Са мртвог ништа не узимајте, туђе не дирајте... Немојте да чујем ружну реч о вама... Не долазите ми покуњена чела! О кући и својим женама не брините, ја сам ту, водићу рачуна о њима...

... Био сам у првој хаубичкој батерији Дринске дивизије. Кретали смо се готово увек уз Четврти пешадијски пук, па смо прошли све оне стазе и богазе којима су се кретали пешаци овога пука...

... Јован, мој брат, био је у брдској артиљерији, а Тиосав и Сава пешаци. Виђали смо се често, и у оном рату с Турцима и после с Бугарима, па и са Аустријанцима. Али, кад смо се повлачили – нисмо знали један за другог.

... Испред Драча сретнем једног војника из пешадије. Он је неким послом био заостао за својима. Рече ми да су моја браћа прошла и да су се распитивала да ли сам – жив. Добро је, мислим, живи су...

... Носим у себи тужну слику са мостова на Дриму: преко њих смо једва прешли, клизавица, а народ навалио. Неки пузе, котрљају се по леду... Причали су ми уз пут да су се неки с тог моста отиснули у реку. Војска и избеглице су се измешале...

... Дођоше на обалу две лађе. Не знам чије су биле. Донеше храну народу и војсци која се растурила по обали, једва се вуче... Речено нам је, нама млађима, здравијима да помогнемо да се у лађе укрцају избеглице, жене и деца. Таман смо то урадили, кад наиђоше авиони и почеше да бацају бомбе. Настаде паника. Вриште деца, запомажу жене. Али, бомбе све ближе падају и ми пустисмо народ да бежи са лађе и крије се по неком камењару . . .

. . . Боже, да ли смо пред вратима пакла . . .

. . . Кад су авиони отишли, опет смо укрцали онај народ у лађе. Три дана касније дошла нам је још једна лађа са храном. Кад се народ мало нахранио, нагрнуо је на лађу – хоће да уђе силом, надајући се да ће тако избећи друге невоље и да ће учинити крај својим мукама . . . Нико више не може да заведе ред. Један официр, сећам се, опали неколико метака увис, позивајући народ да напусти лађу. Ко се буде противио – рекао је, убиће га . . . Али, народ као да је оглувео, ништа више не може да га уразуми . . .

. . . Ту сам провео неколико дана. Најзад смо се и ми укрцали и потом нашли на Крфу. Био сам доста исцрпљен глађу, али – ходао сам, нису ме носили, а то је најважније . . . Срећни су они који су могли да воде рачуна о себи . . .

. . . Кад смо се мало окрепили, одморили и ојачали, опет смо били војска: знао се ред. Али, када сам се најмање надао, разболео сам се, па сам био неко време у болници у Ветеркопу. Из болнице право у битку за Кајмакчалан. Историчари су описали како је то било. Све се то зна, дабоме, али ја ћу вам испричати како сам дошао до једног писма од куће . . .

. . . Одем да обиђем топове. Ноћ је, снег . . . Ближим се шуми, опрезно. Знам, ровови непријатеља су близу, на неколико стотина метара. Наједном, приметим двојицу Бугара. Од оружја имам само бомбе . . . Наши пешаци су се повукли. Да су ту, лако бих ја. Рекао бих им једноставно да ухвате двојицу Бугара. Овако, шта да радим . . . Бојим се да ће неки лом да нам направе, па приђем на три-четири корака од њих, дигнем бомбу увис и кажем – предајте се . . . Они закукаше: „Не, братко, не тепај нас . . . ” Гледам их, млади су, могао бих бомбом да их искомадам, али зашто да то учиним, нису они криви за овај рат, њих су мобилисали и гурнули на фронт као и све нас ... Добро, кажем ја, нећу да вас убијем, али – баците одмах пушке ... Бацише они оружје и ја приђох да га покупим, а њих двојицу предам лично командиру Светомиру Мирчићу ...

... Добро је што их нисам убио. Добро се добрим враћа, мислио сам, и већ следеће вечери био сам у прилици да се уверим у то. Кад сам пошао да обиђем топ и нашао да је све у реду, чујем, с друге стране жице, на две стотине метара, глас бугарског војника ... Пита за мене, баш по имену и презимену. Никако ми није јасно, откуда зна моје име. Мора да је чуо од војника кад су ме помињали, али није то. „Немој да пуцаш", каже ми он, „па ћу ти дам писмо ... Пишу ти твоји од куће ... " Копка ме нешто, бојим се да је замка, чују и војници наш разговор ... Бугарин каже да су запленили нашу пошту и да је код њих много писама за наше војнике. Месечина је, све се лепо види ... Нећу, кажем, не треба ми писмо, а мислим – боже да ли је истина ... „Немој да тепаш наше војнике", каже ми Бугарин, „па ћу ти дати писмо ... Ево га, узми ... "

... Подигнем се из рова и кренем. Ако ми је судбина да погинем, мислим, нека буде ... Дођем близу жице, на петнаестак метара, а Бугарин ми показује коверат ... Затим направи грудву и баци је ... Мислим: готов сам! Бомба је, сад ће да експлодира! Али, ништа. Узмем грудву, распршим снег, кад оно – писмо ... Пише ми мајка Злата. Писмо ишло преко Женеве, преко Црвеног крста. Сад ми је јасно да су Бугари пресрели пошту и запленили је. Машем Бугарину руком и захваљујем се ... Хвала му по сто пута. То су биле прве вести од куће ... Баш ми се добро – добрим вратило ...

... Кад је пробијен фронт, брзо смо стигли до Ужица. У ставу мирно, сва четворица браће нађосмо се пред мајком Златом: сви смо преживели рат.

Мијат Гредељевић има 95 година. Живи у Титовом Ужицу, Загребачка 10. Носилац је четири висока одликовања.

„Тачно у 3 часа непријатељ се има разбити вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао.

Војници!... Јунаци... Врховна команда избрисала је наш пук из свог бројног стања, наш пук је жртвован за част Београда и отаџбине... Ви немате више да се бринете за своје животе који више не постоје... Зато напред у славу!... За краља и отаџбину... Живео краљ!... Живео Београд!..."

Мајор Драгутин Гавриловић, командант 2. батаљона 10. пешадијског пука, браниоцима Београда у октобру 1915.године

Бранислав Стојковић

РАТНО ЧУДО НЕВИЂЕНО

... Рат је чудо невиђено ... Па и то што се догодило оне ноћи, 9. августа 1916. године на положају Чеп, кад су Бугари свим силама настојали да нас потисну и заузму наше ровове, спада у ретко, ратно чудо ...

... Негде око два часа по поноћи дотрча ордонанс команданта батаљона и рече ми да журно, што је могуће пре, покупим свој вод и кренем у помоћ четвртој чети, чији је командир био Коста Јовановић, резервни капетан прве класе, иначе академски сликар ... Нисам губио ни тренутак: кренули смо каменитом косом, саплићући се у мраку ...

С бугарске стране паљба није престајала, али су и наши жестоко одговарали... Ордонанс, који нас је пратио, оде да потражи команданта батаљона, али се више не врати. Стојим беспомоћан, не знам шта да предузмем...

...Из ровова војници четврте чете гађају брзом паљбом... Држите се, јунаци, вичем им, долази вам у помоћ трећа чета... Тог тренутка проломи се – уре, уре, – бугарски узвик при јуришу... Сад се покажи, потпоручниче Браниславе Стојковићу, кажем себи. Шта си учио о рату, тактици. Ево, Бугари јуришају на твоје војнике, побиће их... И командовао сам плотуном по непријатељу... Мој глас као да је све надјачао. Чули су се жешћи плотуни мојих војника... Не знам колико времена је то трајало, али знам да смо зауставили њихов јуриш и ућуткали њихове митраљезе...

...Стиже командир четврте, грли ме, љуби, честита ми на сналажљивости... Затим ме позива да пођем са њим, уверен да те ноћи Бугарима неће пасти на памет да поново крену на јуриш. Оставили су те ноћи много мртвих...

...Командир Коста води ме назад, уз брдо, ка врху положаја. Праћени смо његовим ордонансима, којима он рече да потраже леш неког бугарског војника. Кад су ордонанси отишли, капетан Коста ми исприча ово чудо...

...Моја чета је, прича Коста, била у првим рововима. Ја сам са ордонансима био иза ивице положаја. Кад су Бугари кренули на јуриш, отрчао сам код војника и остао на положају... Случајно бацим поглед уназад и на своје запрепашћење угледах чудан призор: два војника се гушају и рву на самом гребену положаја...

...Трчим ка њима, уз бесну псовку: зар је вама, кажем, до рвања, а напред се гине... Нисам ни слутио да је тако нешто могуће. Па, то нису војници моје чете. Ордонанс, задихан, дотрча и рече ми: погледајте, то је Бугарин... Али, ја сам прилазио ближе, све више запањен призором. Мислио сам: откуда Бугарин иза положаја и ровова моје чете? За то време нисам одвајао очи од два људска створа, чврсто стегнута у коштац, не схватајући ништа од свега ... Њихово дисање, или боље да кажем роптање, јасно се чуло ...

... Оптрчавао сам око њих да бих уочио који је од њих бугарски војник, али нисам могао у мраку да разазнам ... Тек кад сам пришао на два корака, схватио сам да један носи бугарску униформу ... Онај други је мој ордонанс. Бугарин је, видело се, био јачи и виши од мог војника, па га је увек окретао према мени ... Не знам колико сам дуго обигравао око њих ... Саплео сам се о пушку на земљи, узех је, и како је на њој био бајонет – уперим га у Бугарина ... Али, тог тренутка, Бугарин заману и окрену ми ордонанса према бајонету ...

... За то време испред нас, на положају, тутњи, грме бомбе, митраљеска и пушчана ватра. Ону двојицу ни да окрзне, рву се ... Не могу да окончам ту борбу на живот и смрт без оружја, јер ми је бугарски војник увек потурао свог противника, мог ордонанса ... Свакојака сам чуда у рату видео, али овако нешто, никада ... Како би било да гађам из револвера? Чудио сам се како ми то раније није пало на памет ... Учинило ми се да чујем последњи крик свог војника, као да је био на издисају ... Опалим два метка, а Бугарин се стропошта.

... Док ми је капетан Коста ово причао, ордонанси нас позваше ... У мраку смо видели огромно тело оног Бугарина. Мирисао је на ракију ... О појасу му је висила чутурица – до пола напуњена ракијом ...

... Ту сам сазнао и како се то одиграло, откуд Бугарин на нашем положају ... Кад се ордонанс, послат по муницију враћао, пошто је пре тога довео комордију са два сандука метака натоварених на коњу и оставио их у подножју положаја, сусрео се са једним војником. Где је командир, питао је војник, немамо муницију ... Како немате, кад је стигла, љутио се ордонанс и мало боље погледао војника ... Уочио је на њему бугарску униформу ... Бугарин је био на брегу, а ордонанс ниже... Обојици је било јасно да нешто мора да се догоди. И догодило се: ухватили су се у коштац... Нису имали времена да употребе оружје...

...Ордонанс није знао да каже колико је трајало то рвање. Бугарин, мада је био јачи, није могао да га савлада и усмрти... Носили су се мушки, док се пред њима одигравала крвава драма ноћног напада...

...Бугарин је добио задатак да искористи препад првог налета Бугара и убије нашег командира... Зато је, чим је наишао на нашег првог човека, питао где је командир. Бугарин је одлично говорио наш језик и лако се, прескочивши наше ровове, нашао међу војницима из објавнице... У мрклој ноћи, ослушкивао је гласове војника и команду и закључио где би требало да буде командир... Случајни наилазак ордонанса и његова храброст – покварили су план Бугарима... Њихов 55.пешадијски пук претрпео је те ноћи страховите губитке...

Бранислав Стојковић, који нам је испричао ову ретку, узбудљиву причу, живи у Београду, Кнеза од Семберије 14. У својим записима Стојковић чува многа документа из рата. Међу њима су и наредбе команданта Прве армије Војводе Петра Бојовића, у којима се говори о ретком јунаштву тадашњег активног потпоручника Стојковића. Уосталом, о том јунаштву сведоче и Карађорђева звезда са мачевима и друга висока одликовања.

Тадија Пејовић

ОДОШЕ ЂАЦИ У СМРТ

... Легендарни Батаљон 1300 каплара ...

... На ратним пољима Србије, те 1914, они су били најлепши цветови и последња нада да ће својим младалачким жаром и беспримерним патриотизмом, који ће унети међу трупе искусних али изнемоглих ратника, разбити Поћорекову казнену експедицију и одбранити част своје земље ...

... То се и догодило. Кад су напустили касарну у Скопљу и у беспрекорном реду изашли на улицу, маса света их је дочекала цвећем. Било их је који нису могли да задрже сузе и јецај: „Одоше Ђаци на фронт ... Одоше Ђаци у смрт ... " Букети цвећа орошени сузама, падају на поносне младиће, чији се бајонети и капларске звездице пресијавају на сунцу . . .

. . . Већ после првих борби назван је „Батаљон смрти". Касније, делећи до краја судбину своје земље, назваће га „Легендарни батаљон 1300 каплара". Остаће записано да су дух војске нарочито подигле чувене скопске ђачке чете. То беше цвет интелигенције, понос и будућност народа. Ових 1300 младића беху она луча која озари душе потиштених војника, преморених дуготрајним повлачењем и великим губицима. Соколећи своје водове, они ће се у новим борбама бацити на непријатеља неодољивом жестином, напоредо са официрима и војницима. Крваве бразде осташе у њиховим редовима . . .

. . . Историчари тврде да је то једини пример у историји света, да једна држава шаље на фронт, искључиво у борбене јединице, свој цвет, своју будућност, своју целокупну интелектуалну омладину – и то као последњу наду за спас своје земље . .

. . . Један од 1300 каплара је и проф. др Тадија Пејовић. Ево шта он прича . . .

. . . Само церска битка је избацила из строја 259 официра и 16.045 подофицира и војника. Требало је, дакле, што пре попунити старешински кадар. Тако је Врховна команда одлучила да се ђаци свих школа у Србији, који су доспели за војску, као и они који су били одложили служење рока до завршетка школовања, позову у војску и припреме за старешине . . . Сва школска омладина из више генерација нашла се у Скопљу . . .

. . . За то време на Сави и Дрини водиле су се жестоке борбе. Ђаци су стога – ужурбано обучавани у ратним вештинама и командовању мањим јединицама. Четири чете ђака, преко Лапова и Крагујевца, отишле су за Горњи Милановац, за Прву и Трећу армију, а две чете преко Лапова и Младеновца за Аранђеловац, за Другу армију . . .

. . . Ја сам са својим школским другом Милојем Рајковићем распоређен у прву чету, првог батаљона 19. пешадијског пука првог позива Шумадијске дивизије. У чету смо, у Вреоцима, дошли 20. новембра. У путу смо унапређени у поднареднике. Већ сутрадан био сам на предстражи у непосредној близини Штаба. Војници су ме у почетку гледали са жаљењем што сам дошао тако млад и школован да погинем . . .

. . . Наш батаљон крене да појача борбени поредак трећепозиваца који су се налазили код Пожаревца, на положају Забеле . . . Са растојања од једва педесетак метара засуше нас пакленом митраљеском ватром . . . Немци су кренули на јуриш, али ми смо их одбили, падали су као снопови . . . У тој борби, 12. октобра, 1915. године, наш батаљон је преполовљен. Погибе ту, на моје очи, мој школски друг, наредник – ђак Милоје Рајковић. А у Колубарској бици погинуло је 400 ђака . . .

. . . Оног септембра 1918. видео сам страшан призор – букве поломљене, људска тела искомадана и разбацана по земљи. Понеки Бугарин жив, али ошамућен, извлачи се из рова и јечи . . . Мало их је који су преживели напад наше артиљерије . . .

. . . Опет ми се мисао враћа на Скопље, на другове из младости, на ђаке-капларе . . . Било нас је на почетку 1600, али су неки због слабог здравља, или зато што су били премлади – одбијени. Та слика је била дивна: нико није могао да се помири са тим да буде одбијен; сматрали су да је то увреда, понижење . . . Отаџбина је била у опасности, а њихова помоћ је одбијена! Неки су свим силама настојали да себе учине – старијим, измишљали су да су старији за годину-две . . .

. . . Али, било је и других ситуација. У Скопље је дошао и Милорад Масаловић Сења у војничкој униформи, са чином каплара. Он је као свршени матурант јула 1914. године као добровољац ступио у Пети пешадијски прекобројни пук и учествовао у љутој бици на Церу. Показао је изванредну храброст и унапређен у чин каплара. Кад се нашао пред лекарском комисијом, нико га није ни погледао: речено му је да иде кући, јер његово годиште није позвано... Председник лекарске комисије, санитетски пуковник Жерајић, саветовао му је да се врати кући, да сачека позив своје генерације... Масаловић се није поколебао. Заузео је став мирно и рекао: „Зар сам овако млад могао бити на Церу, тући се са непријатељем, а не могу сада бити у ђачкој чети?” Комисија је попустила – Масаловић се нашао у ђачком батаљону.

... Али, као и многе друге, смрт га је убрзо покосила...

Нашег саговорника, једног од 1300 каплара, проф. др Тадију Пејовића нашли смо на Руднику. Прелиставао је своју тек изашлу књигу „Моје успомене и доживљаји 1892–1919”. Овом књигом истакнути професор је желео да сачува од заборава своје другове и важне историјске чињенице.

Љубица Чакаревић

ПОДВИГ УЧИТЕЉИЦЕ ЉУБИЦЕ

... Две недеље уочи оног судбоносног јуриша српских ратника једна млада, витка, лепа жена, ишла је из рова у ров и говорила војницима да су спаљена њихова огњишта и да их уцвељене мајке и сестре жељно чекају ...

... То је била учитељица Љубица Чакаревић, први весник из поробљене Србије, која је „ходом по мукама”, пробијајући се кроз заседе и потере, дању вучки а ноћу хајдучки, после 27 дана, из Ужица стигла на Солунски фронт ...

... На челу те необичне дружине био је Драгутин Јовановић Луне, наредник Добровољачког одреда на служби у Четвртом пешадијском пуку, а чинили су је његов отац Мирча, фијакерист из

Врњаца, Милутин Петковић, наредник, родом из Јагодине и Обрен Милићевић, кмет општине врњачке. Љубица је на фронту имала оца и три брата. Хтела је да се бори, да допринесе ослобођењу своје земље. Ево шта она прича . . .

. . . Ноћу између 28. и 29. јула 1918. прешли смо прве километре пута према Брусу. Мост преко Расине, видели смо, био је добро чуван. Повукли смо се неколико стотина метара ниже и препливали реку . . . Зора нас је затекла у шумарцима села Марковићи, близу Куршумлије . . . Из склоништа, са ивице шуме, гледамо села: сва су спаљена, виде се само згаришта . . . Приметисмо жену, која је у наручју носила двоје деце. Стајала је поред своје куће и плакала . . . Луне и ја јој приђосмо. Она устукну, уплашена. Замолисмо је да нам однекуд, ако може, донесе мало хлеба, па ћемо јој поштено платити . . .

. . . Али у очима жене блесну мржња. Рече: „Ви сте Бугари . . . Правите се да сте Срби, а после да ми убијете децу, као толику другу . . . Кућу сте ми спалили . . . " Жена зајеца, и ја схватих да је то због Лунетове бугарске блузе и шапке. Рекох му да се повуче, а ја приђох ближе, раскопчах блузу и показах груди . . . Рекох јој да сам девојка, Српкиња, учитељица, да бежим из Србије од окупаторских војника и да хоћу на Солунски фронт где су ми три брата и отац. Рекох јој да је онај човек Луне и да носи бугарску униформу да би се лакше пробили кроз непријатељске положаје . . .

. . . Жена поново заплака, стежући у наручју дечака и девојчицу . . . Обећа да ће отићи код стрица у суседно село и да ће се вратити кроз три сата . . .

. . . Око подне стиже. Носила је торбу пуну хране: два велика хлеба, сира, белог лука и мало дувана. Осмехивала се. У њеним очима више није било страха. Остала је с нама све до сумрака. Кад смо се растајали, она поново заплака и рече: „Нека вас срећа прати . . . Па, кад стигнете на фронт, кад нађете српске војнике, кажите им како изгледају њихови попаљени домови, како су уцвељене њихове жене и мајке... И кажите им нека пожуре..." И мени пођоше сузе и обећах да ћу, ако жива стигнем, све пренети нашим војницима...

... Те ноћи смо прешли пут од Орашког виса и код Преполца преданили. Старији човек који нам је на путу био водич, упозори нас на бугарска потерна одељења. Пред Подујевом приметисмо Бугаре... Двојицу смо приметили у шуми, на путељку. Ту су заувек остали... Од једног сељака смо купили козу и стари Мирча ми је од коже направио опанке... Ноге су ми биле отекле, израњављене по кршу...

... За 27 дана, колико је трајало наше путовање, западали смо у свакојаке заседе, замке, и извлачили се захваљујући Лунету и Милутину који су живе препреке уклањали – бајонетом... Иза нас су остајали лешеви бугарских војника...

... Али најгоре је тек долазило: вребале су нас очи и пушке српских војника, јер нису знали ко им долази. И, заиста, само што смо прешли бугарске ровове, наши осуше ватру... Косили су на све стране, зрна су фијукала поред нас... Спасла нас је само срећна околност што су неки препознали Лунетов глас... Неколико војника истрчаше из рова и кренуше нам у сусрет... Била сам готово боса, рањавих ногу, исцрпљена и гладна... Војници нам прилазе, загледају нас, грле, љубе, плачу, шапућу: „Наши,... домовина..."

... Плачем и ја од радости. Најзад сам међу својима. Тражим да видим браћу, оца... Кажу ми да су у рововима, видећу их... Хоће да ме воде у Врховну команду... Дође мој брат Милутин... Војници унаоколо седе и слушају наш разговор. Мисле, сигурно, на своје сестре, мајке, жене и децу. Охрабрени су мојим доласком. Нестрпљиви су, једва чекају да крену... Снажни су. Гледам их и мислим да ништа неће моћи да их заустави кад крену у јуриш...

... Дотрча један официр и рече да одмах кренемо у Врховну команду, тамо нас чекају. Кренусмо у Буковик. А тамо на окупу, испред бараке: Степа Степановић, Живојин Мишић, Петар Бојовић . . . Почех да дрхтим: толики пут, муке, заседе, потере, успутна клања Бугара, све ми се то нађе пред очима . . . Стадох наједном, као укопана. Али, они мени прилазе, стежу ми руке, честитају, говоре да сам јунак, да сам дошла у прави час, да сам први весник из поробљене Србије . . . Одликоваше нас . . . Војвода Мишић пита ме: „Девојко, шта хоћете да учинимо за вас . . . Кажите слободно, ви сте учинили подвиг . . ." Официри унаоколо стоје. Чекају мој одговор . . . Шта да пожелим, шта да кажем . . . Сетих се оне мајке двоје деце, оне што нам је донела хлеб, сетих се њених суза на спаљеном огњишту, сетих се испраћаја и њене поруке нашим војницима. Осетих неку чудну храброст, подигох главу и рекох: „Ако сте, Војводо, заиста спремни да ми испуните жељу, онда ми дозволите да својом руком испалим један топовски хитац на бугарске и немачке ровове, да од овог часа почнем да се светим за све патње мога народа . . . Официри су се немо гледали. Али друге није било: то је моја жеља. Одвели су ме у оближњу шуму, где је, добро скривена, била једна батерија. Цев је већ била уперена према непријатељским рововима.Испалила сам топовски хитац и – сузе су ми грунуле. Сузе радоснице . . .

. . . Убрзо за овим хицем,испаљеним руком младе учитељице, грмели су картечи и зрна фијукала. Млада девојка је потом ишла од рова до рова, говорила је војницима о домовини, мајкама које их жељно очекују . . . Било је то пред онај судбоносни јуриш . . . Солунци су брзо стигли до Ужица. С њима је, горда и поносна, срећна, била и Љубица. Одмах је наставила позив учитељице и често се лаћала гусала да својим малим ђацима уз гусле пева о великом јунаштву њихових очева и дедова.

Љубицу Чакаревић смо недавно срели на Златибору, у друштву њене сестре Катарине, професора. С њима је био и њихов брат Милутин. Ту смо из њене дуге, узбудљиве приче, узели овај део. Њен подвиг није заборављен.

...Деликатни маневри на Церу и Колубари, вођени су сигурним просуђивањем, са слободом духа и снагом који испољавају мајсторство српских командовања – заслужују да заузму сјајно место у нашим стратегијским студијама...

...Повлачење наших савезника Срба, у околностима у којима је извршено, превазилази по страхотама све што је у историји до сада као најстрашније забележено...

Жозеф Жофр, (1852–1931) француски маршал

Драгољуб Савић

ГОРНИЧЕВО ВАТРОМ РАЗОРЕНО

. . . На дужини од око 50 километара били су логори наше војске: дивизија до дивизије, пук до пука, јунаци са Цера, Колубаре, преживели са острва Видо, опорављени војници из Бизерте . . . Ти „бедни остаци" војске у плавој француској униформи са шлемовима на глави, наоружани француским оружјем, представљали су те, 1916. године, убојиту силу . . .

. . . Под жарким сунцем југа, војници су добили бронзану боју, што је још више истицало њихову одлучност. У раним јутарњим часовима пукови су изводили вежбе у руковању савременим оружјем . . . Увече је логор падао у дубок сан . . . Будили су се с једном мишљу и жељом: кренути већ једном на непријатеља, вратити се у поробљену земљу, међу своје укућане које нису годинама видели . . .

. . . Прилика за то указала нам се у августу 1916. у Горничевској бици, једној од најкрвавијих на Солунском фронту, у којој сам учествовао и ја, Драгољуб Савић. Војни стручњаци и историчари ће убрзо потом утврдити да су Горничевска и Кајмакчаланска битка решиле судбину Солунског фронта, па и судбину земље . . .

. . . Моја јединица, друга чета првог батаљона, 23. пука вардарске дивизије, била је у резерви Врховне команде, кад стиже наређење да кренемо према Горничеву.Јаком офанзивом непријатељ је успео да потисне Дунавску и Дринску дивизију, претећи да угрози стање на целом фронту према Првој и Трећој армији. Непријатељ је потиснуо наше пукове за око 40 километара . . .

. . . Дошли смо возом на само ратиште и из вагона развијамо се у стрелце . . . Непријатељ је на око 400 метара. Сва четири пука наше дивизије ступају у борбу. Једна француска дивизија је била на левом крилу, ми на десном, а између нас је Острвско језеро . . .

. . . Био сам у чину потпоручника, јер су сви ђаци-каплари из оног Батаљона 1300 каплара имали тај чин. У ствари, имали смо га још од 1915. Тада, на Солунском фронту, колико се сећам, било је око 700 ђака-каплара. Готово половина их је изгубила живот у Колубарској бици и касније приликом повлачења кроз албанске врлети . . .

. . . Са мном у чети била су још два моја друга из ђачке чете: Сретен Тадић, из Београда, студент архитектуре и Драгомир Тадић, из Ваљева, доцније професор универзитета и доктор наука. У 23. пуку било је 28 потпоручника, некадашњих ђака-каплара . . .

. . . Било је око 10 часова. Време сунчано, лепо, топло, август је . . . И Дунавска и Дринска дивизија имале су велике губитке – по четири хиљаде људи . . . Али немам времена да о томе размишљам . . . Ево их . . . Разлеже се бугарско „уре" на левом крилу које браним са својим водом. Збијена бугарска пешадија помоли се на неких стотинак метара од наших ровова. Брза паљба наших стрелаца, који су у стојећем ставу из рова бацали припремљене ручне бомбе, уништила је тај први талас . . .

. . . Али, чујемо команду бугарских официра и – ево иде други јуриш, па опет иста слика – плотунима их прикујемо за земљу и покосимо, а затим, као да су решили да изгину – изнова јуришају . . .

. . . Кренемо у противнапад и само што смо прешли највише тридесет метара – сударисмо се са масом Бугара. На сунцу, у летњој жези, светлуцају бајонети и боримо се прса у прса . . . Пешаци, утонули у масу Бугара, бацају тешке ранчеве с леђа и само размахују бајонетом и пробијају пијане Бугаре . . . На том месту битка је вођена шест дана. Свако је остао на свом положају. Бугари и Немци нису више могли да нас помакну. Потом је уследила наша офанзива. Непријатељ је почео да одступа ка Горничеву, где ће се одиграти страшна битка. Бугари и Немци су успели да заробе дивизион артиљерије Дринске дивизије – три батерије са 12 топова, али без затварача . . . Погинуо је командант дивизиона потпуковник Пејовић . . .

. . . Главни напад Бугара био је на Горничеву. Мој вод био је на путу према Битољу, код села Доњи Врбени. Бугари су имали страховите губитке и да би задржали своје трупе у одступању, уведу у борбу коњицу – пет ескадрона, око две хиљаде коњаника . . . Нападе нас коњица на широком Леринском пољу . . . Коњица је потиснула одред француске пешадије, а у борбу се упусти наш батаљон добровољаца под командом Милутина Николића и то – да би спасао Французе . . . Неискусни добровољци гинули су брзо, тако да је батаљон преполовљен . . . Коњицу прихвате искусни ратници 23. и 24. пука . . .

. . . Пустили смо их близу, на педесетак метара, и митраљезима и брзом пушчаном паљбом покосили . . . Ту сам видео необичан призор: стотине коња, без јахача, сумануто је јурило пољем, прескачући мртве и рањене на земљи . . . Коњи су прелетали преко глава наших војника . . . У почетку, коњица је успела да се пробије до штаба бригаде и зароби две батерије. Командант бригаде Драгољуб Узун – Мирковић једва је спасао главу . . .

. . . На Горничеву, наше чете као да су добиле крила . . . У трку, прса у прса, секу бајонетом . . . Рафали наше артиљерије рове земљу, комадају људе . . . Горничево, некад тихо село, у ватру је претворено . . . Растројене непријатељске јединице повлаче се у нереду . . . Ту, у селу Новаци, јурећи према Битољу, повратисмо оне батерије . . . Бугари су оставили и своју артиљерију и дали се у бекство . . .

. . .Мој вод је имао пет мртвих и 14 рањених. У батаљону – око 150 мртвих . . . Погибе ми најбољи друг Синиша Бућевац, ђак-каплар. Био је студент филозофије и полиглота – говорио је пет језика. Био је кратковид, па је одбијен на прегледу. Али, жестоко се бунио – није могао да се помири с тим да не учествује у рату . . . Били смо у Скопљу, у истој чети, спавали смо на поду . . .

. . . Синиша је добио задатак да са својим водом освоји чуку Котка. Бугари се нису дали, жилаво су се бранили до последњег човека.Ураганска ватра је просто гутала земљу и људе . . . Синиша је једног по једног војника пребацивао до јуришног положаја . . . Његову команду сам чуо са око 200 метара: „За мном, војници, јуриш, ура . . . ” Његов храбри вод је успео да освоји Котку, али је на њој заувек остао Синиша Бућевац . . . Од муницијског сандука је направљен крст и ту је, без опроштаја, јер за то није било времена, сахрањен . . .

. . . У међувремену биле су и борбе на Кајмакчалану на котама 1212 и 1050. Кад су пале ове коте, пао је и Битољ . . .

. . . Ја сам касније пребачен у Девети пук, у митраљеско одељење првог батаљона. У пробоју, био сам на Корбутовом редуту, где су били бугарски бункери са по 12 митраљеза... Разбили смо их – уз тешку борбу и губитке...

Осамдесет шестогодишњи Драгољуб Савић, који нам је, у главним цртама, описао учешће у чувеној Горничевској бици 1916. године, живи у Београду, у Улици Јанка Премрлог Војка бр. 2. Носилац је три Златне Обилићеве медаље за храброст и других одликовања. Почасни је грађанин Париза.

. . . Ви не полазите ни на италијански, ни на руски, ни на француски фронт. Ви полазите у борбу против једног новог непријатеља, опасног, жилавог, храброг и оштрог.

Ви полазите на српски фронт и на Србију, а Срби су народ који воли слободу и који се бори и жртвује до последњег.

Пазите да вам овај мали непријатељ не помрачи славу и не компромитује досадашње успехе славне немачке армије.

Аугуст фон Макензен, (1849–1945) немачки фелдмаршал

Богосав Ћирковић

ЗБОГОМ, ПЛАВА ГРОБНИЦО

... Док нисам позван у војску, мислио сам да је иза моје родне Горње Горевнице, крај света. Ретко сам одлазио у Чачак, иако је близу, једва десетак километара од села. Али, чудна је човекова судбина: ја који се нисам одвајао од куће и села – запутићу се ускоро, против своје воље, на далеке путе и у велика искушења и патње ...

... Богосаве Ћирковићу, говорим себи, чувај сваки динар. Злу не требало. Понео си од куће 32 динара. То ти може бити дуго. У Вучитрну је било зборно место: ту смо примили пушке и почела је обука. Али, само неколико дана, па смо кренули даље: Приштина, Призрен ... Само идемо. Нико не говори куда, нико се не усуђује да пита; нама, регрутима, ништа није јасно . . . И тако до Дрима. На мосту дуга колона војника. Артиљерци испрежу коње и – отискују топове у реку. Боже, шта ја то гледам, шта се збива, да ли ми то сахрањујемо државу . . .

. . . Иде се само, посустаје, гази, умире се крај пута, хладно је, снегови, врлети . . . Обневидео сам од глади. Одавно нисам имао ни динара – чинило ми се да сам трошио преко мере и да нисам чувао за ове црне дане. За парче хлеба продао сам у једном селу шаторско крило . . . У следећем селу сам продао ћебе за хлеб, па онда појас за тањир пројиног брашна . . .

. . . У једном месту видео сам нешто крупно, румено на гранама. Рекоше нам: поморанџе и лимунови . . . Идемо за Валону. Ко не може даље, рекоше нам, нека изађе из строја. Даље нисам могао. Остаде још педесетак војника. Било је ту и младих војника и трећепозиваца и нас регрута . . . Преноћили смо у једној џамији, а сутрадан у манастиру, где смо остали неколико дана . . . Опет смо негде ишли, па смо се укрцали у један италијански брод. После нас је преузео француски брод и опет смо пловили. Нигде обале. Нигде краја мору. Изнемогао, болестан, сломљен – нисам могао да схватим шта се збива. Био сам – кожа и кости . . . Касније сам сазнао да су се неки војници с тог брода искрцали на Крф, а ми смо продужили за Видо. Добили смо неке картоне, сместили су нас у шаторе . . . То је била болница . . . После три недеље, почео сам да се опорављам, па су ме преместили у други шатор . . .

. . . Тада сам видео нешто што ћу до краја живота носити као страшну успомену: војници су саког дана умирали а ја сам гледао како их мртве бацају у једну барку и некуда носе . . . Та слика се често понављала и ја сам, кад год сам чуо да море запљускује, заклањао очи рукама да не гледам ту страшну слику. Боже, колико их је умирало . . .

. . . Они који су прездравили, који су се извукли из загрљаја смрти, назвали су ово место Плава гробница. Тачан број оних који су ту сахрањени, никад се није сазнао . . . Видело се само да су многи још голобради . . .

. . . Не знам колико сам дуго остао на Виду, али знам кад је дошао један француски брод: донео нам је одећу. Скинули смо стару одећу са себе и бацили у ватру – била је то огромна ломача . . . У том пламену су и вашке сагореле и онај смрад и трулеж људског меса . . . Укрцали су нас у брод. Сунце излази из – воде, улази у – воду . . . Не знам колико смо путовали, знам да се град зове Бизерта. Тек кад сам се нашао на чврстом тлу, на врелом сунцу, кад сам осетио мишиће и увидео да ми се враћа снага, рекао сам шапатом: збогом Плава гробницо . . .

. . . Месец дана смо се опорављали. Добро смо се хранили. Излазили смо у град и могло се рећи да нам је било лепо. Почели смо да заборављамо муке кроз које смо прошли. Одатле смо, пошто смо се добро опоравили, кренули у Солун . . .

. . . Већ сутрадан добили смо оружје и кренули на фронт. Нашао сам се у Шумадијској дивизији, трећем воду. Ту сам срео Сретена Чолића из Вранића. Причао сам му шта сам све преживео, али и он је био сведок и учесник у страдањима . . . Био сам на Ветернику. Ту сам доживео прво ватрено крштење . . . Био сам и рањен, али сам после 20 дана излечен и нашао сам се поново на фронту. У међувремену, моја јединица се нашла на Кајмакчалану. Били смо у допуни Дринској дивизији . . .

. . . Зауставили су нас на бугарској граници. Даље нам нису дали савезници. У војсци сам остао све до 10. фебруара 1920. године. Осам дана сам путовао од Дебра до Чачка. После четири и по године, био сам у својој кући . . .

•

Осамдесет четворогодишњи Богосав Ћирковић живи у селу Горња Горевница, близу Чачка. Носилац је неколико одликовања. Да би отргао од заборава своје доживљаје, диктирао је унуку у перо, а овај записивао најзначајније догађаје у току четворогодишњег ратовања. Најмање простора Ћирковић је посветио Плавој гробници. То је зато што му је та слика увек била мучна и што га је подилазила језа кад год се сетио страдања.

Живојин Лазић

ЈА САМ, МАЈКО, ЖИВОЈИН

... Ноћ је. Стојим пред својом кућом. Дрхтим ... Стрепим: да ли су живи? На мени француска униформа, шлем, карабин, две бомбе. Све више дрхтим ... Ипак куцам на врата и чујем мајчин глас: „Ко је?" Војник, кажем, отвори ... Врата се отворише и ја на кућном прагу угледах мајку, три сестре и најмлађег брата ...

... Сестра Зорка ми полете у загрљај. Виче: „Живојине, брате ... " Пољубих мајку у руку и образ. Она плаче. Пољубих остале ... Знам: двадесет трећи је октобар 1918. Из овог дома сам отишао пре више од четири године ... А дошао сам на дан, само да их видим, јер рат траје ...

... А нешто раније, уочи оног судбоносног јуриша, ја, редов Живојин Лазић из Санковића код Мионице, лежим у рову испод Соколца и гледам небо: авијатичари извиђају бугарске ровове. Француска тешка артиљерија гађа преко Соколца. Сви знамо тајну: напад ће бити у зору. Уочи напада, командир, капетан прве класе Ђорђе Ђорђевић, Нишлија, одржа мали говор: „Јунаци моји, сутра ћемо, у име Бога, кренути из ове јаруге и избити на Соколац. Одатле, са врха, види се отаџбина . . . ”

. . . Вечера је стигла око поноћи, али нико и не помишља на јело. Мислимо на Соколац, на тај страшни, незадрживи јуриш на Бугаре, који нас чекају на чукама. До мене је мој друг Ђура Дрезгић, Мачванин. Никад није хтео да копа заклон. Кажем му: Е, мој Ђуро, дође време да и ми више не копамо те заклоне . . .

. . . Свиће. Све се претворило у око, у бомбу, митраљез, карабин, бајонет. И само једна мисао: Соколац! Одатле, рекли су нам, види се отаџбина . . . Кренусмо: ватра, гласови, ломљава, јауци. Рањени су Иван Нинковић и Илија Протић. Вичу: „Поздравите родну груду . . . ” Нико не заостаје, гази напред, сече, ломи . . . Наша артиљерија и авијација туку целог дана. Увече, ускочисмо у прве ровове. Бугари у расулу: неки беже, други се не предају, иду на бајонет . . . Избисмо на Соколац. Мића Мићовић, из Јежевице, грлат човек, стави два прста у уста, па звизну, а затим викну: „ТАМО ЈЕ ОТАЏБИНА!” Али, не предају се Бугари тако лако: трећи је дан како кркља на Соколцу: падоше још две косе. Идемо, незадрживо, све даље. Стуштисмо се према селима Витојево и Фочиште. Бугари беже, остављају магацине са намирницама . . .

. . . Велико ми је срце и много ми је леп тај септембар . . .

. . . А један други септембар две године раније . . . Боже, само кад се сетим . . . У саставу дивизије Пети пук води борбу под Кајмакчаланом. У једној ливади наиђем на гроб друга и пријатеља Радоја Ћосића. Није добро сахрањен, вире му ноге из раке . . . Крај њега гомила чаура. Позовем Николу Грбића и кажем му да не смемо овако да га оставимо . . . Нађосмо камену плочу и покрисмо гроб . . .

. . . Кајмакчалан: кота 2225. Ветар и магла. Артиљерија је истерала Бугаре из ровова. Близу су: на 200 метара од нас. Требало је да кренемо у напад око три сата после поноћи. Међутим, пуковски ордонанс јави да неће бити напада до даљег наређења. У зору, око четири сата, нападоше Бугари десно крило петог пука и трећи батаљон седамнаестог пука. Ускочише у наше ровове . . . Наши митраљесци оставише оружје . . . Један Бугарин скочи на мене. Кидише, хоће зубима да ме закоље . . . Скинем га бајонетом . . . Попех се уз спроводницу, па бацим бомбу. Међу Бугарима метеж . . . Потрчим низ пољану и нађем командира. Рањен, не може даље. Довучем га до једне спроводнице. Ту чујем глас команданта батаљона Поповића: командује брзу паљбу . . . Поље се осу лешевима . . . Бугари су били сравњени са земљом. Али попадаше и наши. Потпуковник Драгољуб Марковић тешко рањен. Бугари га опколили, позивају га да се преда. Он гађа из револвера. До последњег метка. Бомба га је разнела . . . Тог јутра погибе и командир четврте чете Јова Слепчевић. Командир друге чете Доновић је рањен. Из моје треће чете рањени су потпоручник Света Милосављевић и капетан Драгољуб Протић. Погинули су поручник Драгић Матић из Осечине, потпоручник – академац Деско, Божидар Гојковић из Вртиглаве, Драгомир Стефановић из Вукишића, Давид Јовановић из Свилеуве, Милоје Бранковић, Драгољуб Бајић . . . Ту сам нашао и десну руку команданта батаљона. Ноге одвојене од тела . . . Мог водника Драгића Матића метак погодио у главу. Ту нас је сменио седми пук.

. . . А још раније, сећање досеже до оних мучних дана кад смо се освртали за отаџбином . . . Задржали смо се у Подгорици. Па онда према Скадру. Војници гладни, голи, боси,умиру крај пута . . . Никог нема да их сахрани. Газе их коњи.

Вашке нас поједоше. Брдице, Бушат, Леђенград . . . Ту добисмо брашно: порција на три војника. На шаторском крилу закувасмо брашно кишом која лије као из кабла. Вењом наложисмо ватру. Запретосмо хлеб у пепео и задремасмо . . .

. . . У оном јуришу, оног јутра, септембра 1918. године, ништа нисам видео. Ништа осим Соколца, оних чука на којима су нас Бугари чекали са митраљезима, бомбама и бајонетима. Само до Соколца, мислио сам, одатле се види отаџбина . . . Нико више неће моћи да нас задржи . . . Чинило ми се да летимо: као да смо за трен стигли до Вардара, а знам добро где су нас и како дочекали Немци и знам како смо ми њих сломили на брегу Дуги Рид . . . Одморисмо се мало у селу Раљеву. Допре до нас страшна вест: код Велеса је Бугарима пао у руке капетан Миливоје Димић. Ту је жив спаљен . . . На Куманову се развисмо у стрелце. Али, јавише нам да је мир са Бугарима закључен. Ипак, гађа нас њихова артиљерија. Тешко је рањен капетан Бојовић. Дођоше бугарски парламентарци: официр и шест војника на коњима, бели барјак . . . Ето, тако је то било.

Живојин Лазић, осамдесет шестогодишњи земљорадник из Санковића, лако подноси своје године. Пре четири године пешке је ишао на – Кајмакчалан. Путовао је 23 дана. Поклонио се сенима својих другова.

Луј Кордије

ХВАЛА ВАМ, СЕДИ РАТНИЦИ

... Његови другови, стари ратници, звали су га из милоште Лујо. Волели су га искрено и на сваком кораку указивали дужну пажњу и поштовање. И он је њих искрено волео. О њиховим патњама и страдањима, о њиховој одлучности да истрају у борби за слободу своје земље, о њиховом победоносном јуришу – писао је као књижевник и новинар, а као професор и историчар одржао многа предавања широм Француске ...

... Француз Луј Кордије. Име које се изговара са љубављу и поштовањем. Био је, као војник, у рововима Солунског фронта, био је у пробоју. Видео је и видао многе љуте ране, увек је налазио речи охрабрења и љубави за српске ратнике. Писао је још током рата, а по његовом завршетку објавио је неколико књига о пробоју Солунског фронта, о својим ратним друговима француске и српске војске . . .

. . . Његов блиски пријатељ и поштовалац, Алекса Петровић, увек и радо говори о њему . . .

. . . Мало је људи који су тако топло и надахнуто писали о храбрости наших војника, као што је то чинио Кордије. Још се сећамо његове потресне репортаже „Они из првог примирја" затим, његове документоване студије „Муњевити рат" коју је наградила Француска академија наука. Био је борац чувене француске 17. колонијалне дивизије, која је учествовала у пробоју Солунског фронта . . .

. . . Један од старих ратника, Сава Микић, такође описује Луја Кордијеа . . .

. . . Чини ми се да нас није тако добро познавао и тако дубоко, снажно волео као Луј Кордије, професор, писац и новинар.Знао је душу нашег војника, знао је шта га тишти и шта може да га обрадује. С њима се дружио и делио последњу кору хлеба. Поред тога, он је један од ретких Француза који је, током ратовања, потпуно савладао и научио српски језик и правилно писао, служећи се ћирилицом . . .

. . . Луј Кордије је умро 1976. године. Одликован је француским Орденом ратног крста, Легијом части официрског реда, Карађорђевом звездом са мачевима, Белим орлом са мачевима и многим другим орденима . . .

. . . Он је, међутим, често говорио да му је највећи и најлепши орден дао српски народ – своје срце и безграничну љубав . . .

. . . Кордије је написао стотине текстова о српским и француским ратницима и њиховим делима. Писао је о трећепозивцима на Солунском фронту. Издвојили смо овај прилог . . .

„ . . . Другог дана пробоја Солунског фронта, кад су српске дивизије преузеле све положаје у другој линији (Кучков камен – Ветерник), стари трећепозивци, журећи са својим мазгама, хитали су до новог борбеног положаја да би тамо што пре донели храну и муницију. У тој борби они су прошли поред једног шумарка, где је млади француски потпоручник припремао велику заједничку гробницу да сахрани младе француске борце изгинуле првог дана борбе на том месту . . .

. . . Видећи те мртве другове, старци су застали. Привезали су мазге за дрвеће, скинули капе и лепо стали у ред поред велике ископане раке и поред младих изгинулих Француза које је требало сахранити. Нису одмах војнички поздравили погинуле другове, већ су гологлави, стојећи поред гробнице, ставили десну руку на срце и један од њих је тужно прошапутао:

„. . . Хвала вам, децо! Хвала вам што сте своју лепу младост жртвовали за слободу српске земље . . .”

. . . Онда је један старац пришао и пружио десну руку младом официру, па је овај ту старачку руку примио и стегао. Онда је старац сагнуо главу и пољубио младог официра. Збуњени официр је још више стегао старчеву руку, а своју леву руку пружио и њоме миловао седу старчеву главу, говорећи:

„. . . Вама, вама седим главама, треба рећи хвала што сте после тешких борби и после тешких повлачења преко Албаније, још остали јунаци који храбро улећу у сваку борбу . . .”

Потом су трећепозивци ставили своје шајкаче на главу и у ставу мирно поздравили своје мртве другове. А онда су хитро одвезли своје мазге и пожурили ка новом бојишту . . .”

Можда је баш ова сцена послужила књижевнику, професору и новинару Лују Кордијеу да напише и ово: „Српске дивизије биле су понос савезничке Источне армије. Понос Солунског фронта”.

Кад су млади српски војници приметили да Луј Кордије лако говори српски језик, окупљали су се око њега. Дуго су му причали како су неговани и чувани у Бизерти, где су лежали као рањеници из првих тешких борби на Солунском фронту 1916. године.

Болничарке и неговатељице, милосрдне сестре, Францускиње и Енглескиње, које су их неговале, приређивале су им лепа изненађења. Пошто би из болесничке листе сазнале за дан њиховог рођења, увек би припремиле по колач и цвет за рођендан . . . Војнике је то гануло до суза. Далеко од својих, у туђини, они би кришом пролили по коју сузу. Рођендан је слављен скромно. Војници су желели да имају фотографије, па им се увек излазило у сусрет. Фотограф је сликао онај тренутак како милосрдна сестра даје слављенику колач и цвет, уз загрљај и пољубац . . .

. . . Луј Кордије је у једној ратној причи описао ове узбудљиве тренутке. Пошто би пријатељима показали ту фотографију, увијали су је са пуно нежности у марамицу и стављали у леви џеп војничке блузе који – лежи на срцу . . .

. . . Са много туге је Луј Кордије описао да је за младе војнике, лечене у Бизерти, пољубац неговатељице био и први и последњи. У тешким борбама, у јуришима за слободу своје земље из које су били изгнани, непријатељско зрно је пробило и срце и слику, која је на срцу лежала.

Војислав Станимировић

ЈЕЦАЈ НА ОЧЕВОМ ГРОБУ

. . . У рат смо отишли заједно, истог часа, све три мушке главе из куће: отац Ранислав, мој старији брат Војин и ја, Војислав Станимировић. Мислили смо – брзо ћемо одбити напад непријатеља, па ћемо поново живети у слози и љубави у свом Великом Поповцу, близу Петровца на Млави . . .

. . . Али, ратни вихор ће нас понети нежељеним стазама. Са њих се неће вратити ни отац, ни брат. У том проклетом рату,они су заувек оставили своје кости у туђини . . .

. . . Брат Војин, који је био у Четвртом прекобројном пуку, није у ствари остао у туђини, погинуо је у својој земљи, на путу између Ракуше и Пећи. Никад нисам сазнао где му је гроб, нити под којим је околностима изгубио живот. Причало се да је отишао да узме нарамак сена, спреман да плати, а тамо, поред пласта, чекали су га непознати људи и убили га. Његови другови, који су у мрклој ноћи чекали да се врати, нису чули пуцањ. Нису се усуђивали да га траже . . .

. . . Отац је био трећепозивац, последња одбрана, у земљи чувар ћуприје, у одступању – старина који је бодрио млађе да истрају. Само нас, своје синове, није храбрио, није нас срео. Отац је био у Деветом пуку . . .

. . . Последњи пут смо били заједно кад је Шваба ударио. После смо се распитивали један за другог . . . „Видесте ли где моје синове?" – распитивао се отац, сусрећући војнике свих родова и година старости. „Знате ли где су моји Војин и Војислав?" За та питања сазнао сам негде на Крфу. Ту сам сазнао да Војин није прешао трновите стазе, а да је отац на тим стазама био рањен . . .

. . . На Крфу ћу сазнати како је био сломљен болом кад је чуо да је изгубио своје синове. Ту је сусрео нашег комшију Михаила Живковића, који је био криво обавештен да смо убијени и Војин и ја . . . Заплакао је старац, а затим негде нашао воштаницу и упалио је . . .

„. . . Никад више нећу видети своје синове" – говорио је старац Михаилу Живковићу. „И нећу моћи да их осветим, јер сам стар и болестан . . ." За то време, ја сам се опорављао на Крфу, мало сам ојачао, могао сам да се крећем, па одем код командира чете на рапорт: Молим вас, господине капетане, кажем, да ми дозволите одсуство. Хоћу да тражим оца . . .

. . . Неко ми је рекао да је отац у болници, видео га је, али није могао да се сети где је то било. Свеједно је, мислио сам, кренућу од једне до друге болнице, негде ћу га наћи. Отишао сам у најближу болницу, на Крфу. Кога год сретнем, питам за Рагислава Станимировића. Сусрећем милосрдне сестре, болничаре, лекаре, наше и Французе, Енглезе, питам, питам . . . Ништа. Нико не зна да ми каже где је мој отац, да ли је жив . . .

. . . Рекоше ми, најпосле, да је пребачен у болницу у Алжиру, управо иза Алжира, у Кап Матифу. Одем код командира чете и тражим одсуство. Причам му где сам све био и како сам се распитивао, гледао књиге болесника, књиге умрлих, али оца нисам нашао, а он, командир каже: „Иди Војиславе, иди у Бизерту, можда је тамо и очекује да га потражиш. Узми ово . . . ” Угура ми у шаку – дукат! „Може ти затребати Војиславе”, рече ми и чврсто стеже руку.

. . . Девет дана сам трагао за оцем. За то време био сам у шест болница.Најзад, иза Алжира у Кап Матифу, указа ми се нада. У болничком дворишту, на благом сунцу, наиђем на групу болесника. Неки су на штакама, без ноге, други, види се, болесни, без рана, али исцрпљени, мршави. Питам за оца. „Је ли то један високи, дугих бркова? Деда Ране га зову” – пита ме један из групе. „Из околине Пожаревца?” Јесте, кажем, има дуге седе бркове. Из околине Пожаревца. Како да га нађем? Чекам одговор, а болесник се наједном сневесели, нека га туга обузе, одмахну руком и рече: „Дај боже, пријатељу, да је жив. Ја сам га видео пре три дана . . . ”

. . . Наиђем на једну Французкињу, болничарку. Сретох је у ходнику. Говори мало српски, па је лепо замолим да ми покаже у којој је соби Ранислав Станимировић, деда Ране, бркајлија, мој отац . . . Рекох јој да је девети дан како га тражим, све сам савезничке и српске болнице обишао . . .

. . . Очи ове племените Французкиње испунише се сузама и мени би јасно да сам закаснио, да више нећу видети мог доброг оца, мој узор у истрајности и поштењу, у доброти и племенитости. Умро је пре три дана. Нађох његове другове, оне који су лежали крај његовог кревета. Причају ми да је помињао своје синове, дом свој, отаџбину . . . Сахрањен је на гробљу, недалеко од болнице. Све до сутона седео сам на његовом гробу и тихо јецао. Воштанице сам купио за онај дукат што ми га даде командир чете Војин Марјановић.

То је била последња пара коју сам имао у џепу . . .

Војислав Станимировић је у борбама на Солунском фронту стекао четири висока одликовања за храброст. Данас има 85 година. Живи у својој кући у Великом Поповцу, близу Петровца на Млави. С тугом се сећа давно минулог рата у коме је изгубио оца и брата.

Будимир Давидовић

БУДИМИРОВИХ СЕДАМДЕСЕТ РАНА

... За Будимира Давидовића, двоструког витеза слободе, носиоца седам високих одликовања, ратника који је седамдесет пута прежаљен јер има седамдесет рана, може спокојно да се каже да је из родних Горачића у Драгачеву, отишао право у – историју ...

... У шестогодишњем рату отаџбини је дао и љубав и младост,и срце, и крв ...

... У последњем рату остаде дужан непријатељу: не могаде да се лати оружја, десна рука му остаде давно на Ветернику, а седамдесет других рана исцрпеше му снагу и успорише корак. Остаде му само неутољена жеља да бије бој онако како је бојевао у ратовима од 1912. до 1918. А како је љуте битке био, записано је у ратним хроникама: име Будимира Давидовића помиње се готово у свакој књизи . . .

. . . Упркос ранама и другим недаћама, доживео је дубоку старост и недавно је, у предвечерје живота, у осамдесет осмој години, учинио још један племенит гест: једино своје богатство, знамење свога јунаштва, седам високих одликовања, поклонио је Народном музеју у Чачку: две Карађорђеве звезде са мачевима, Орден француске Легије части, Златне Обилићеве за храброст, Албанску споменицу . . .

. . . Одликовања су у музеју, а прича о томе како их је добио у – записима . . .

. . . Овако је то било: Десети пешадијски пук, управо његова друга чета, у којој сам био редов, била је 12. октобра 1914, у Завлаци, близу Колубаре. Била је ноћ кад сам са два друга, војника кренуо у извидницу. Био сам, као већ искусан ратник, у двадесет четвртој години вођа извиђачке патроле. Шуњамо се ми тако, поред Колубаре, кад, на двадесетак корачаја, поред пластова сена, приметимо седам аустроугарских војника: они лешкаре, митраљез испред њих, а пушке прислоњене уз пласт . . . Заобиђемо их, па слеђа, прво тихо, нечујно, извадимо затвараче из митраљеза и пушака . . . Они нас осете, али – касно, не могу ништа да учине, осим да буду – послушни . . . Не могу ни да трепну од изненађења. Тресу се од страха. Моји другови ми предлажу да их вежемо, а ја: не, нећу везане да их водим командиру. Осим тога,ко би нам носио заплењено оружје . . . Носили су своје оружје без затварача . . .

. . . Стигосмо међу наше и ја рапортирам командиру чете: седам живих језика, један тешки митраљез и три пушке су у нашим рукама . . . Командир ме грли, љуби, а затим зове команду батаљона, пука. Вест о томе стиже и до команданта Друге армије, Степе Степановића. Одведоше некуд оне Аустријанце, а мени, по хитном поступку, пред четом, окачише на груди Карађорђеву звезду . . .

. . . У балканском рату „зарадио" сам једно одликовање и 16 рана: од метака, бомби, ножа . . .

. . . Те 1914. изрешеташе ме на Колубари – 31 рана . . . Али, зачудо, спасише ме лекари. Следеће године, у одбрани Београда, на моје очи, у јединици мајора Гавриловића, оног чувеног, са беседом, погибе ми брат Владимир. Био је потпоручник . . . Од тада сам се јављао на све опасне задатке. Добровољно. Прегорео сам у рату, а жељан сам освете због брата и мог народа . . .

. . . А после, то се већ зна: Албанија, Крф, Видо, опоравак и Солунски фронт . . . Десети пук формирао јуришну чету. Нису ме заобишли, хвала им . . . У међувремену, да бих стекао рутину, ноћу упаднем у бугарски ров и – донесем једног војника! Описао је сваки педаљ положаја код Соколца. Био је кукавица, а такве нисам волео . . .

. . . Наш пук је био на западном делу фронта: Ветерник – Кравица – Јеж . . . Нас четрнаест војника, 18. априла 1918. одабраше да уништимо седам бугарских земуница. И то – бомбама. Кренемо нечујно после поноћи. До мене је Милун Петровић, Драгачевац, срце му велико као планина, добричина, али је Бугаре мрзео изнад свега. Баужамо ми, провукосмо се некако испод бодљикаве жице, али Милун застаде. Руком ми даје знак да станем ту и ћутим. Удаљи се он десетак метара и врати – с крвавим бајонетом: пробуразио је стражара тако да овај није ни писнуо . . . Настависмо још неколико метара, па се мени учини да иза једног дебла видим сенку. И то је био стражар. Уклонили смо без речи и ту препреку, и нашли се пред земуницама. Кроз отвор бацисмо бомбе . . .

. . . Настаде пакао: земља се претвори у ватру, јауци у главној земуници, оној којом пристижу појачања . . . Нема се куд – морасмо на нож . . . Направисмо покољ, али избодоше ме на 17 места . . .

. . . Моји другови се већ повлаче, а ја се заплетох у бодљикаву жицу . . . Шикља крв, али се не дам, хоћу да живим . . . Бугарски војник кидише бајонетом на мене. Гледам сечиво бајонета и тргнем пиштољ: оборих га првим метком . . . Други баци бомбу поред моје главе. Зграбим је хитро да је вратим, али, крв ти љубим, експлодира и однесе ми десну руку . . .

. . . Бугари ме хоће живог, трче према мени тројица, и то ме освести. Тргнем левом руком последњу бомбу, потегнем детонатор зубима и бацим испред Бугара . . . Више их нисам видео . . .

. . . Наши ме некако извукоше и нађох се у болници. Ту су ми, седам дана касније, на изрануваљене груди, окачили другу Карађорђеву звезду . . . Истог дана дође командант источног дела фронта, француски генерал Гијома. Обилази рањенике. Задржа се поред моје постеље. Наши му официри нешто дуго говоре. Гледам га у очи: блистају . . . Наједном, са својих груди он скиде Орден француске Легије части и рече ми: „Јуначе, ти више него ја заслужујеш да носиш ово високо одликовање. Хиљадили се такви јунаци!" Ето, тако је то било . . .

. . . Оног дана кад су војници бајонетима крчили пут у отаџбину, био сам у баракама међу инвалидима. Али, и ми смо ускоро кренули за њима: са штакама, неки у носилима, они без вида са водичима . . . Ја сам био вођа тог тужног одреда преживелих јунака.

Будимир Давидовић, данас живи у Чачку, у скромном дому у Курсулиној улици бр. 4. Дане проводи у краћим шетњама у разговору са пензионерима. Веома је цењен и поштован међу својим суграђанима.

Светозар Здравковић

МАШИНОВОЂА ПОСЛЕДЊЕГ ВОЗА

... И данас, после толико година, носим у души слику тог суморног јутра на железничкој станици у Зајечару. Тада, гледајући страшне призоре, нисам ни слутио да ћу ја, Светозар Здравковић, бити машиновођа последњег воза у Србији 1915. године, и да ћу се ускоро наћи у веома драматичном положају ...

... Станица личи на мравињак: војници, жене, деца, старци. Сав станични простор је испуњен, а свет без престанка пристиже. Прилази закрчени стварима: намештај, шатори, кофери, корпе, завежљаји ... Плачу деца. Напетост. Сељаци терају стоку, овце, свиње ...

... Испред станице старац и старица вуку кола натоварена покућством. Волови и коњи су им сигурно реквирирани, узела их држава да вуку комору и артиљерију на положаје. Јутро октобарско, хладно. Старац гура кола и осматра где би могао да их смести. Старица, погнуте главе, рукама подупире шпорет који се накривио и прети да падне. Кад пређоше још десетак метара, застадоше, двоумећи се куда да крену – све је закрчено . . .

. . . Нико не говори о евакуацији, крије се, али народ зна. Људи се распитују куда да крену, којим правцем да иду да не би наишли на Бугаре. Група старијих људи опколила једног поднаредника артиљерца. Запиткују га, траже објашњења. Његово лице је смркнуто. Говори промукло: „Бугари не могу никако у Зајечар, према њима имамо јаке положаје. Али, Шваба нам је за леђима". Народ се боји непријатеља, свакојаки гласови се протурају. Посебно се стрепи од упада Бугара због зверстава почињених у претходном рату . . .

„ . . . А како велиш" – пита један старац поднаредника, на коју страну да се склонимо? Да ли да идемо и ми за Параћин или да се склонимо у неко село?" Гледам тог старца: десном руком придржава плавокосу девојчицу од око две године, у левој држи завежљај, ваљда мало хране и веша . . .

„ . . . Е, мој стари, и ја бих сада волео да видим некога ко би могао да каже куда да се иде" – узвраћа отсутни поднаредник и одмахује руком. „Ко сам ја да дајем таква обавештења . . . "

. . . Чини ми се да из часа у час гомила расте, светина притискује станицу. Гурам се према станичној згради да узмем наређење за полазак локомотиве према Неготину и Прахову. Под стрехом се тиска свет. Чује се тихо јецање. Застајем пред страшним призором: једна старија жена држи запаљену воштаницу. Унаоколо се чује шапат: „Мајка, јадница, мученица, евакуисала болесног сина, повела га у страху од непријатеља у самртном часу . . . " Мајка држи руку свог јединца и јеца . . . Дечак умро на станици, а мајка нема снаге да му заклопи очи. Његов последњи поглед управљен је према мајци. Људи унаоколо скинули капе и стоје побожно, неми . . .

. . . Стегни срце, Светозаре, говорим себи, док локомотивом јурим поред кукурузних поља, преко мостова и кроз тунеле. Стегни срце, ко зна колико ћеш још таквих слика видети. Тада, дабоме, нисам знао да је то почетак агоније српског народа, да ће се та сцена умирања на станици виђати готово на сваком кораку на путу кроз албанске врлети . . .

. . . .Стигао сам у тренутку кад је депешом пристигло наређење Врховне команде да се пруга Прахово – Неготин – Зајечар у току ноћи евакуише. Ето ти сад, помислио сам, само што сам дошао, још исте ноћи треба скинути све станичне инсталације и натоварити их у вагоне. Последњи воз, од укупно три, колико их има у Неготину, примиће артиљерију. Све што не може да се понесе, мора да се уништи да не буде од користи непријатељу. Један одред војника стараће се да све буде извршено како је наређено . . .

. . . Све је телеграмом било предвиђено, осим – чији ће воз да буде последњи. Овај посао био је поверен машиновођама Радовану Лукићу, Митру Говедарици и мени. Бити последњи, то значи спасавати се у последњем часу, то значи бити примећен од непријатеља, изложити се смртној опасности. Особље последњег воза, било је речено у депеши, срушиће и уништити све што не може да се понесе . . .

. . . Нисам се ниједног тренутка колебао: одлучио сам да будем последњи. Рекао сам то својим друговима, машиновођама: момак сам, без обавеза, а ви сте ожењени, имате децу, ја ћу бити последњи . . . Ако погинем, неће иза мене остати удовица, ни деца сирочад. Једном се гине . . .

. . . На ово нико ништа није рекао. Сигуран сам да би и они, моји другови, овако поступили. Првим возом је кренуо Радован Лукић. Како је он прошао на тој прузи, причао ми је касније. „Све је било добро до Кобишнице. Наишао сам баш кад је колским пролазом ишла артиљерија. Заборавио сам да не смемо да свирамо, па из све снаге повучем свирајку да дам сигнал за кочење. Али, касно: ударих у кару, убих два вола . . . Бугари зачују сигнал, па ударе артиљеријом. Једва смо изнели главе. Вагони избушени гранатама . . . "

. . . За овим возом, који је срећно прошао, кренуо је Митар Говедарица. Сирена његове локомотиве, причали су нам, не да је пиштала, већ је злокобно урлала. Глас јој је био сличан сови кад предсказује несрећу. Воз пун станичног намештаја, материјала и људи. Људи срећни што су још у животу. Возовођа је пуким случајем остао жив – граната му је прошла кроз службена кола, изнад главе . . .

. . . Ред је на мене. Пре него што је воз кренуо, шеф је послао депешу команданту тимочких железница мајору В. Милошевићу: „Кроз осам минута полазимо из Кобишнице. Све је утоварено. Сада демонтирамо апарате и кидамо жице. По изласку из станице, активираћемо мине на скретницама. Бугари туку станицу, али је пребацују . . . "

. . . Међутим, минут касније, шеф је послао нову депешу: „Чувар пруге јавља да је пруга на два километра при излазу из станице непрелазна јер је граната разнела главу шине од око 30–35 см. Воз за који минут треба да крене. Молим за хитно наређење како да поступим. Оправка је немогућа, јер је пруга на домаку непријатељских пушака с друге обале Тимока . . . "

. . . Истог тренутка стигао је одговор мајора Милошевића: „Машиновођи Здравковићу наређује се да учини све што може да би се овај воз пребацио до Зајечара. У колико је то немогуће, сачекајте ново наређење. У међувремену припремите све што је потребно да се воз дигне у ваздух. Особље упутити пешице околним путем за Зајечар . . . "

. . . Послали смо мајору Милошевићу следећу депешу: „Решено је да се пређе по цену живота. Бугари нападају воз целим путем. Воз је сав изрешетан гранатама. Крећемо за који минут. Машиновођа је одлучио да се пробије по сваку цену. У случају да не стигнемо у Зајечар кроз 30 минута, знајте да смо у опасности на месту где је граната одвалила шину . . . ”

. . . Кренули смо . . . Ради заштите од пушчаних зрна, склонио сам се иза котла и кухиње. Свирајку сам везао жицом да бих у случају потребе могао да дајем сигнале. Једном ногом стао сам на инјектор, а другу сам држао лабаво на степеници, док сам претходно отворио регулатор и воз је кренуо пуном паром. Ложача сам поставио иза котла са моје десне стране. Кад смо наишли на одваљено парче шине, затворио сам очи . . . Локомотива пређе! Окренем се да видим како ће проћи воз. Кола отскачу . . . Стегао сам зубе. У том тресну граната поред локомотиве. Помислих: готово је с нама . . . Оклизнух се и остадох висећи о жици којом сам везао свирајку. Свирајка поче да урла гушећи се водом из котла. Гранате једна за другом пролазе кроз воз као да је од папира! Ложач се од страха скупио, па не види да висим о жици свирајке! Он је, мученик, мислио да ја пркосим Бугарима, па ме је у себи псовао. Воз јури, а зрна падају као крупна киша пред пљусак. Још минут-два и заклоњени смо. Погледах у кривини уназад: иде цео воз . . .

. . . Ушли смо у станицу Зајечар. Парче гранате ударило у клипну руку и однело један део по дужини као да је од сира, а не од челика. На омотачу котла и кухиње рупе од пушчаних зрна. Само од топовских граната било је 17 рупа. Нико рањен, нико убијен, сви живи и здрави. То је срећа . . .

Двадесет два дана касније машиновођа Светозар Здравковић одликован је Карађорђевом звездом са мачевима. Његови другови Радован Лукић и Митар Говедарица добили су Златне Обилићеве медаље за храброст. То су били последњи возови на неокупираној територији

Србије 1915. године.

Касније је Светозар Здравковић локомотиву заменио за митраљез. Митраљез ће га прославити на Солунском фронту и донети му још неколико високих одликовања. Данас има 91 годину. Живи у Пожаревцу, Ужичка 12.

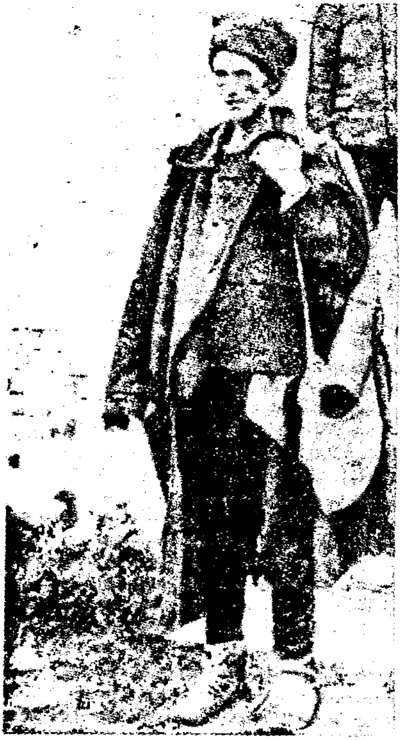

Чедомир Поповић

СЛИКА КОЈУ ЈЕ ВИДЕО СВЕТ

... То је била трагедија једне младости, брање тек стасалих цветова једне земље, сурова драма о којој ће говорити свет, а која ће непријатељу пружити наду да је уништио српски народ, да је сатро његову војску, сахранио његов подмладак ...

... У то време, од јануара 1916. године, једна слика је обилазила свет. Преносиле су је новине, свуда је изазивала сентиментално расположење, јер је уз слику ишао овај потпис: „Овај војник је симбол патње и страдања српског народа". Речено је, при том, да је слика начињена на острву Видо, које ће убрзо добити још један назив – Острво смрти ...

... То је била слика авети: на гомили костију комади одеће, шињел допире до земље, о рамену торба . . . На глави велика, ко зна чија, шајкача, покрила чело, допрла до обрва. Лице испијено, мученичко, сломљено недаћама . . . На том лицу огледала се историја патње народа. На рањавим ногама које клецају од глади и умора, опанци везани опутом . . .

. . . Име тог младића који није имао ни двадесет година, није објављено. А и да јесте, свету не би ништа посебно значило, јер аветињски лик је – рекао све. Ту слику је начинио један француски лекар . . .

Чедомир Поповић, земљорадник из села Барзиловице код Лазаревца, чувао је своју фотографију, али је никоме није показивао. Преживео је све недаће, напустио је острво Видо, отишао на опоравак у Бизерту и одатле на Солунски фронт, где је у првим борбама, у септембру 1916. године био рањен. Једанаест година по завршетку рата, на једном скупу ратних војних инвалида у Лазаревцу, кад му се учинило да и највеће људске муке падају у заборав, Чедомир је извукао своју годинама чувану фотографију и узвикнуо:

– Овако смо изгледали! Ово сам ја, да знате, на острву Видо. Сликао ме један француски лекар, више са жељом да има успомену на страшне дане, него да њоме гане свет . . .

. . . Неколико дана касније и у Београду се сазнало да је жив човек са оне страшне фотографије, па су новинари похитали да о томе обавесте своје читаоце . . .

. . .Убрзо потом, на адресу Чедомира Поповића стигло је необично писмо.

„ . . . Ја сам онај резервни капетан прве класе који вас је на Св. Луку, 18. октобра 1915. године, као заступник команданта пука, повео из Чачка и довео до Косовске Митровице, а потом сам ту пук предао мајору Владимиру Милошевићу. Онда сам био командант другог батаљона у истом (Дринском) пуку све до Фијере. Дакле, ви сте били на том путу под мојом командом . . . ”

. . . Потписник овог писма био је Владимир Радојевић, који ће нешто касније са Добросавом Миленковићем написати књигу „Пропаст српских регрута", коју је 1967. године издала Српска академија наука. Владимир Радојевић није дочекао да види своје дело – умро је 1949. године – па је мукотрпно сакупљање грађе и обрађивање ликова наставио Добросав Миленковић . . .

. . . При крају књиге објављена је и она чувена фотографија на којој се види да је Чедомир Поповић, кад је преко Албаније стигао до Крфа – личио на авет . . .

. . . Човек чија је фотографија обишла свет – жив је и често напушта своју родну Барзиловицу да би посетио бојишта из првог светског рата и клањао се сенима палих. Јер, он зна да је сваки педаљ земље натопљен крвљу . .

. . . Кад је оне несрећне 1915. године почело повлачење војске и народа, кренули смо и ми регрути. Неки још нису били стасали за војску, али су морали да крену да не би пали непријатељу у руке. Водили су нас резервни официри. О нама се није бринуло као о борачким јединицама. Ми никоме нисмо могли да пружимо отпор. Нисмо имали ни оружје. Једини наш задатак био је да сачувамо главе, како би несрећна земља, касније, ако јој се укаже прилика, могла да рачуна на нас . . .

. . . Колико нас је било? Ко би то могао да зна. Можда историчари. Они који и сада претурају по папирима и трагају за детаљима који много говоре. Прича се да је око двадесет хиљада младића заувек остало у албанском кршу . . . Завејали су их снежни ветрови. Био сам сведок њиховог нестајања, њиховог тихог умирања . . .

. . . И ја сам посустајао, заостајао, вукао се, спавао у ходу, грицкао зрневље кукуруза. Ледило ми се тело, ледила ми се душа, уста сам пунио снегом да бих заварао глад . . . Али, ишао сам даље. Ложили смо уз пут ватре – да се мало огрејемо и да, кад смо имали ретку срећу да добијемо мало брашна, замесимо тесто кишом и запретемо га у ватру. Како је то било страшно! Једне вечери, сећам се, после тродневног гладовања, добили смо мало брашна. Прегршт на четворицу. Искупили смо се поред ватре, док је киша помешана са снегом сипала. Један је замесио тесто, а ми смо буљили у ватру, чекајући да се испече. Мљацкали смо устима и унапред уживали у залогајима врућег хлеба . . . Скрхани умором, заспали смо . . . Пробудили смо се узору. Ватра је догоревала. Наш хлеб се претворио у угљевље . . . Ишли смо све даље и даље, ношени само једном мишљу: има ли краја нашим патњама . . .

. . . Кретали смо се споро вукући се по снегу, и ја сам, не знам зашто ни како, мислио о зеленим ливадама Барзиловице. Причињавало ми се да видим јагањце како се играју крај једног бунара. Проверавао сам у таквим приликама себе – да ли сам при чистој памети. Гласно сам изговарао своје име, презиме, годину и место рођења, помињао име мајке, оца, својих другова . . . После сам схватио зашто то радим. Многи од ових младића који су били у тој немој колони, били су толико изгубљени да ни своје име нису знали да кажу. Тако су остали у снегу као незнане жртве глади и зиме . . .

. . . Знате ли колико сам пешачио од Лазаревца до Валоне, где су нас укрцали у бродове? Тачно три месеца и шеснаест дана! Али, морам да испричам један детаљ, један догађај који ме и данас мучи. Били смо у варошици Фијери. Сећам се: Божић . . . Добили смо на тај дан – качамак. Очима да једеш . . . Топао, па још са маслом . . . Како је све около мирисало, као да смо се одједном нашли у некој раскоши . . . Замислите: качамак са маслом, па још врућ, пуши се . . . Смажем једну порцију . . . Знам, немам право да поново станем у ред, али – гладан сам . . . Види се то, чини ми се, из мојих очију, по покрету руку. Гладан сам . . . Станем у ред . . . Примети то један официр, па мени – шамар! Пао сам као свећа, нисам могао да се подигнем дуго . . . Лако ме је тада било срушити, био сам кост и кожа . . . Нешто касније, управо који дан наког тог догађаја, сликаће ме онај Француз . . . Никад тај шамар нисам могао да заборавим . . . Ипак, погрешио сам: то је било туђе следовање. Да сам га узео, други војник би остао гладан. А да није било шамара, сигуран сам да би још неки изгладнели војници следили мој пример . . .

. . . Зачудо, можда, све сам запамтио. Знам да су нас укрцали у лађу, памтим чак и погледе француских морнара – били су пријатељски. Можда су нас жалили, можда су мислили да је наша младост заувек угашена, да никад више нећемо моћи да будемо људи и војници, да је у нама сломљена снага . . . А ми се нисмо дали . . . Памтим и долазак на Крф, па кратку пловидбу до Вида . . . Боже, шта сам све видео на Виду – какве слике ужаса и несреће . . . Како су умирали моји другови, двадесетогодишњаци, који још нису научили ни да̀ рукују оружјем, никога нису убили ни уцвелили . . . Сваког дана на стотине мртвих . . . Причали су нам да су их сахрањивали ту, на обали, на малом гробљу . . . А гробље је било мало, више није било места, па су их бацали у море . . .

. . . Оног дана, кад сам стигао на Видо, заустави ме један Француз. Хтео да ме слика. Нисам се противио, мада сам једва стајао на ногама. Чудио сам се зашто ме слика – шта је то на мени необично. Нисам имао огледало, па нисам могао да видим како изгледам . . . После неколико дана, док сам лежао у шатору, у некој болници, донео ми је слику. Нисам је ником показивао . . .

. . . А тај Француз је био добар човек, био је лекар и сваког дана сам га виђао. Долазио је до мог кревета, загледао ме, гледао како једем . . . Сваког јутра се осмехивао, било му је мило што се опорављам. Доносио ми је поморанџе . . .

. . . После, кад сам мало ојачао, отишао сам у Бизерту. Ту смо, најпре, били под шаторима, па после у лепим зградама. Храна је била одлична. Вежбали смо, марширали, учили гађање, спремали смо се за позив ратника. Наша жеља да се наћемо на фронту била је јача од свега, чак и од оних слика страдања које смо носили у себи... До нас су допирале приче с фронта о тешким борбама које воде наши војници и ми смо желели да у њима учествујемо...

... После опоравка стигли смо на Солунски фронт. Нашао сам се у првој чети другог батаљона 14. пешадијског пука. Ону фотографију нисам хтео да покажем ником, чак ни командиру чете Алекси Ружичићу, који је био диван човек и који ме је много волео. Слику сам умотао у марамицу и нисам је вадио. Учинио сам то само једном, кришом, уочи битке на Горничеву. Гледао сам слику и говорио себи: кад си преживео Албанију и Видо, преживећеш све битке... А ова на Горничеву била је страховита. Јуришали смо на бајонет, и ја сам, другог дана битке, био рањен у руку...

... После опоравка и лечења у болници, нашао сам се поново на фронту. Али, судбина ми није била баш наклоњена. На положају Старков Гроб био сам поново рањен у руку: шрапнел ми је однео део шаке – и нисам више могао да се служим пушком. Био сам инвалид. Моје ратовање је било завршено...

... Нисам имао срећу да са борцима делим радост пробоја Солунског фронта. Нисам био међу онима који су јуришали у отаџбину, разбијајући и гонећи оне који су говорили да је српска војска заувек уништена, да је њен подмладак остао у беспућу албанског крша... Дошао сам касније, у конвоју инвалида...

... Не треба се чудити што сам ону фотографију са Вида годинама чувао, не показујући је ни својим укућанима. Па, знате, ја сам имао двадесет три године, био сам момак, и бојао сам се – хоће ли ме хтети девојке кад виде како сам раније изгледао... Али, кад су људи почели да заборављају муке које смо претрпели на путу кроз црногорски и албански крш, кад је Видо почео да тоне у заборав, извадио сам ту аветињску слику и показао је.

Чедомир Поповић живи у свом дому у родној Барзиловици. Младост му је била несрећна, пуна патње и бола, али он о њој с поносом говори. На зиду, у раму, окићена босиоком, стоји она његова страшна фотографија са Острва смрти. Свима који дођу у овај дом, он прича о патњама свог народа, његовој суровој и славној епопеји.

. . . Аустро-Угарски ултиматум Србији 1914. године је најстрашнији документ који је икад начинила дипломатија . . .

Едвард Греј, (1862–1933) енглески министар спољних послова

* * *

. . . Страшно клокотање кључалог олова, звиждање и прасак – нешто безмерно силно, величанствено и страховито, све то сливало се са громовитим ура српског пешака од чега нам се крв ледила у жилама . . .

. . . Тек у Србији 1914. године схватио сам да је љубав према слободи малих народа јача сила од насиља великих и моћних. Тек сам овде схватио да неумитна сила-воља савлађује све, а да је слабост силе у томе што верује само у силу . . .

Егон Ервин Киш, (1885–1948) чешки писац,
борац 21. прашке регименте

Генерал Шарл Траније

ЗАСТАВА РЕСАВСКИХ ДЕВОЈАКА

. . . Генерал Траније. То име ће доживотно памтити српски ратници. Имао је педесет шест година, када је на челу француских трупа, праћен војницима Прве српске армије, ушао у Прилеп, а затим продужио према Скопљу, где су се предале четири бугарске дивизије . . .

. . . У предаху, између битака, пред починак, генерал Траније је у свој дневник уписивао не само чињенице, већ и импресије . . . Посебно поглавље је посвећено дочеку француских и српских трупа у ослобођеним градовима . . .

. . . Предиван дочек! Осећа се да мир није далеко, а то значи да није далеко ни повратак војника у свој дом. Непрекидно марширамо. Прва етапа је Куршумлија. Пут је веома лош. Морао сам да пређем пешице око 25 километара. Војници пролазе испод – тријумфалне капије, маршевим кораком, без обуће! Народ износи да нас почасти оним што има, што му окупатор није однео. Лије киша, промичу пахуљице снега. Појави се грип, однесе прве жртве. Жртве! Људи дошли пред кућни праг и умиру од – грипа! Како се судбина поиграва животом . . .

Сусрећемо свет. Народ је, види се, страшно много претрпео. Људи су бедно одевени. Деца иду готово гола. Али, улице Куршумлије се блистају! Чисто је, лепо, свеж ваздух, раздрагана лица. Куће широм отворене француским војницима . . .

. . . Сутрадан, крећемо за Прокупље. Пут вијугав, води кроз богат крај. Виногради. С обе стране пута – људи. Деца у групама машу војницима. Старци, жене, младе девојке – поздрављају француске војнике. Загледају их. Свако се нада да ће угледати сина, мужа, брата . . . Једна старија жена прилази и зауставља официра Бержеа. Вади из замотуљка – слику. Уноси се у лице официру и каже му на српском: „То је мој син. Јеси ли га срео? Носиш ли какве вести? Ша је с њим . . . ?”

. . . Официр Берже, на жалост, не може ништа да одговори. Не зна старичиног сина. Није га видео. Ћути, а срце му се стегло. Зна: многи се неће вратити. Остали су на Кајмакчалану, Ветернику, Кравици, Кожуху. Преживели, њихови другови, меланхолично уз гусле певају: „Поручите нашој деци – нећемо им никад стићи . . . ”

. . . Тиска се народ, поздравља, износи пред војнике хлеб, ракију, сир, вино. Примају то војници и хоће да плате. Али, не! Нико неће да прими ни динар! То овај народ даје од срца . . .

. . . Колона стиже у Прокупље, мали град на обали реке Топлице. Народ чека на уласку у град. Трака између два дрвета: „Нашим драгим ослободиоцима«. Овације. Раздрагани узвици. Француски војници и коњи – окићени венцима. Силазим с коња право у наручје – светини. Грле ме, љубе, ките цвећем . . . Говоре на српском и француском . . .

. . . Идемо, затим према Нишу. Знам: Прва српска армија га је заузела неколико дана раније, после жестоке борбе. Генерал Петар Бојовић је заслужио достојанство војводе. Читав град нас је чекао. Кад сам изашао из аутомобила, чекајући да се попнем на коња како бих се поставио на чело трупа, старији људи који беху поред пута почеше да ми прилазе. Хоће да ме пољубе у руку. Грле ме, као што би загрлили свог сина . . . Улазимо, најзад, у град испод кише букета, венаца, дарова . . . На главној улици дочек. Говор на француском језику. Пењем се на импровизовану позорницу и узвраћам на топле речи добродошлице. Народ плаче од радости. Ките нас везеним марамама, дају нам везене чарапе, нуде вино, шећер . . .

. . . Сутрадан је епископ нишки приредио банкет за 120 француских официра. Говори. Здравице. Срца испуњена радошћу. Слобода. Мир. Рад . . .

. . . Из Ниша идемо у Алексинац. Какав дочек! Девојке певају Марсељезу на српском. Певају и српску химну, а затим старе песме. Једна млада девојка у сељачком оделу прилази ми и позива ме у коло. Вуче ме и ја немам куд – играм у том веселом колу српских девојака које чекају своје очеве и браћу са ратишта . . .

. . . Тужан дан: грип коси. Пада снег. Болнице су пуне. Потребна су и места на гробљу. Усред те туге, радосна вест: Аустрија тражи примирје! Ближи се крај рата. Али, ја немам вести из Француске. Не знам шта је са мојима. Како да стигне пошта, кад смо стално у покрету! Уђосмо у једно село. Дочек, као и свуда, дирљив. Сместише ме у кућу једног сељака. Отац седморо деце. Његова најстарија кћер говори француски. Поздравља ме и у име свог оца упућује речи захвалности. Прича ми тај сељак, за време вечере, шта су све претрпели за време окупације. Бугарски војници су се понашали као зликовци: нису презали од пљачке, силовања, убистава недужних стараца и деце . . .

. . . Стижемо у Ћуприју. Говор председника општине прочитао је гимназијалац. На француском. За време нашег дефилеа, свирао је оркестар виолина. Марсељеза. Цвеће. Хризантеме. Узбуђен сам и срећан. Нешто раније, кроз Ћуприју су прошле српске трупе. Народ им је приредио диван дочек. Али, српски војници су одбили да приме дарове: везене мараме и цвеће! Рекли су: „Чувајте то за француске војнике који ће ускоро да наиђу . . . "

. . . Три дана касније били смо у Свилајнцу, главном месту богате Ресаве. Какав величанствен дочек! На уласку у град, група младих девојака. Већина говори француски. То је Коло Јелене Анжујске, француске принцезе која је крајем XIII века постала супруга српског краља Уроша. Записао сам имена девојака: Јелена, Даница, Вида, Љубица, Милица. Оне су ми дале везену заставу, коју су за време бугарске окупације тајно радиле, ризикујући живот. То је бело платно на коме су златом извезене заставе уједињених народа. Како међу њима нико није знао каква је америчка застава, девојке су је замислиле као српску са звездицама у углу. На дну ћирилицом извезена слова: „Ослободиоцима Србије. Свилајнац 1918. Младе девојке из Ресаве". Дајући ми на дар ову заставу, девојке су ми рекле да је једна везиља болесна. Отишао сам кући њених родитеља и поздравио је, пожелевши јој брзо оздрављење . . .

. . . Овде, у Свилајнцу, упознао сам каплара Војина Стокића. Он је са шесторицом браће и три зета отишао у рат. Какав човек! Није тако крупан, али је имао херкуловску снагу.За време напада Бугара, 1913. године, један брат му је био рањен на око 40 километара од куће. Војин га је узео и у току ноћи донео кући, ту га оставио, а затим се вратио на положај . . .

Генерал Огист Шарл Траније умро је 1931. године у родном граду Тулузу. Имао је 69 година. Његов син Анри, који има 67 година и живи у Паризу, генерални је секретар Савеза бораца старих ратника, оних ратника које је на Солунском фронту и у пробоју водио његов отац генерал Траније. Анри Траније чува једно писмо свог оца, упућено 1917. године својој породици у Тулузу: „Знам да у Тулузу живи велики број младих Срба; једни су рањеници који се опорављају, други су ђаци, још премлади за војску. Тражим да их примите у кућу као своје синове и браћу . . . "

. . . Када се генерал Траније по завршетку рата вратио у родни град, на станици су га дочекали српски војници – рањеници, ђаци и студенти. Желели су да га допрате до његове куће у Тулузу. Стегли су му руку, захваљујући се за све што је учинио за њих и српски народ. Узвраћајући им, генерал Траније се обратио рањеном српском официру: „Останите с нама . . . Бићете наш српски син. Замените нам сина којег нам је узео рат . . . "

. . . Због заслуга у периоду после другог светског рата, посебно због неговања добрих односа некадашњих француских и српских војника, Анри Траније је недавно одликован Југословенском заставом са златном звездом. Носилац је многих француских и америчких одликовања за заслуге у другом светском рату. Почасни је пуковник француске војске.

Српска Врховна команда – то су Радомир Путник и Живојин Мишић. Путник, као обазрив човек, није остављао ништа непредвиђено. Ако нешто он није видео – умотрио је његов помоћник Мишић.

Мишићево мишљење је одређено: пословима рукује опрезно, изводи их дрско, има потребну одлучност у стварима где не сме бити одлагања и где је колебање опасно . . . Он је велики оптимиста, ни у најцрњим часовима не губи веру и наду.

Анри Барби, (1873–1935) француски књижевник и ратни дописник

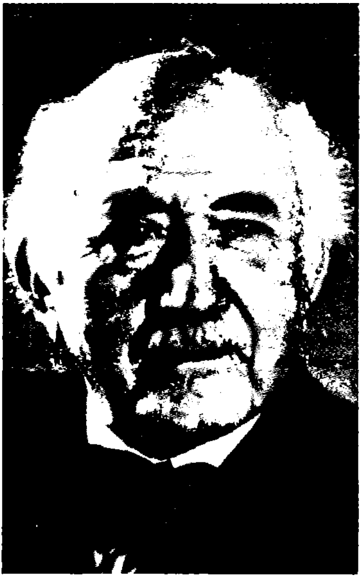

Др Александар Костић

КАД РАТНИК ЗАПЛАЧЕ

... Кад су се синови нашли у загрљају мајки и сестара, кад су се обнављала спаљена огњишта и кад се славила победа и повратак у отаџбину, један млад човек испуњавао је своју свету дужност: ишао је на означене адресе и тешка срца обавештавао родбину о последњим жељама њихових најдражих, који су заувек остали на бојишту ...

... Био је то млади лекар Александар Костић, који ће убрзо потом бити један од оснивача Медицинског факултета у Београду и његов професор и чији ће научни радови прећи границе наше земље ...

... Тако је било: тешка срца јављао сам мајкама и сестрама шта су њихови синови и браћа рекли на издисају. А умирали су на мојим рукама. Гледао сам њихове очи, њихова бајонетом избодена тела, слушао и бележио њихове последње поруке: „Докторе, ако знате за Бога, кажите мојој мајци да сам у овом самртном часу мислио на њу . . . Обећајте ми то . . . Сада могу мирно да умрем . . . " Показивали су ми слике најдражих и остављали адресе. Умирали су тихо, свесни да су испунили своју људску и војничку дужност . . .

. . . Био сам трупни лекар, видео сам много мртвих и рањених, али никад толико и никад такве ране нисам видео као у боју на Грунишком вису у новембру 1916. године. То је истурени део према Соколцу, на ушћу Белих вода у Црну реку. За заузеће Грунишког виса био је одређен Добровољачки одред потпуковника Војина Поповића, познатог као – војвода Вук. Познавао сам људе који су дрхтали кад се изговарало његово име: био је човек гвоздене воље, дисциплина у његовом одреду била је – гвоздена . . . Одред је имао скромну санитетску службу: два лекара и два сандука санитетског материјала које је вукло магаре. Лично је војвода Вук тражио од команданта Дринске дивизије Смиљанића да одвоји једно одељење медицинара за предстојећу битку. То је било моје одељење. То је била изванредно опремљена болница. Опремили су је наши пријатељи и савезници Французи. Кренули смо одмах . . .

. . . У сусрет ми је пошао ађутант војводе Вука. Рече ми да се само чека наш долазак, па да почне напад. Осмотрио сам положај и изабрао место за болницу – најближе фронту. Вука сам замишљао као горостаса, намргођеног погледа, а он, доброћудан, нижег раста, осмехнут . . . Хоћу да му рапортирам, а он ће: „Пустите то, молим вас, докторе, него ми кажите колико имате санитетског материјала?" Много, кажем, не дај боже да га у толикој мери употребим . . . А он ће: „То ће бити љути бој, такав још, докторе, нисте видели. Морамо заузети Грунишки вис, јер је веома важан положај за даље операције. То зна и непријатељ, па га неће дати до последњег човека . . . ”

. . . Убрзо поче напад наших јединица . . . Најпре јака митраљеска и пушчана паљба, па онда бомбе и потом први јуриш . . . Убрзо пристигоше и први рањеници . . . У ствари, докотрљаше се до болнице, јер сам болничке шаторе поставио уз фронт, на коју стотину метара . . . Рањеници се чудно понашају: не жале због рана, већ зато што су избачени из строја, из битке . . . Ране су у почетку биле од метка, шрапнела, бомбе . . . Битка траје непрекидно 48 часова. За то време, шест пута сам чуо глас војводе Вука: „Јунаци, за мном, Груниште мора бити наше . . . ”

. . . Трећег дана борбе – тишина: ни пушка да опали, ништа се не чује, а рањеници долазе . . . Носе их, вуку, има их на десетине. Нигде пуцња, а толико рањених! У чему је ствар? Шта се збива? Схватио сам то тек кад сам им скинуо одећу – тела избодена бајонетом и ножем. Тог, трећег дана боја, Груниште је било кланица. На Груништу, његовом врху, завијорила се српска застава . . .

. . . Али, гле, каква је то сад поворка, откуда то ридање, тај плач ратника? Шта се догодило са овим неустрашивим људима, који су хиљаду пута гледали смрти у очи и нису устукнули?! Кога то носе, за ким толико ридање суровних ратника? Спустили су носила и ја подигнем плашт: војвода Вук! Као да је заспао . . .

. . .У тој борби на Груништу Добровољачки одред је преполовљен. Они који су преживели, пребачени су у друге пукове. Одред није могао да се одржи без свог команданта . . .

Професор доктор Александар Костић, који живи у Београду, Доситејева 1, носилац је низа ратних и мирнодопских одликовања. Био је сведок масовног умирања српских војника од пегавог тифуса који је харао 1915. године. Ова страшна болест покосила је десетине хиљада војника и око 150 лекара.

... Овом приликом треба напоменути, да смо упознали Србе као ваљане непријатеље. Ја сам их сматрао и сматрам их и сада као војнички најјаче од свих наших непријатеља. Задовољни с малим, довитљиви, лукави, особито покретљиви, добро наоружани, богато снабдевени муницијом, вешти у коришћењу земљишта, врло добро вођени, за борбу мржњом и одушевљењем загрејани, они су нашим трупама задавали много више тешкоћа но Руси, Румуни и Италијани ...

Алфред Краус, аустријски генерал

Станоје Перић

ПАКАО НА КОТИ 238

... Стајао сам пред командантом пука и слушао заповест: „Видиш ли, Перићу, северно преко ове шумице пред нама, коту 238? Да, обрасла је жутом травом. Ти ћеш са овим водом пешака кренути да је пошто-пото заузмеш. Изгледа да је непријатељ још није заузео; али буди опрезан. Крени одмах одавде стрељачким стројем. Десно од тебе, друмом, кретаће се на коњима други ескадрон мајора Докића, а лево једна чета Десетог пешадијског пука, која је доста изостала, али ће стићи. Кад избијеш на коту пошаљи ми извештај ...”

... То је било ујутро 4. децембра 1914. године. Ноћ смо провели у бивaку, северно од села Сибнице. Био је то 4. коњички пук у коме сам ја, Станоје Перић, служио као активни коњички потпоручник-водник. Наређен је покрет према Слатини. Први ескадрон у коме сам био водник маршовао је на зачељу пука. После пола часа маршовања, стигао је ордонанс пуковског штаба и рекао ми да ме зове командант пука . . .

. . . .Чим сам примио наређење, сјахао сам с коња и предао га редову Живану Живићу, а од њега узео његов карабин, муницију и бомбе и извршио поделу вода на десетине. Кренули смо у развијеном стрељачком строју. У кретању сам одредио предње и крилне патроле, ради осигурања од изненађења и хватања везе – десно са другим ескадроном на коњима мајора Докића, лево са четом из 10. пешадијског пука који је требало да наиђе. Око 10 часова спустила се густа магла, тако да сам изгубио везу са 2. ескадроном, а са четом 10. пука нисам је ни имао, пошто је много изостала . . .

. . . Кад смо били на око 500 метара од коте, запраштали су пушчани пуцњи и то на мом десном крилу. Зрна су фијукала високо изнад наших глава, па ми је било јасно да је непријатељ отворио ватру на коњички ескадрон који је наступао друмом. Натерао га је да тражи заклон за коње и прихвати борбу – пешке. После пола часа избио сам са водом на коту 238. Ту смо, неочекивано, заробили два аустријска војника, од којих сам сазнао да је њихова чета отишла напред, управо иза мог стрељачког строја, одакле су отворили ватру на нашу коњицу. Њима је наређено да ту, на коти, сачекају свој батаљон и да известе команданта у ком правцу је отишла њихова чета . . .

. . . Схватио сам да сам стицајем прилика упао у клопку, нашао сам се у тешкој ситуацији. Док сам испитивао заробљене, приметио сам кретање непријатељских војника на око 200 метара. Коту смо запоселн стрељачким стројем, а нареднику Ђорђу Марковићу наредим да узме 10 војника и крене назад, те да се под заштитом магле и шуме привуче оној чети и нападне је бомбама. Рекао сам му да је ситуација тешка и да од њега зависе животи војника . . .

. . . Извештај о заузећу коте послао сам команданту пука по спроводнику она два заробљеника, каплару из кадра, Александру Николићу. Рекао сам му да се пробије како зна и обавести о нашој тешкој ситуацији. Тражио сам појачање . . .

. . . Петнаестак минута по одласку наредника Марковића, одјекнуо је прасак бомби. Зачуло се тридесетак експлозија . . . Како још нисам био нападнут од непријатељског батаљона, сву пажњу сам сконцентрисао на резултат бомби. Приметио сам да Аустријанци беже. Кретали су се источно преко друма према Слатини. Нисам отварао ватру, јер сам се надао да ћу брзо доћи у везу са својим пуком . . . Да сам отворио ватру изложио бих војнике уништењу, а створио бих забуну у свом пуку, пошто бисмо их гађали нашим оружјем, јер су се налазили иза нас . . .

. . . Посматрао сам бежање чете. Није наставила пут према Слатини, већ се окренула и запутила право према коти 238! Они, дакле, нису имали појма да смо коту ми запоселн. У највећој тишини заломио сам крило према тој чети од око 150 војника. Једну патролу сам оставио да осматра према северу на онај батаљон за који сам рачунао да ће сваког тренутка да наиђе. Кад се непријатељ приближио на око 100 метара – отворили смо убиствену ватру из карабина . . . Зачуше се јауци, дозивања, псовке . . . Неки попадаше, други се дадоше у бекство. Једва се по који окрену и опали на нас. Наредим јуриш и – кренемо бомбама на њих . . .

. . . Надао сам се да ће се предати, јер смо их збунили . . . Али, ваљда су и они приметили да нас је мало, па су се прибрали и сачекали нас у шипрагу, у удолици југозападно од Слатине. Ту смо се измешали и – тукли кундацима . . . Хоћемо их живе! Кадровац Петар Јелић из Азање, гледам, хоће да зароби аустријског официра. Виче му: „Швабо, предај се . . . ” Овај опали из револвера и уби га. Али не прође ни секунд, оног официра тресну кундаком по глави редов из резерве Милован Шарић... Гледам шта се збива, а један хоће да ме пробије бајонетом. Убих га из карабина... Са једне узвишице, изблиза, рани ме Аустријанац у вилицу – зрно ми пробило леву страну врата и изишло кроз леву плећку. Пао сам...

...Моја два војника хоће да ме изнесу из тог пакла на коти 238. Крв из ране шикља. Кажем војницима да гађају непријатеља, а мене да оставе. Они неће ни да чују, носе ме. Једног ране, паде и он крај мене... Мислим да се звао Бора и да је био из Гроцке. Усред окршаја и покоља стиже наредник Марковић са оном десетином. Њему сам предао команду над водом. Последњом снагом издао сам заповест о наставку борбе. Стиже и она чета нашег 10. пука.Остатак непријатеља још је давао отпор. Пристиже и мој пук. Војници су сјахали и развили се у стрелце. Мајор Драгољуб Мостић, мој командир, честита ми рану. Љуби ме... „Јуначки сте ово извели", каже ми. Потом, док су ме носили према пуковском превијалишту, наиђем на мог бившег командира коњичке подофицирске школе, потпуковника Антонија Антића, начелника штаба коњичке дивизије. Журио је у правцу бојишта на коти 238. Кад је чуо кога носе, застао је за тренутак и рекао: „Ево још једног мог питомца... Алал вам вера, јунаци!"

...Из пуковског превијалишта упућен сам фијакером у Аранђеловац, у пољску болницу Тимочке дивизије, која је била у „Старом здању". После три месеца лечења, поново сам био у својој јединици. Био сам у прилици да нађем документа о боју на коти 238. Било је – 70 мртвих Аустријанаца, међу њима један официр, затим 25 рањених и 30 заробљених. Дакле цела чета је била уништена. Наших је, захваљујући препаду, било – десет мртвих и седморица рањених...

...То је, у ствари, био тек почетак борби које ће трајати дуго, а затим ће се, после нашег повлачења преко албанског крша, наставити на другим положајима, све до ослобођења земље.

Деведесетогодишњи Станоје Перић живи у Београду, Бранка Крсмановића 21. За подвиге у ратним годинама, одликован је Карађорђевом звездом са мачевима, Белим орлом са мачевима, двема Обилићевим медаљама за храброст, италијанским и француским одликовањима. Перић је пензионисан 1932. године као ратни инвалид. У другом светском рату, четири године је био у немачком заробљеничком логору.

. . . Кад се буде писала историја овога рата, најславнији одељак те историје носиће назив: Србија. Српска војска је учинила чуда од јунаштва, а српски народ претрпео је нечувене муке и такво пожртвовање и истрајност не могу проћи незапажено – они се морају наградити . . .

Роберт Лесинг, амерички министар спољних послова

Страхиња Дамјановић

ПАДЕ МАЈОР БОРА

. . . На Сувобору смо. Четрнаести је новембар 1914. Пред мрак се појављују прве аустријске патроле. За њима чете. Ватром их заустављамо. Они се утврђују, подижу, чак, шаторе. Дебеле букве пуцају од мраза, као стакло . . . Крв се леди, уста се лепе, нос се запушава. Војници предлажу да нападнемо Аустријанце испод нас, да се загрејемо . . .

. . . Стражари су нас касно приметили. Десетак бомби дижу шаторе увис . . . Избезумљен непријатељ бежи. Многи остављају оружје. Њихов логор постаје наш плен. Шаторска крила за све нас, ћебад, шећер, кафа . . . Ћебад и врућа кафа повратили су нам живот . . .

. . . Сунце осваја. Борба је на врхунцу. Рањеници, све бројнији, промичу. Све се слило у непрекидан бук, врење . . . Низ падину, видим, трчи војник к нама. Пада, устаје, трчи . . . Доноси наређење да ја, поднаредник Страхиња Дамјановић, са својим водом, дођем одмах у батаљон, а трећи вод да остане на месту. Јављам се мајору Бори Маринковићу, команданту Првог батаљона. Каже ми: „Пази, поднаредниче, и ви војници, кад викнем јуриш, ура, хоћу да се – боде, поток кр-ви хоћу да видим, зу-би-ма да се коље! Да Шваба упамти српског војника на чију је земљу пошао . . . ”

. . . Развио сам вод фронтом према непријатељу. Војници су повадили бомбе, прегледали бајонете на пушкама – све немо, без израза на лицу. Најзад, мајор викну: „Јуриш, у-ра . . . !” Понових за њим. Војници прихватише „ура” и излетесмо на косу, код једне дивље крушке. Бомбе одјекнуше, али се даље није могло: на самој заравни, десетак метара испред нас, три густа аустријска стрељачка строја, један иза другог. Први је лежао, други клечао, трећи стајао . . .

. . .Окидам, али истог тренутка десна рука ми одлете уназад, осетио сам јак, туп удар . . . Не могу да подигнем руку. Низ шаку осетим топлину . . . Са левог крила довикује ми војник: „Сви изгибосмо, поднаредниче!” Гледам: скоро цео мој вод лежи непомично, сем неколицине који се по снегу ваљају, и двојице, сасвим лево, који још гађају . . . Спопаде ме ужас. Потрчах назад, низ падину. Налетех на мајора Бору Маринковића: „Куда ћеш поднаредниче, милога ти бога . . . Натраг!” Рањен сам, вичем, али он не чује од борбене хуке, већ иде према мени са револвером у рукама. Вадим крваву шаку из шињела и показујем, а он ми само довикну: „Иди . . . ”

. . . Само што сам кренуо, распрскава се над нама шрапнел их хаубице . . . Паде мајор Бора, паде његов ађутант Милош . . . Обојица леже наузнак, у последњим трзајима . . . У превијалиштима много рањених . . .

. . . Повукли смо се са Тамника и прешли Мораву.Октобар је, двадесет трећи. Кад сам обријао десни образ, чух: „Четврти вод, дижи се!" Скочио сам и обрисао сапуницу са образа. Зове ме командир Воја Петровић, поручник. Морао сам на мост да браним пролаз, а мост да порушим . . . Командант батаљона Петар Мирковић, рањен је. Аустријска артиљерија снажно туче прилаз мосту с Милочајске косе. Свог помоћника Радисава Миладиновића, шаљем десно, а ја идем лево. Трком, под разорном и шрапнелом, улећемо у ровове на два метра од Мораве, пуне воде. Артиљерија туче и наноси ми грдне губитке. Ашовчићем копам заклон за главу и рамена. Гине ми војник на мом пређашњем месту. Мењам место, опет ми гине војник. И треће место ми је угрожено, па идем улево иза траверзе у рову. Разорна разноси грудобран и војника с мог трећег места . . .

. . . Више од 40 војника ми је избачено из строја, а још нисмо ни метка опалили. Око четири сата, почиње наша артиљерија да гађа мост да га поруши, а ми на два метра од њега! Наше гранате падају свуда: испред и иза нас, по рову. Гину ми војници од наших граната! Ужас! Непријатељ ми туче вод са 25 топова, па још и наша артиљерија! Излећем из рова да јавим команданту, јер ми се ордонанси не враћају. Командант ме утеши да је послао ордонанса, али да до наше артиљерије има око шест километара . . . При повратку паде наша граната и баци ме увис, па треснух о земљу . . . Чујем гласове: „Погибе наредник Страхиња". Педесет шест је погинулих, рањених, контузованих . . . Ту битку смо преживели нас седморица . . .

. . . Штитимо укрцавање у Драчу, према положајима Преза, иза реке Ишме. Ноћу дежурају по два официра и броје ватре у долини од Љеша до Ишме. Према ватрама оцењујемо снагу непријатеља који нас гони. Обрачунавамо по четири-пет људи на ватру. Испред нас су Мађари. Нападају нас. Немамо ни муниције, ни ашовчића, ни бајонета . . . Добијамо по 25 метака на пушку, али зарђалих. Гладни смо, прави лешеви . . . Топло приморско сунце нас откравило и готово онеспособило . . .

. . . Ноћ између осмог и деветог августа 1916, Бугари одсекли око 80 војника и нас седам официра. Решили смо да се пробијемо. Оставили смо сву спрему. Задржали смо само бомбе, пушке с бајонетима и предњу фишеклију с муницијом. То имају и официри. Пузимо опрезно, без шума по Совичкој коси. Пред нама су још Старков гроб и Кајмакчалан. Ситна киша, око два сата по поноћи, помрчина као тесто . . . Тресак бомби . . . Па други . . . Затим – ура . . . и клање. Пипамо на све стране: ако је шлем – наш је, ако је шапка – боди! Оштар и пискав глас једног Бугарина пресече ноћ, црну, злокобну: „Братко не ме кольи, не ме боди . . ."

. . . Недеља 4. март 1918. Полазимо са Крфа малим бродом „Адриатико Бари". Зле смо среће. У два сата ноћи страховит тресак избацује нас из постеље . . . Лађа тоне брзо. Паника. Хоћу да уђем у чамац који се љуља, али нема мојих другова . . . С крова лађе неко баца даске, шлипере, сплавове . . . Мој друг из ђачког батаљона Пера Пинтеровић враћа се на брод да узме чутурицу . . . Тамо је и остао . . . Чамац спуштамо, али је он потонуо чим је додирнуо воду. Скачем у воду са својим другом Богољубом Милосављевићем, држимо се за руке . . . Не знам да пливам, излећем на површину воде и грабим ваздух . . . Налећем на неки шлипер, обгрлим га . . . Не видим без наочара . . . Пењем се на неки сплав. После два сата, спасени смо. Сто педесет пет се утопило, сто четрдесет и пет се спасло . . . Удавио ми се и мој друг Богољуб . . .

Страхиња Дамјановић има 85 година. Носилац је осам високих одликовања, међу којима су четири Обилићеве медаље за храброст, Албанска споменица и Орден Св. Саве. Почасни је грађанин Париза. Учествовао је у свим ратовима од 1912. –

1918. Био је професор и директор гимназије у Јагодини и Београду. Један је од 1300 каплара. Живи у Београду, Тополска 19.

Продужење офанзиве у Србији прекинуто је, на жалост пре постигнутог циља, јер је српски противудар био толико јак да се 15. и 16. корпус нису могли одржати.

* * *

После сјајних победа српских војника у Колубарској бици, из бечких највиших кругова препоручено је Поћореку да би најбоље било да изврши самоубиство.

„Хоћу – узвратио је генерал Поћорек – убићу се, али ћу се убити тек онда када ма који други аустријски генерал победи српску војску".

Оскар Поћорек, (1853–1934) аустро-угарски генерал у телеграму својим шефовима у Бечу

Жорж Швајцер

ДРЖИ СЕ, ЖОРЖ

. . . Име су ми лако памтили: Жорж. Са презименом је ишло мало теже: Швајцер. За три године, оне сурове, ратне, у којима сам се дружио са српским војницима – научио сам више него можда у целом свом животу. Био сам млад официр, артиљерац и на фронту сам уочавао праве човекове вредности. А рат пружа прилику, истина трагичну, да човек упозна себе, провери своје особине, али да провери и своје пријатеље . . .

. . . Моја дивизија, 156. пешадијска, кретала се у септембру 1916. године у правцу Флорине и Монастира. Да не причам о експедицији на Дарданелима и о нешто каснијем кретању долином Вардара у сусрет српским трупама. Прву битку са непријатељским војницима на грчкој територији имали смо 13. септембра код Кавалара. После тродневне жестоке битке, непријатељ се повукао. У Дортолону смо претрпели страшно бомбардовање. Ту је моја батерија ушла у борбу, али не и ја. Мој нови задатак је да се у најкраћем времену повежем са 175. пешадијским пуком, за који ми је речено да се налази у близини Петорака . . .

. . . Везу сам успоставио 19. септембра. Ту, у непосредној близини биле су и српске трупе. Још исте ноћи напали смо село. Као да смо се нашли у паклу: из сваке куће тукао нас је митраљез и ми смо падали. Гинули су и француски и српски војници, али село нисмо могли да освојимо. Француски пук је, крећући се јарком на путу Флорина – Монастир, успео да пређе који километар, али је ту био заустављен. Кад је свануло, команда је видела да је начињен отвор између 175. пука и српске дивизије . . .

. . . Ту пукотину је искористила бугарска коњица која је јурнула према Боресници, касапећи на путу све редом, не штедећи ни рањене ни умируће. Све је то трајало кратко, али је било погибељно за нас. Код Боренице је бугарска коњица заустављена митраљеском ватром српске коњичке дивизије, пушњима преживелих из 175. пешадијског пука и гранатама наших топова од 75 мм. Битка се распламсавала, јер је непријатељ свим силама настојао да искористи пукотину на простору који су држали српски и француски војници. Непријатељ се мало повукао према гробљу и ту утврдио . . .

. . . Али ту није дуго остао, захваљујући неколицини српских војника и једном официру који их је предводио. Пролазећи поред нас, официр нас је поздравио махањем руку, вичући: „Французи, Французи . . . ” Његови војници, не знам колико их је било, можда педесетак, били су срчани – осмехивали су се као да су пошли на неко весеље. То што је потом следило највише је личило на пожар и страховит потрес. То су српски војници бомбама изровали гробље и натерали непријатеља да се повуче . . .

. . . Кад је пао мрак све се смирило. Губици су били тешки на обе стране. Пуцњаве није било. Чули су се само крици рањених војника на обе стране, јер им није указана помоћ . . . Дан је открио слику ужаса: простор до Петорака био је осут лешевима . . .

. . . Једног јутра, 3. октобра, док смо припремали артиљерију, однекуд се појави једна старица. Рече да је Српкиња и да су је Бугари повели до српско-грчке границе да им покаже пут. Рекла је да је из Петорака. Позивала нас је да уђемо у село, јер је, према њеним речима, непријатељ отишао и нема опасности . . .

. . . Позвали смо једног српског официра који је разговарао са овом старицом. Она га је уверавала да је село без непријатељских војника. Неко је изразио сумњу: шапатом је рекао да је ова жена, можда, шпијунка, да су је Бугари послали да намами војнике у клопку. Настало је гунђање, чула се чак и по која псовка. Видећи то, жена рече да ће она кренути испред војника. Српски официр је закључио да она говори истину, али је, ипак, послао једну патролу у село. Неколико минута касније патрола се вратила и обавестила нас да је село пусто . . . У Петораку и на падинама села није било непријатељских војника . . . Старица је говорила истину. Француске и српске трупе ушле су у Петорак без борбе и у стрељачком строју избиле на коту 619. Официри су се договорили да се ту утврдимо. Настало је копање ровова . . .

. . . Добро је што смо тако поступили, јер смо већ 4. октобра имали жесток окршај. Непријатељ је покушао да избије на коту. Читаву ноћ је трештала борба. Били смо исцрпљени, али без већих губитака. У рано јутро кренули смо у противнапад и освојили смо последње грчко село на граници. Били смо, у ствари, на око 200 метара од српске границе. Испред нас су била два српска села . . .

. . . Одређен сам да са групом војника останем у једној напуштеној кући испред српског села Кенали. Дању сам осматрао кретање непријатеља, обавештавао о томе команданта, а увече постављао стражу и штитио се од изненађења. Прве ноћи смо се одмарали. Мало смо предахнули. Али, следеће ноћи замало што нисмо изгинули . . .

. . . Из сна ме пробуди јака митраљеска ватра. Куршуми су засипали прозоре и врата куће у којој сам био. Моји војници су повремено одговарали. Очевидно, непријатељ је кренуо у страховит напад. Не знам шта се напољу збива, не могу да изађем, јер су врата куће изрешетана . . . Чујем позиве својих војника, изговарају моје име, али не могу да изађем. Од оружја имам само пиштољ. Не могу да га употребим, ничему ми не служи. Могу само да окончам свој живот. А имао сам само 24 године. Борба трешти, мој пук се укључио у битку, чујем и гласове српских војника, али још сам у оној кући. Шта чекам? Можда је непријатељ близу, можда ће за који тренутак да убаци бомбу! Отворим врата и јурнем напоље – покошен рафалом . . . Осећам како крв шикља. Беспомоћан сам . . . Чујем гласове бугарских војника. Свиће . . .

. . . Не видим више ниједног свог војника. Сви су иза мене, повукли су се, ако су живи, позади, међу главнину. Видим тројицу Бугара како ми се у скоковима ближе и ја се у мислима опраштам од живота! До мене добауља српски војник. Зове ме по имену: Жорж . . . Она тројица Бугара су сада на двадесетак метара. Ево их, пребацују се према кући. Кад су се поново подигли, онај српски војник хитну једну за другом две бомбе. Бугари се више не појавише. „Држи се, Жорж", говори ми. Потом ми раскопча блузу, откиде ножем комад кошуље и поче да ме превија. Приђе још неколико српских војника – сви ме ословљавају по имену. Одједном сам схватио да сам окружен пријатељима, дивним људима, српским војницима који су сада ту, поред мене, да би ме избавили, како ме непријатељ не би дотукао. . .

. . . Ево нове групе Бугара. Чујем поново њихове гласове, али чујем и глас њиховог официра који их тера да иду напред, према нама. Сад више нисам тако уплашен: превијене су ми ране, крв не тече, малаксао сам, али што је најважније – нисам више сам. Поред мене су моји другови Срби и знам да ме неће оставити. Ово је сада битка за – мене! Ево, овог трена, кад се овај српски војник подиже на колена и баци бомбу – то он чини због мене, брани мој живот! Очима изражавам захвалност. Бугари устукнуше пред бомбама . . Извукли су ме са положаја и ја сам пола часа касније био у пољској болници, на сигурном месту. Они који су ме спасли, српски војници, вратили су се на положај . . .

. . . Касније, кад је пробијен Солунски фронт, био сам поново са српским трупама, са српским јунацима којима сам се увек дивио. Тек тада ми је понестајало снаге да их стигнем: јурили су као да имају крила. За кратко време, ломећи све пред собом, били су у својој престоници. Ја сам са својом јединицом стигао до Скопља. Потом сам се вратио у Француску. Рат је био завршен, рат у коме сам три године војевао . . .

Жорж Швајцер живи у Лининвилу, у Француској. Има 87 година. Носилац је Ратног крста са златном палмом, Обилићеве медаље за храброст и других ратних одликовања.

. . . Солунском офанзивом задат је смртни ударац Централним силама . . . Срби, које је предводио један од најталентованијих генерала овог рата, војвода Живојин Мишић, извели су пробој са неодољивим јунаштвом. Навала Срба на непријатеља који је био укопан у стену изнад њих, представља један од најсјајнијих подвига овога рата . . .

Лојд Џорџ (1863–1945) енглески државник

* * *

Поћоречe, цареви већиле,
Душа ми је од Косова стâра,
Тешко срце у горскога вука,
Командант сам Гвозденога пука,
Не бојим се цара, ни ћесара.

Песник Милосав Јелић у песми посвећеној пуковнику Миливоју Стојановићу, који је погинуо у колубарској бици

Драгић Митровић

ХВАТАЊЕ „ЖИВИХ ЈЕЗИКА"

... Док сам се тихо, нечујно, привлачио пластовима сена код Завлаке, размишљао сам само о томе – да ли ћу имати среће да изненада зграбим аустријског војника и доведем га у чету. То ми је задатак. Зато се тако прикрадам, не би ли у ноћи, користећи се мраком и неопрезношћу Шваба – испунио задатак. Прихватио сам га добровољно, без размишљања, без страха, спокојан ...

... А и зашто бих се бојао? Ко боље од мене, Драгића Митровића, сељака из Кржаве, познаје ове крајеве?! Нико! Колико сам пута, док сам момковао, прошао овим пашњацима и долинама! Колико сам се пута испео на врхове Цера, Повлена, Маљена! Одозго, с брда, ми момци смо позивали девојке на комишања и весеља . . .

. . . Знам, није време комишања и весеља, ратно је време, Шваба је по овим брдима и долинама, али њему је већи страх: на туђој је земљи, иза сваког стабла, мисли, вреба га наш човек . . .

. . . На стотинак метара од мене, лево и десно су моји другови, моја два војника. Не чујем их, али знам да су ту, близу. Њихов циљ је исти. И они су добровољно пошли на овај задатак. На једној косини сретосмо се и шапатом договорисмо да се не удаљујемо много један од другог. Јер, ноћ скрива видике и морамо да приђемо близу да бисмо разазнали сено, кућу, ограду. Може, не дај боже, да неко од наших падне у клопку, а друга двојица да буду далеко . . .

. . . Таман ми тако шапућемо кад, на петнаестак метара од нас, једном узаном стазом, по мекој трави, иду три швапска војника. Судим да су веома млади, неискусни, чим тако неопрезно иду. Не знају каква је ово земља, какав је ово народ, не знају да их иза сваког грма вреба наш човек. А иза нас је искуство: две године ратовања, најпре с Турцима, па после са Бугарима. Огуглали смо на недаће, на љуте бојеве и крв, мучи нас увек само једна мисао: хоће ли бити довољно муниције . . .

. . . Ћутимо и слушамо њихове гласове. Мора да нису сами, размишљам, биће да их има доста. Мени, сељаку из Кржаве, који не зна шта је тактика, мени је то непојмљиво – идеш кроз туђу земљу, дошао си као непријатељ, крећеш се ноћу, па још причаш . . . Нас тројица држимо бомбе у рукама и чекамо. Не прође ни минут-два, а иза патроле која је прошла поред нас, иде десетина. Напред иде официр . . .

. . . Шта да радимо? Нас тројица, поред нас десетина, плус она тројица што су прошла! Мало нас је. То ми само очима разговарамо, рукама се споразумевамо шта да радимо. Јесте мало за борбу, али нас је доста за – препад! А изненадити непријатеља, зна то сваки наш војник, то може да значи и уништити знатно јачег од себе! Ево, још само десетак метара . . .

. . . Бацисмо, истовремено, три бомбе. Леле, мајко моја, те кукњаве, тих крикова . . . Не дамо им да се освесте, него распалимо плотуном. Онај официр паде, стропошта се. Види се све на благој месечини, која се изненада надви над Завлаком . . . Петорица мртвих. И официр. Остали – побегли. Ми – незадовољни: није нам до мртвих, живи су нам потребни, наши хоће живи језик, хоће да непријатељ проговори – колико их је, како су наоружани, шта намеравају . . . То нам треба . . .

. . . Почео сам себе да прекоравам. Ти си, шапућем у себи, ти си Драгићу Митровићу један брзоплет човек. Да се ти којим случајем ниси уплашио? Шта ти би да кажеш да бомбама разбијете ту десетину Шваба? Шта ће ти мртви, шта ћеш рећи командиру? Ух, то ти баш није требало . . .

. . . Гласно још не говоримо. Само шапатом. Онда се сетих оне швапске патроле коју смо пропустили. Па, они су ту! Сигурно су премрли од страха. Ништа им није било јасно, чули су бомбе и јауке својих другова, али – откуд сад то?! Е, то је то, то је сад онај грм, оно шибље, онај пањ, то је сад оно око српског војника, његово срце, љубав његова према својој земљи, то се све сада претворило у бомбу, у мржњу према непријатељу . . .

. . . Повучемо се поново уз онај пласт сена и ћутимо. И види ти судбине: она тројица право на нас! Нису ни писнули, дигли су руке, побацаше пушке . . . Премрли од страха. Још пре свануће били смо у чети. Командир чете срећан, љуби нас. Швабе одатле одведоше у штаб пука, а нама после неколико дана стигоше одликовања: свима Карађорђева звезда! Рекли су нам да је то био подвиг. Ја баш и нисам сигуран да је то нешто велико: побили и ухватили Швабе на својој земљи! Али, команда је друкчије мислила . . .

. . . После оних невоља кроз Албанију, опет сам био на фронту. Она моја два друга, Тадија Радошевић и Цветко Милић нису: Тадија је остао у путу, завејао га снег, а Цветко је умро на Виду, острву смрти . . .

. . . А на Кајмакчалану 1916. године, мало, мало, па – покољ. Нема га у коме нисам био! И како би то смело да се догоди. Зар би то имало смисла? Добио Карађорђеву звезду, па мисли да је готово – нема више рата за њега. Не, то ни за живу главу не бих могао да поднесем. А лично ми је на том одликовању честитао командант дивизије Крста Смиљанић. Па, да видиш, и војници некако навикли да прво виде оне са највишим одликовањем. Као да хоће да кажу: „Хајде, брајко, кад ти звезда сија на грудима – покажи се . . ."

. . . И те ноћи испод Кајмакчалана сећам се као да се збило јуче. Позваше ме да са неколико војника и редником Стојаном Митровићем кренем, кажу, на – специјалан задатак: да бацимо по коју бомбу у бугарске ровове. То му дође као нешто необично, изузетно, важно. А ја – огуглао на рат, давно прежалио главу, презрео смрт, ишао сам на овакве задатке као да идем на комишање, на весеље . . .

. . . Дођемо до бодљикаве жице. Један од наших узе да сече и ми се провукосмо. Бугарски ровови су испред нас, на дохват бомбе. Преостаје нам, пошто смо се неопажено привукли, да бацимо бомбе и повучемо се. Али, нећеш, брајко, није ни Бугарин тако наиван. Приметише нас и осуше ватру из пушака. Ми се притајисмо, ћутимо, не одговарамо, док се ватра не утиша. Схватише и они у чему је ствар, па нас гађају бомбама. Једна паде поред моје главе. Зграбих је и истог тренутка – вратих у бугарски ров. Тамо је есплодирала . . .

. . . Сад више није имало смисла да чекамо. Сви смо бацили бомбе. То је било страшно слушати: јауци, само јауци. Ми смо прошли без губитака. Раниште нам само друга Животу, мислим да је био родом из Љубовије. Па и њега, у раме, тек да одболује месец дана . . .

. . . Време борби је тек требало да дође. Чекали смо га сви као што гладан чека парче хлеба.

Дочекали смо да кренемо у онај јуриш. Више нико није могао да нас заустави, да сломи наше надирање према отаџбини. Кући сам се вратио жив и здрав. Моја војна трајала је шест година.

Драгић Митровић има 93 године. Живи у својој кући у Кржави код Крупња. Осим Карађорђеве звезде са мачевима носилац је и других високих одликовања. У другом светском рату, кад је непријатељ поново напао нашу земљу, Драган Митровић је, иако у поодмаклим годинама, зграбио митраљез и са Дома у Крупњу дуго спречавао Немце да уђу у град.

... То су сељаци, скоро сви; то су Срби, тврди на муци, трезвени, скромни, несаломљиви; то су људи слободни, горди на своју расу и господари својих њива ...

Али дошао је рат. И, ето, како су се намах за слободу земље, ти сељаци, без напора, претворили у војнике најхрабрије, најистрајније, најбоље од свих. То су те сјајне трупе, створене од издржљивости и полета, због којих сам горд што сам их ја водио, раме уз раме са војницима Француске, у победоносну слободу њихове отаџбине ...

* * *

... Операције се морају успоравати, јер нема комуникација ради добацивања хране француским трупама које напредују, једино српским трупама нису потребне комуникације – оне иду као олуја напред ...

Франше д'Епере, (1856–1942) француски маршал

Чеда Милошевић

КАПЕТАНОВО ВЕЛИКО СРЦЕ

... Увек су се млади људи чудили томе. У разговору, кад се помену давно минули ратови и кад из сећања искрсну људи и догађаји, питају нас: како ви, кажу нам, после толико година, памтите све – и датуме, и имена старешина, и час кад се догађај збио ... А ја им обично кажем: памти се оно што се дубоко воли, што се у срцу носи, што нам је блиско, што је наше. А то време – то је наша историја, време љубави према родној груди, време кад се отаџбини давало све ...

... И како бих ја, Чедомир Милошевић, учитељ, могао рецимо, да заборавим један од највећих подвига који је учинио капетан Михаило Мацаревић у авусту 1916. године на врху Кајмакча-

...То су сељаци, скоро сви; то су Срби, тврди на муци, трезвени, скромни, несаломљиви; то су људи слободни, горди на своју расу и господари својих њива...

Али дошао је рат. И, ето, како су се намах за слободу земље, ти сељаци, без напора, претворили у војнике најхрабрије, најистрајније, најбоље од свих. То су те сјајне трупе, створене од издржљивости и полета, због којих сам горд што сам их ја водио, раме уз раме са војницима Француске, у победоносну слободу њихове отаџбине...

* * *

...Операције се морају успоравати, јер нема комуникација ради добацивања хране француским трупама које напредују, једино српским трупама нису потребне комуникације – оне иду као олуја напред...

Франше д'Епере, (1856–1942) француски маршал лана. Био сам, у то време, преводилац код војводе Живојина Мишића и имао прилику не само да изблиза видим славна имена наше историје, већ и да много што-шта чујем од њих . . .

. . . Према нашим рововима били су бугарски. Између нас удолина кроз коју протиче Бела река. Бугари су добро укопани на Кајмакчалану и Козјаку, тако да им наша артиљерија није могла ништа. Између Кајмакчалана и Доброг Поља камeнити врх који се зове Кучков камен. Иза тог врха Бугари су се укопали и утврдили, сместили немачки митраљез и само косе. То је највиша тачка на Кајмакчалану – 2525 метара! Одозго имају чист и леп поглед према нашим положајима, тако да су контролисали сваки наш покрет, чак и појединачни . . .

. . . Туче то место наша артиљерија, хиљаде и хиљаде граната је ту сручено, али је све било узалуд. Ако се наш војник само помакне у рову – Бугари гађају митраљезом! Чим сване, митраљез сеје страх и смрт. Тај митраљез је главна прича међу војницима и старешинама. Сваки је потајно желео да баш он разори то митраљеско гнездо. Сваки је већ себе видео како пуже према врху Кајмакчалана, како поред њега фијучу меци, али он иде до врха и ту за тренутак застаје, да би, једну за другом, бацио три бомбе . . .

. . . Таквих покушаја је заиста било. Из ноћи у ноћ упућивани су најхрабрији људи, гађали су бомбама, али је митраљез све време само косио. Многи наши војници нису се вратили . . . Тако је немачки митраљез у бугарским рукама био неуништив. Све до августа 1918. године. Врућина је страшна, једва се дише . . . Сви знамо да предстоји наша офанзива, започете су велике припреме за пробој, али Кучков камен је озбиљна препрека. Наши официри су просто опседнути тим митраљеским гнездом. Како да се тај чудовишни митраљез уништи . . .

. . . Мислим да је то било 22. августа. У густом шумарку изнад наших ровова, тог поподнева, били су командант фронта, генерал Франше д'Епере, регент Александар, војвода Живојин Мишић и други високи официри две војске.

. . . Стоје они тако и посматрају непријатељске положаје, посебно Кучков камен. Чујем како управо говоре о том врху на коме се угнездио митраљез. Наједном, одоздо, од наших ровова, трчи капетан Михаило Мацаревић. Он је Ваљевац, био је познат по јунаштву и веома цењен. Трчи, дакле, капетан Мацаревић, а међу нашим официрима настаде комешање. Вероватно су помислили да се нешто необично догодило и да сада капетан трчи да о томе обавести своје претпостављене . . .

. . . Дотрча капетан Мацаревић, поздрави и хтеде нешто да каже, али га пресече војвода Мишић: „Шта је, Мацар?" Сви сада гледају у капетана. Он, види се, узбуђен, лице му румено од трчања, задихао се. Рече: „Молим вас, да ми дозволите да уништим оно митраљеско гнездо . . . " Мишић га поново пресече, готово оштро: „Шта ти пада напамет, капетане Мацаревићу? Толике патроле су ишле ноћу, па нису ништа учиниле, а ти хоћеш усред дана!" Мацаревић још стоји у ставу мирно и понавља: „Али, ја вас молим . . . " Тог тренутка се генерал Франше д'Епере обраћа регенту Александру и пита – шта је ово, шта се збива са капетаном? Овај му одговори шта тражи капетан. На то Франше д'Епере одушевљено викну: „Бон, бон . . " Сви му потом одобрише и он поново потрча према својој чети. Убрзо се врати са својим четним наредником . . .

. . . Капетан Мацаревић и његов наредник носе по две бомбе о појасу, а по једну држе у рукама. Војвода Мишић им махну руком и они отрчаше према реци. Појавише се с друге стране реке и ми гледамо како пузе уз ону чистину. Сви ћуте, нико ни реч да проговори, а свима на уснама лебди питање: да ли ће успети? Како се капетан Мацаревић и његов наредник пењу навише, тако се главе посматрача померају – навише. Прати се сваки њихов покрет . . . Неко време свима као да је застао дах. Генерал Франше д'Епере поче да шета лево-десно, без речи.

. . . Ево их . . . Наши избише до самог Кучковог камена. Даље се не може, даље не постоји, ту је онај страшни митраљез. Али, гле, како је могуће да митраљез ћути, шта се то догодило, пре пола часа – сипао је убиствену ватру . . . Наједном, одјекну експолозија – шест бомби експлодираше једна за другом . . . Кучков камен обави дим. Ништа се осим дима не види, ништа се више не чује . . .

. . . Из дима, ево, излазе капетан Мацаревић и наредник. Вуку некакав котур. Нешто се прекину и они просто слетеше низ падину . . . Ево их, прелазе реку и трче према шумарку. Капетан Мацаревић знојав, раздрљених груди, виче: „Успели смо, обећао сам и успели смо . . . ” Генерал Франша д'Епере му трчи у сусрет, грли га, љуби, а потом скида са својих груди Француску Легију части и ставља му је на груди. Љуби га и грли и регент Александар, па и он са својих груди скиде Карађорђеву звезду и даде му је уз речи: „Честитам вам, господине – мајоре”. Мало подаље стајао је храбри наредник са котуром телефонске жице преко које су Бугари одржавали везу са својим трупама на Козјаку. Сутрадан је наредник одликован Карађорђевом звездом са мачевима и унапређен у чин потпоручника . . .

. . . Да не би остала тајна како је капетан Мацаревић успео да уништи ово упориште Бугара, треба рећи и ово. Капетан је био не само храбар, већ и веома досетљив. Изабрао је тренутак кад се Бугари томе нису надали: подне, страховите врућине. Претпоставио је могућност да ће Бугари да беже од јаре и склоне се, у подне, бар мало у хладовину. Поучени искуством да наши за то време, на том положају, још ниједном нису напали у подне, Бугари су заиста отишли у оближњу шуму . . . То су они тренуци за које су капетан Мацаревић и његови храбри наредник успели да се испужу до врха, приђу близу, и непогрешиво убаце шест бомби у митраљеско гнездо и разоре га . . .

. . . Али, није реч само о лукавству. Требало је имати јуначко срце. А он га је имао. То му је у ствари, била друга Карађорђева звезда. Прву је добио још у почетку рата 1914. године, за подвиг у близини Шанца, кад је заробио вод војника и два официра . . .

. . .Поучени овим искуством, ускоро ћемо моји другови и ја бити у прилици да под сличним околностима, близу тог положаја, окушамо срећу у ућуткамо један бугарски митраљез. Бугари су стално покушавали да прекину пругу од Солуна према Битољу, и то на оном делу код Острвских језера, испод Горничева и Кајмакчалана. А језеро је било прелепо, мамило је својим чарима. Било је близу нас и наши су хтели да се окупају, али би истог тренутка Бугари осули митраљеску ватру . . . Испред шуме, у једном шипрагу, били су добро укопали митраљез . . .

. . . Усред дана, на инсистирање команданта пука, мој командир, капетан Љубивоје Благојевић, одредио је нас тројицу ђака-каплара да уништимо бугарско митраљеско гнездо. Најпре је позвао мене и рекао ми: „Млади јесте, али сте и искусни. Спретни сте, прекаљени у свакојаким невољама и биткама. Узми, Милошевићу, још двојицу својих другова, па опрезно . . . ” Позовем Драгојла Гордића из Ужица и Свету Кнежевића из Београда. Понели смо по две бомбе . . .

Пузећи прешли смо ону чистину између нашег положаја и бугарског митраљеског гнезда. Нисмо проговорили ни реч – споразумевали смо се очима. И раније смо се овако прикрадали непријатељским положајима, али усред дана и испред митраљеза – никад! Кад смо се приближили видели смо бугарске војнике: лешкаре у хладовини. Сместа смо у бункер убацили шест бомби . . . Не губећи ни часак, не чекајући да видимо шта је остало иза бомби, кренемо, трчећи назад . . . Али, како сам у трчању пао, десна нога ми је отскочила увис, па је – изрешетана . . . Гордић је рањен у главу, а Кнежевић у груди. Наши су притрчали и прихватили нас. Њихов митраљез се више није чуо. Наши су прихватили пуцњаву и борба се развила . . . Нас тројицу рањених упутили су у Солун, у болницу, али су нас пет дана касније транспортовали у Болницу у Марсељ. Хтели су да ми ампутирају ногу до колена. Нисам дозволио. После четири месеца проведена у болници, стао сам на ноге. Убрзо потом, вратио сам се на фронт . . .

Учитељ Чеда Милошевић има 83 године. Живи у Ваљеву, Улица Поп Лукина 8. Носилац је осам одликовања, међу којима су и Златне Обилићеве медаље за храброст. У другом светском рату био је четири године у немачком заробљеничком логору.

Душан Стакић

СЛИКЕ УЖАСА У МАЧВИ

... Гледам Саву и мост. Река се беласа и са њене обале у води се огледају зграде београдског пристаништа. Мост је, знам, миниран са шест стотина килограма експлозива, али споља, јер није било времена за поткопавање. Паљење је електрично преко проводника, који су постављени преко шина и воде до нише у насипу, где се налази командир пионирске чете, капетан прве класе Алић. Он ће, у одговарајућем тренутку, активирати мине и срушити мост ...

... Све то знам, само не знам шта ћу ја, Душан Стакић, ту са двадесетак војника. Мада сам рекао „разумем", ништа ми није јасно. Разбирам капетанове речи: „Ти ћеш се са својим људима борити на мосту, а ја ћу мост дићи у ваздух!" Шта?! Језа ме хвата. Да ли је капетан при себи? Ја да се борим на мосту а он ће да дигне мост у ваздух! Чудим се свом команданту мајору Воји Танкосићу: како је могао да нас жртвује . . .

. . . С оне стране, према Срему, видим аустријског стражара. Ноћ је и све је мирно. Моји људи су поред моста, на стражи. Не могу никако да се помирим с тим да гинемо без потребе. Био сам искусан ратник – две године ратовања биле су иза мене. А непријатељ, размишљам, ако крене преко моста, сурваће се у реку с њим . . . Зашто бисмо ми гинули бранећи минирани мост?!икако да се помирим с тим да гинемо без потребе. Био сам искусан ратник – две године ратовања биле су иза мене. А непријатељ, размишљам, ако крене преко моста, сурваће се у реку с њим . . . Зашто бисмо ми гинули бранећи минирани мост?! Целу ноћ сам о томе размишљао . . .

. . . Сутрадан нађем капетана и настојим да га уверим да је бесмислено да останемо и бранимо мост, већ да, ако непријатељ крене таквом снагом, повучемо минере, моје војнике и трећепозивце, а да потом капетан активира мине. Једва је пристао на то, захтевао је да повећам стражу . . .

. . . Трећи дан је како дежурам на мосту. Београд је у мраку. Нигде зрачка светлости. Поред командирове сам нише, уз насип. Ћутимо. Наједном, блесну млаз светлости и просу се на железничку станицу и пругу. Тргох се. Капетан викну: „Сад ћу да дигнем мост". Не, капетане, ако бога знате! Нема опасности, то је само рефлектор. Моји људи будно пазе. Одјурих према мосту. Рефлектор шара. Са станице скрене на Топчидерско брдо, па на Сењак, на пристаниште, град . . .

. . . Око три сата ујутро, деветог августа, био сам на мосту. Буљио сам кроз мрак у други његов крај на другој страни. Ништа нисам опазио ни чуо. Наједном, грунуше топови и гранате почеше да рију Топчидерско брдо. Дунух у пиштаљку и стражари се у највећем трку сјурише у заклон, даље од моста. Кренем према ниши. Нисам прешао ни двадесетак метара кад заблешта силна светлост која ме заслепи као да је сунце пало на земљу. Легох и прибих се уз насип. Осетих да прелеће снажан притисак ваздуха, који тежи да ме дигне са земље. Огромни комади усијаног челика падају на мене и распрскавају се у милионе варница. Трчао сам, али су комади челика, истина нешто мањи, и даље падали. Капетан Алић, командант моста, истрча преда ме у кошуљи, раздрљених груди, али са упереним револвером: „Стој! Стој! Убићу те! Шта је са мостом?" Отишао је мост до врага, капетане, рекох му и окренух се да још једном погледам . . .

. . . Део моста с наше стране био је обавијен белим димом, тешким, кроз који се назирало да је део конструкције моста, онај наслоњен на насип, разорен, као да се истопио, а онај други као да је пао у Саву. Експлозија мина била је страшна. Неколико војника било је рањено комадима гвожђа и камена, било је и контузованих, јер их је ваздушни талас подухватио, подигао и треснуо о земљу неколико метара даље . . .

. . . У исто време кад је мост дигнут у вазух, запраштале су пушке и бомбе на савском пристаништу. Под заштитом мрака Аустријанци су покушали да се са неколико шлепова пуних војника приближе пристаништу, али су били одбијени. Тек је свитало. Народ пробуђен експлозијом, подрхтавањем кућа и прскањем прозора, уплашен, истрчао је на улицу. Запоселн смо обалу Саве од пристаништа до Чукарице, и цео дан пушкарали са Швабама с оне стране реке. Аустријанци су наставили рушење Београда топовима. Преко моста се више није могло . . .

. . . Десет дана касније, с комитским одредом Воје Танкосића одем према Црном врху и на Рујевичким рудинама прихватимо борбу са Аустријанцима. Одатле, кроз борбу, све до Завлаке, па до села Драгинаца. Следећих дана кроз Мачву и кроз слике ужаса: жене и деца – прободени бајонетом. Поред једног кукурузишта још језивија слика: младој жени распорен трбух . . . Три метра даље старац са огромном раном на врату – непомичан је . . . Они које смо срели, унезверени људи, причају какав су покољ направиле аустроугарске јединице . . . Све што су затекли – побили су на зверски начин . . .

. . . Крв ми се леди у жилама. Клекнем пред једном жртвом, женом чије је дете у утроби убијено, и плачем . . . Руке сам склопио према небу. Шапућем: Боже, ако те има – услиши нам молбу, учини да се што пре сретнемо са онима који су починили овај злочин, који су поубијали још нерођену децу . . . Жеља нам се испунила. Сретнемо се са једном четом. Чета? Мало нам је то, ми бисмо сада, обузети гневом, жељни освете, ми бисмо сада – пук . . . Али, можда ће бити среће да наиђемо на већу јединицу . . . Засад, задовољићемо се оним што има . . . Израчунали смо да је за уништење ове чете довољно 12 наших војника . . .

. . . Издвојисмо се нас дванаест и кренусмо им у сусрет. Нису нас приметили кад смо дошли до једног засеока. Положај душу дао, грудобран одличан . . . Одлучисмо да их пустимо на 30 метара, па онда да истог тренутка креснемо 12 бомби, да бројимо до седам и – бацимо их . . . Па да то још једном учинимо, а затим – плотун и – јуриш, на нож . . . Гледамо их, иду у двојном реду. Пуцају, као да шенлуче . . . Њима је до весеља. Наш друг Илија Пејиновић са доброг места одмерава растојање. „Не још, ево још неколико метара . . . ” „Пази, Милане!” „Пазим . . . ” „Пази, Бошко!” „Пазим . . . ” По две бомбе су отшрафљене. Сад! У истом трену бацисмо 12 бомби, па још једном толико, па плотун, па јуриш . . . Мајко моја, једва су опалили коју пушку, окренули су леђа. Али, нико није умакао . . . Један хоће да умакне иза врзине . . . Стигнем га и – прободем . . . Кад сам га претресао – извадим његову војну књижицу: Иван Симић из Градишке . . . Боже . . . Туга ме обузела. У књижици фотографија: он са женом и четворо деце . . . Зашто се није предао?! Зашто није проговорио на свом језику? . . . Ту слику нисам могао да заборавим . . . Не могу ни данас . . .

. . . Иза нас је наишао Други пешадијски гвоздени пук. Гледам: иде у стрељачком строју, у дугом низу, делија до делије. Гледам, а не могу да поверујем: дођу до ограде од врљика, али не прескачу, већ само, као по команди, истуре груди напред – и ограда се руши као да је од картона . . .

. . . Нешто касније, кад сам био рањен, нађем се у Нишу. Тамо је било доста аустријских заробљеника. Нађем неке људе из Градишке. Питам их за Ивана Симића. „Он је погинуо", рече ми један заробљеник. „Био је добар човек . . . " Добар? „Јесте", каже заробљеник, „био је добар човек. Кад је Србија ратовала са Турцима, Иван Симић је послао српској војсци – вагон опанака". Кад сам то чуо, заплакао сам. Проклети рат . . . Сваког часа исписивао је по једну сурову драму . . . Али, све је то наук: да нико не посеје међу нама семе мржње . . .

. . . Са Цера сам отишао у Ђачки батаљон 1300 каплара. Воја Танкосић је погинуо као командант батаљона у Четвртом прекобројном пуку Дунавске дивизије на положајима код Пожаревца. Војници су га однели у родно место Медвеђу код Трстеника и ту сахранили. Аусријанци су откопавали гроб да се увере да је мртав.

Душан Стакић има 86. година. Живи у Београду у улици Чарла Чаплина 40. Носилац је Златне Обилићеве медаље за храброст и низа других одликовања. У другом светском рату Стакић је провео четири године у заробљеничком логору у Немачкој.

... Ниједно племе у целој историји света није дало за слободу и јединство јуначнијих, светлијих жртава од српског племена ...

„Обсервер", енглески лист

* * *

Велике победе које је српска војска постигла на Дрини, Церу, Колубари, Космају, јединствени подвизи у борбама 1915. године и на албанској голготи, у биткама код Горничева, на Кајмакчалану и код Битоља и, најзад, у двомесечној солунској офанзиви сврстали су је у ред најбољих армија света.

Њени примери патриотизма остаће као непресушни извор надахнућа за многе нове генерације како треба волети отаџбину и борити се за њену слободу.

Др Петар Опачић, савремени војни историчар и писац

Василије Скоковић

СПАСАВАЈ МЕ, НАРЕДНИЧЕ

. . . Усред тог пакленог кркљанца на Врапчем брду код Лазаревца, дотрча капетан до моје друге чете, другог батаљона и пита: „Има ли кога, јунаци, ко би ућуткао онај митраљез! Ено, онај, лево . . . поби нам људе . . . Не да ока отворити . . . Не могу никог да одредим . . . Тражим добровољца . . . ”

. . . Јавим се: ја ћу, кажем, пузићу до њега и засућу га бомбама . . . Командир ме одмерава, као да ме не познаје. Пита: „Јеси ли ти Василије?” Јесам, кажем, ја сам, Василије Скоковић. Спреман сам да окушам срећу, па шта Бог да . . . Пита ме потом командир колико имам бомби. Ја кажем две, а он ми додаје још једну и каже да ће одмах обавестити о томе команданта пука Борђа Радисављевића . . .

. . . Војници унаоколо ћуте. Диве ли ми се, или ме жале? Митраљез сипа убитачну ватру. Не губим време . . . Знам: све што више одлажем – омогућујем Швабама да косе наше људе. Кренем . . . Две бомбе ми у џеповима, једна у рукама . . . Потрчао сам спроводницом . . . Рафал само коси. Чекам погодан тренутак да се мало придигнем и бацим бомбе. Знам само једно: не смем да промашим . . . Морам тачно да одмерим одстојање. Могу да погинем, могу да ме искомадају, али пре тога морам да уништим тај митраљез . . .

. . . Али, дошао је тренутак . . . Митраљез ћути, послуга мења реденик . . . Подигао сам се, бацио једну за другом три бомбе, а затим се у скоковима вратио у ровове . . . Ту сам сачекао експлозију . . . Па онда јаук и лелек Шваба. После се све утишало. Али, није ми то довољно, јер Шваба има као плеве, доћи ће други, запосешће овај исти митраљез, па ће онда да нас туче . . .

. . . Зато одлучим да се вратим . . . Борба само трешти, а ја се упутим ка митраљеском гнезду . . . Испред њиховог рова је велико дебло. Скотрљам се у ров и видим једног Швабу, пресамитио се и кркља . . . Не дирам га, оставио сам га у милости божјој, а митраљез упртим на леђа, па назад међу своје . . . Како су ме само дочекали! А ја ништа: као да сам учинио обичну ствар. Па и јесте обична . . . Тек после неколико дана схватио сам да то није баш било обично, јер зашто би за обичне ствари давали Карађорђеву звезду са мачевима . . .

. . . Ни сам не знам у колико сам битака учествовао. Ко би се тога сећао после толико година. А ја сам био војник по струци, завршио сам подофицирску школу и догурао сам до капетана прве класе . . .

. . . Лако је то било са пушкама и митраљезима. Гађаш, па кога обориш. Али, ово на Чегањској коси је нешто друго. Овде се иде на бајонет, па ко кога прободе . . . У једној рупи коју је направила граната, гледам како се два човека гушају. Не видим у мраку ко су, не разазнајем лица. Наједном, чујем глас свог војника Живојина: „Наредниче Василије, спасавај, 'оће Бугарин зубима да ме закоље . . . ” Не смем да пуцам, бојим се да не убијем свог војника, него кундаком . . .

. . . На Кајмакчалану ме раниште на два места. Морам у болницу. Био сам у Воденом, у енглеској болници. Ту сам се опоравио, па на фронт, у нове окршаје . . . Једног јутра, сећам се, шапатом стиже наређење да се припремамо за јуриш. Шапатом, дабоме, јер се свака гласна команда чула, ровови су били удаљени један од другог две-три стотине метара . . . Ту ми ране друга и комшију Дојчила – три парчета гранате му ушла у стомак, али не јауче гласно, само стење . . . „Освети ме, Василије”, виче ми . . .

. . . Не знам да ли сам му шта одговорио, али знам да смо после неколико секунди кренули напред, у јуриш. Саплетем се, а Бугарин хоће да ме пробурази бајонетом . . . Немам куд и – ухватим руком бајонет . . . Одгурнем га, придигнем се и zaријем му нож у груди. Ово је, вичем, за Дојчила, ово за Стевана, мог друга, кога су ранили претходне ноћи . . . Ту су многи Бугари платили животом . . . После кренемо на Кајмакчалан, на његов врх, заштићен бодљикавом жицом . . . Нити су они, због жице, могли овамо, нити смо ми могли напред. Све док није дошао онај одлучујући тренутак, док није наређено да га заузмемо. Топови су грували без прекида, тако да је жица била искомадана и ми смо већ гледали места кроз која ћемо се провући када кренемо на јуриш . . . Борбе су вођене данима . . . Много је наших ту пало, али је врх био освојен, а убрзо затим и Битољ. То је променило ситуацију на целом фронту . . .

Василије Скоковић живи у селу Горјанима код Титовог Ужица. Осим Карађорђеве звезде са мачевима, коју је стекао у борби на Врапчем брду, има још три Обилићеве медаље за храброст и два француска одликовања. Скоковић има 88 година. Слух га је издао, али га памћење добро служи.

Миладин Милетић

РОЂЕН ДА БУДЕ БОМБАШ

. . . Могао сам, као дечак, да бацим камен на одређено место, по жељи. Док сам са вршњацима чувао стадо на пашњацима Милутовца, кладио сам се да ћу убацити камичак у гнездо, у оџак на кући, да ћу каменом „скинути" крушку. Кладио сам се да ћу на одређену црту, на одстојању од тридесетак метара, бацити камен. Био сам непогрешив, увек сам добијао опкладе . . .

. . . Кад сам дванаесте позван у војску, шта бих ја тада могао да будем, ако не – бомбаш? Хајде, Миладине Милетићу, говорио сам себи, лако је било са каменчићем на ливади, убаци ти, брајко, бомбу у турски ров! И, богами, да се не хвалим, убацивао сам бомбе где год је требало – од Куманова до Једрена. У то време био сам у четвртој чети првог батаљона 15. пешадијског пука „Стеван Синђелић". Дивизија – Тимочка. Армија – Друга, војводе Степе Степановића . . .

. . . Командир чете Милија Мијатовић, капетан прве класе, кад год је било густо позове ме и каже: „Хајде Милетићу, соколићу, узми два војника, па види да се с друге стране непријатељ не досађује". Кад је испред Једрена требало да се уклоне бодљикаве жице, он зове мене. „Узми своје бомбаше", каже ми он, „па мало маказама, мало више бомбама искидајте оних четрнаест реди жице, тек да можемо да прођемо". Турци гађају и топовима, али – ми правимо пролаз . . .

. . . Тако, као искусан војник уђох у рат са Бугарима. С њима, као и са Турцима, по кратком поступку. Али ево и Шваба ударио са свих страна. Тада сам био у првој чети другог батаљона. Пук исти. Потиснули нас са Дрине. Зауставили смо се на Врапчем брду, код Лазаревца. Ту смо примили борбу. Развијемо се у стрелце. Испред нас је командир чете. Мој вод је на левом крилу. Швабе надиру. „Сагни се, господине поручниче", говорим свом командиру вода, јер меци фијучу око нас, а он висок и прав као бор. Само што сам изговорио ове речи, погоди га метак. Поручник паде без речи. Преузмем команду. Седамдесет војника слуша сада моју заповест. Поднаредник сам . . .

. . . Чујем команду командира чете: „За мном, јуриш, па онда понављам речи и трчим испред војника. Грми артиљерија, прште бомбе, кључа . . . Под брдом, у шљивику група војника, као да није борба. С њима и официр. Сазнајем да је то трећа чета и говорим: Прва чета гине, а ви стојите у шљивику. Тако се и они укључише у борбу. Измешасмо се са Швабама. Они мисле – ми се предајемо! Ја мислим – они се предају! Хвата се сутон и све се мање разабира шта се догађа. Као да је настала општа збрка . . .

. . . Ту мој вод зароби 63 војника и једног официра. Одредим војнике да спроведу заробљенике у штаб пука. Покажем им руком у ком правцу да се крећу, кад на своје запрепашћење видим команданта пука Мићуна Пајевића: воде га Аустријанци! Заробили га . . . Војници су то, срећом, видели, па кренуше улево . . .

. . . Како сам наједном остао сам, никад нисам успео да разјасним. Тек, испред мене истрчаше тројица Шваба. „Доле оружје", вичу, а ја њима кажем да се – они предају, да имамо пуно заробљеника. Видим, опасна ствар, па бацим пушку и тог тренутка се осетих јадно – као да сам све скинуо са себе, као да сам остао го . . . Швабе узеше моју пушку и отрчаше да одробе оне заробљенике. Немам пушку, али у шињелу имам две бомбе . . . Трчим сад и ја и у мраку набасам на групу војника. Ко сте, питам, спреман да бацим бомбе. „Твоји смо војници, поднаредниче Милетићу", кажу ми. Онда за мном. Препречим пут оној тројици Шваба! Препознаше ме по бради, али неће да се предају. Мисле: немам оружје. Кад су видели групу војника, предадоше се . . .

. . . Кад је пао мрак и умукла борба, сакупили смо се. Од 70 војника, преживело нас је – 28! Те ноћи смо преспавали у сену. Сутрадан смо се повукли. Швабе су надирале. Следећег дана смо преузели офанзиву . . . За кратко време стигли смо до Колубаре.

. . . Позове ме командир чете и каже: „Милетићу, узми два војника, па преко Колубаре. Извиди где су Швабе". Узмем Милана Радивојевића, комшију из Милутовца, и Јеврема Мишића, из суседних Страгара, па на обалу Колубаре. Одсечемо једно подугачко стабло, повалимо га у воду и држимо се, док штапом меримо дубину воде. Одатле, с друге стране реке, пузимо уз брдо Стриковац. Одједном, швапски митраљез поче да „везе". Чујемо зујање метака. Наши одговарају равном мером. Нађосмо се између две ватре. Не зна се која је опаснија. Али, жалије нам некако да погинемо од метака наших војника . . .

. . . Дође ми да се окренем и викнем нашима: да ли сте паметни? Знате ли шта радите?! Послели сте три војника у извиђање, а сада пуцате у њих . . . Али ћутимо и пузимо уз брдо. Кад смо дошли на стотинак метара од швапског митраљеског гнезда, наш митраљез умукну. То је због нас, приметили су нас, престали су да гађају и чекају шта ћемо да урадимо . . .

. . . А шта ми можемо да урадимо, него да кренемо још коју десетину метара, да пужемо, немо, без речи . . . Договарамо се погледом. Радивојевић и Мишић су толико пута опробани у окршајима, да им је ово дошло као – вежба! Кад смо били на око тридесет метара, онај митраљез још сипа ватру. Још мало, само који минут, и никад се више нећеш огласити – шапућем у себи. Причекам који секунд, па кад су пришли Радивојевић и Мишић, очима се договорисмо да истовремено бацимо три бомбе. Мајко моја, који секунд касније, као да се планина цепа. Врх је био обавијен димом. Чуло се запомагање, јауци су допирали са врха. Чим се дим разишао, викнуо сам: лево крило напред! Подигли смо се нас тројица и у неколико скокова нашли се испред рањених и унезверених Шваба . . .

. . . Ту смо заробили 36 војника и једног подофицира. Онај митраљез смо заувек ућуткали. Наши су с друге стране реке све посматрали и убрзо затим је цео пук био на вису. Ту смо их сачекали и предали заробљенике и њихово оружје . . . Одатле, поново на Дрину . . .

. . . Нешто касније, кад на територији Србије није било више ниједног непријатељског војника, осим мртвих и заробљених, био је постројен пук. Командант пука лично, питао је војнике – ко заслужује да добије Карађорђеву звезду. Војници су у један глас изговорили моје име. Моји другови, Радивојевић и Мишић, добили су Златне Обилићеве медаље за храброст. Тако је то било . . .

Миладин Милетић има 93 године. Живи у свом родном Милутовцу, близу Трстеника. Здравље га добро служи. И данас, упркос годинама, кладио би се, каже, да ће прецизно да убаци каменчић у птичије гнездо на врху дрвета. Или, ако затреба, да без промашаја убаци бомбу у ров. Јер, он је рођени бомбаш.

...Својим хероизмом у последњем рату, дивним одржавањем дате речи, узвишеним мучеништвом, Србија је стала у прве редове бораца за солидарност народа и за слободу света. Племенитошћу свога држања, стојичком издржљивошћу и патњом, она привлачи опште симпатије и дивљење...

Едуард Шире, француски публицист

Лујо Ловрић

НЕ ЉУТИ СЕ, РАТНИЧЕ

. . . У тој журби, изједначујући се са осталим пролазницима на улици, осетио сам јак удар нечијег рамена о моје раме и груди. То што се догодило у трену, збунило ме је, готово ошамутило . . . Чинило ми се да тај непознати неће да се склони. У мени се јави неки понос: нећу ни ја да попустим, па ма шта се догодило! Али, осећам да и непознати има исти циљ: да не попусти, наваљивао је, дакле, на моје раме . . .

. . . Нехотице га ухватим за руку и повичем: човече, зашто се гурате?! Мој противник прихвати моју руку и повишеним гласом одговори: „А зашто се ви гурате? . . . "

. . . Нисам могао да схватим тог човека, па кажем: забога какво гурање?! Зар не видите да сам слепи официр . . . Изгубио сам очи на фронту . . .

. . . Тада човек тихо уздахну и још тише рече: „Мој Боже . . . ” Рука му се спусти до краја моје руке. Наши се дланови нађоше. Осетио сам стисак руке. Чуо сам речи: „Врло ми је жао, друже и пријатељу . . . Није моја кривица. Моја судбина је равна вашој . . . И ја сам слепи официр . . . ”

. . . Ја сам Лујо, поручник, командир Четврте чете Трећег батаљона, другог пука Добровољачке дивизије . . . Рањен сам на Добруџи . . .

. . . А ја сам Владо, из истог пука, из Прве чете, Другог батаљона . . . Рањен сам на Добруџи у ноћи између 4. и 5. септембра 1916. године . . .

. . . Рањени смо, дакле, у истој бици, у оном силовитом јуришу хладним оружјем . . . Тада је погинуо и командант пука Милорад Матић . . .

. . . Јесте, али погинуо је и командант бугарског пука Иванов . . . Али, сад је то епизода, јер рат још траје . . .

. . . Растали смо се као пријатељи. Никад се више нисмо срели. Овом сусрету и разговору у Одеси, у Пушкиновој улици, присуствовао је још један Владо, мој друг, који ме је водио испод руке, док му је друга висила на повезу. Били смо добри другови још у батаљону, а тада је са мном у Одеси делио судбину инвалида . . . Рат је беснео свом жестином, али је за нас био завршен . . .

. . . Како сам се обрео у Русији? Био сам на руском фронту у Галицији. Ја, поручник Лујо Ловрић, аустроугарски поданик, искористио сам прву прилику и предао се Русима. Са мном је било неколико војника. То је било 1915. године. Следеће, у Одеси, био сам међу добровољцима, од којих ће се формирати Југословенска дивизија, спремна да се у љутим бојевима бори за слободу словенских народа . . . Тако је и било . . .

. . . У тој дивизији био је, да тако кажем, цвет интелектуалне омладине: Срби, Хрвати, Словенци, Македонци, Црногорци, углавном студенти, или свршени средњошколци који су били захваћени револуционарним духом југословенства . . .

. . . Млади, полетни, одважни, једва смо чекали да се нађемо на фронту. Обука је кратко трајала, па смо се убрзо нашли на Добруџи. Битка из дана у дан, све страшнија, све већи покољ на обема странама . . .

. . . А та зора између 4. и 5. септембра . . . Ах . . . То је било страшно. Након повлачења румунских снага, Бугари су ојачали, и успели су, ноћ раније, да нас потисну . . . Кидисала су на нас два и по пука Бугара. Наш пук је био мали, имао је само три батаљона . . . Али, морали смо да их задржимо и повратимо положаје . . .

. . . Успели смо, уз тешке губитке да повратимо положај . . . Командовао сам јуриш и нашао се испред своје чете. Настао је пакао, лом, јауци. Пуцњи су били ретки, видео се само бајонет . . . Ту сам тешко рањен у главу . . . То је било моје последње ратовање. Ослепео сам од тешке ране . . .

. . . Био сам, дабоме, у току свих догађаја, радовао се свим победама над силама осовине, у мислима учествовао у оном победоносном јуришу кроз обруч Солунског фронта. Био сам у прилици да чујем шта су други људи мислили о том рату, о тој праведној борби српског народа и драгоценој помоћи југословенских добровољаца. Свет је био задивљен продором наших јединица на фронт. Јер, зна се то, за само 45 дана војници су под борбама превалили око 600 километара и стигли до Београда . . .

. . . Ја сам се у земљу вратио 1919. године и то из Лондона. Тамо сам завршио специјалну школу за слепе британске официре. Постао сам наставник за слепе. У новој држави латио сам се посла око збрињавања ратних војних инвалида . . .

Лујо Ловрић има данас 84 године, живи у Цриквеници, Шеталиште Владимира Назора 59. Носилац је Карађорђеве звезде са мачевима и низа других, високих одликовања: руског Ордена Св. Ђорђа, Св. Михаила Витеза – највишег румунског одликовања за храброст, руског Ордена Свете Ане, чехословачког Ордена Белог лава са мачевима . . .

Пре рата је био уредник „Добровољачког гласника". Објавио је два романа и више приповедака.

Огист Албер

ОВО ЈЕ МОЈА ЗЕМЉА

. . . Био сам митраљезац у митраљеској чети 176. француског пешадијског пука који је, најпре, био у експедицији на Дарданелима, а затим се, после искрцавања у Солуну, нашао у долини Вардара, настојећи да ухвати везу са српским трупама. Ја, Огист Албер, тада нисам ништа знао о српској војсци. Као и други француски војници испуњавао сам војничку дужност. Нешто касније, међутим, био сам сведок многих узбудљивих догађаја . . .

. . . Крајем 1915. године неколико француских батаљона, по повратку са Дарданела искрцани су у солунску луку. Одатле смо кренули на север, долином Вардара, са жељом да успоставимо везу са српским трупама. Имали смо неколико жестоких окршаја са Бугарима. Ишли смо све до Градског. Успели смо да Бугаре потиснемо до границе, али нисмо успели да успоставимо контакт са српском војском. У међувремену Бугари су освојили Скопље и кренули даље. Француски батаљони морали су да се повлаче испред знатно јачег непријатеља . . .

. . . Митраљеска чета којој сам припадао, а чији је командир био капетан Рубе, сваки час је мењала положај. Бугарски војници су били на неколико стотина метара од нас. Стално су нас потискивали. Претила је опасност да нас заробе. Сви наши покушаји да ухватимо везу са српским трупама били су безуспешни. Ноћу смо слали патроле да ухвате везу. Неке су се вратиле, друге су пале Бугарима у руке. Било је крајње бесмислено да гинемо под таквим условима . . .

. . . Заноћили смо у једном воћњаку. Пред зору, с леђа – ватра. Покошени, падоше неки наши војници. Остадосмо, наједном, сами капетан Рубе и ја! А само који тренутак раније променио сам реденик у митраљезу. Бугарска патрола, лепо се види, иде према нама и гађа. Окренем митраљеску цев и почнем да косим. Али, паде капетан Рубе. Шта сада да чиним? Видим да је капетан још жив, закључујем да је рањен, али видим и Бугаре – ближе се и хоће да нас заробе. Главу не могу да окренем, своје другове да видим, не остаје ми ништа друго него да са задовољством смакнем Бугаре. Остао сам непомичан неколико тренутака, а онда сам их покосио рафалом. Ставио сам капетана Рубеа на леђа и понео га. Тек тада сам чуо тешку пуцњаву. Моја чета је коначно прихватила борбу са Бугарима. Капетана Рубеа сам однео до пољске болнице и одмах се вратио свом митраљезу . . .

. . . Српских војника није било, али је то била српска земља и ми смо се жестоко тукли за њу, али и за свој живот, јер су Бугари наваљивали очевидно са жељом да нас опколе. Наше јединице су се груписале. У једном тренутку видео сам нашег генерала који је командовао бригадом. Мој митраљез је поново у дејству. Бугари кидишу као сумануту. Засипају нас бомбама. Сав простор испред и иза нас претворио се у пожар. Иако сам био у многим биткама, чинило ми се да је ова, на српској земљи, без српских војника, у сукобу са агресивним Бугарима најстрашнија. Мој помоћник, Жан Дивал, сјајан момак, само је додавао муницију и гледао како косим Бугаре . . . Тог јутра смо их зауставили. Неочекивано пала је магла и ми смо се повукли. Повели смо и неколико заробљених Бугара. Говорили смо им уз пут да ћемо их предати српским војницима . . .

. . . То је била само једна од жестоких битака. Касније, приликом пробоја, било их је доста. И у њима сам био митраљезац. У оном дуго очекиваном јуришу, у пробоју Солунског фронта, нагледао сам се чудесних ствари. Гледао сам како српски војник клечи на својој земљи и љуби је. Очи му испуњене сузама и ја чујем његов глас и разумем његов језик: „Земљо моја . . . ” Ускачући у ров, гледао сам како истовремено српски и немачки војник један другог пробадају бајонетом и падају! Мало подаље српски војници заробили групу бугарских – једни хоће да их побију, други не дају. Успротивио се један високи бркајлија. Виче: „Заробљене не треба убијати, водите их у команду!” Бугарима клецају колена, престрашени су, изгубили су свако достојанство . . .

. . . Оно што сам видео на Ветернику, међутим, памтићу до краја живота. Чујем како клокоћу непријатељски митраљези и покушавам да их избројим: осам их је. Измешали се француски и српски војници. Растурене десетине пентрају се по камењару. Људи подеране одеће, готово у дроњцима, искрвављени, освајају метар по метар. Наједном све замуче, ни пушка да опали, чују се само јауци, стењање, позиви у помоћ, крици. То се води борба прса у прса, оружје више не помаже. Сада судбину овог дела фронта решава нож и срце јуначко. Мој митраљез ћути, не могу да гађам, побићу српске војнике који су се измешали са бугарским и носе се, носе . . . Одозго, са врхова, стропоштавају се доле, ухваћени у коштац, кољу се зубима . . .

. . . Крај мојих ногу нађоше се двојица. Ухватили су се у коштац горе, на врху, побацали су оружје и сада кидишу један на другог. Гледам ужас: час је Бугарин одозго, хоће да удави српског војника, час је Србин горе, покушавајући исто – да задави Бугарина. А снажни обојица, јаки, шкргућу зубима, као да не малаксавају. Збуњен сам, хтео бих да окончам овај двобој, али немам снаге и просто не знам шта да учиним. Сад је српски војник супериорнији, јачи је, удара Бугариновом главом о камено тле и виче: „Ово је моја земља, ово је моја земља, упамти . . . ” Најзад малаксао, Бугарин не може више ништа да упамти, чује се његов ропац и ту испод Ветерника је његов крај, ту је завршено његово војевање . . .

. . . А српски војник стресе прашину са одеће и викну ми: „Хајде Француз напред”, па и не осврћући се похита поново горе, ка врху, да се рве са непријатељем и да од њега отима своју отаџбину. Не знам му име, али лик памтим. Не знам зашто, али мени се чинило, кад је Ветерник освојен и кад се на њему завијорила српска застава, мени се чинило да онај војник, који се рвао са Бугарином разбијајући му главу о крваво, каменито тле, да ту заставу баш он носи . . .

. . . Али да се вратим почетку приче и капетану Рубеу. Он је, пошто је превијен, укрцан у бродболницу и отпловио је за Бордо, где је дуго лечен. Лекари су му ампутирали леву руку. Убрзо после рата, капетан Рубе се оженио у Југославији и настанио у Скопљу. Управљао је фабриком уља која је припадала његовом тасту. Не знам каква је била његова даља судбина . . .

Огист Албер има 91 годину. Живи у Паризу. Официр је Легије части. Носилац је Ратног крста са златном палмом, две Златне Обилићеве медаље за храброст. Често је посећивао Југославију и сусретао се са својим ратним друговима.

Петар Цветковић

НАША КОЊИЦА СЕЈЕ СТРАХ

. . . Најпре сам био у Ђачком коњичком ескадрону. Ту сам усавршио вештину јахања и научио како се из седла сече сабљом и гађа карабином. О коњима сам знао доста. Из краја сам где је коњ имао највишу цену и где се за коња давало све – из Пожаревца. Љубав према коњу је дуга, јака, лепа, јер је коњ дивна животиња и заслужује највише поштовање. У рату, посебно . . .

. . . Имао сам два коња: Биљана и Лолу. Првог сам купио у Љубичеву, био је пастув арапске расе, јак и леп коњ. Био сам у Дринском дивизиону другог позива, који је имао три ескадрона. Мој ескадрон је те, 1912. године, кад је избио рат са Турцима, био у Јаворској бригади . . . Био сам у том рату наредник, резервни . . .

. . . Код Турака је владао страх од наше коњице. Бојали су је се као од живе ватре. Тај страх је трајао још од битке на Куманову, када је наша коњица направила покољ међу пешацима . . . Јурили смо их преко Рашке, Новог Пазара, Сјенице, Пријепоља и Метаљке, све до границе . . . Кад се само сетим како су турски пешаци бежали из Сјенице . . . То чудо више никада нисам видео: пешаци су били бржи од наших коња . . . Бацали су све са себе, чак и оружје . . .

. . . И касније, у рату и извиђању непријатељских положаја, имао сам ретку срећу: нисам изгубио ниједног војника. Било нас је 120 у ескадрону. Толико нас је, 1915. кренуло трновитим стазама Албаније . . .

. . . Нисам дао да ми се војници растурају, да заостају, да сами решавају своју судбину. Јахали смо док смо имали хране за коње . . . После смо их водили . . . Изгладнели, брстили су лишће и глодали гране . . . Али, ишли смо даље. Нисам дао ни да се дуго седи покрај ватре. То умртви војнике, одузме им снагу и они би мало да одспавају . . . Неки се из тог сна нису више ни будили. Гледао сам избезумљене људе. Додају му парче хлеба, а он га ставља на чело – ни уста више не зна где су . . . Зато: не дам да дуго седе поред ватре и да се издвајају . . .

. . . Тако смо дошли до Валоне. Сви: 120 војника, цео ескадрон . . . Нисмо изгубили, чак, ни једног коња. Ту је, срећом, било хране за коње, али смо били опрезни: давали смо им помало, па све више – док их за петнаест дана, колико смо ту остали, нисмо повратили на њихову тежину . . . Одатле идемо на Крф. Убрзо су почеле вежбе . . .

. . . Бавили смо се извиђањем, јер нисмо имали прилику да као коњица ступимо у борбу. Али, наши извештаји били су драгоцени. Што више у дубину непријатеља и што више података о њему – то је био наш задатак. Кретали смо се према Соколцу и Кајмакчалану и готово сваког дана доносили извештаје . . .

. . . У том ескадрону био је Михаило Јеремић, сестрић Живојина Мишића. Био је необично храбар, упуштао се у свакојаке ризике, али нисам могао да га – смирим. Једном сам му рекао – ако већ хоће да лудо изгуби главу, нека бар остави коња . . .

. . . У ризике сам се упуштао само у нужди. Све остало било је смишљено и прорачунато. Пошто смо у извиђање ишли по четворица, један је одлазио дубље у територију непријатеља, остали су чекали и били на опрезу. Штедео сам и војнике и коње . . . У опасна извиђања најчешће сам ишао сам . . .

. . . Наше извиђање је готово увек било откривено, па су нас Бугари и Немци гађали из пушака и митраљеза . . . Јахао сам свог коња Биљана. Био је брз и имао је ову ману: чим запуца, он јурне у том правцу! Два пута сам морао да скачем у поток јер ме је Биљан носио право у непријатељске ровове . . .

. . . Уочи пуковске славе куписмо јаре и јагње. Али, сажалили се војници: неће да их кољу. Хранили су их сваког дана, играли се с њима . . . Јарац јак, узјаше га војник и оде уз Кајмакчалан . . . А јагње постало ован. Годину дана су војници држали јарца и овна. Тек кад смо ослободили Битољ, хтели смо да закољемо јарца. Али, опет се успротиве војници: није за јело . . . Продамо га неком касапину у Битољу. Био је тежак 110 килограма. Много је волео да једе хартију. Овна смо заклали и испекли на ражњу уочи пробоја Солунског фронта . . .

. . . Кад смо се вратили кућама, довео сам своја два коња. Свако је довео своје коње. Биљана сам, пошто је био пастув, продао држави, а Лолу једном сељаку . . . Колико се сећам, нисмо ни тада изгубили ниједног коња . . .

Петар Цветковић има 90 година. Живи у Београду, Јевремова 59, окружен љубављу и пажњом својих кћери Ане и Мире, унуцима и праунуццима. Носилац је три Обилићеве медаље за храброст и низа других одликовања.

Милан Гвозденовић

САГНИ СЕ, МИЛАНЕ

. . . Овако висок био сам добра мета швапским стрелцима. Увек су ме командири упозоравали како да се крећем.

– Сагни се, Милане Гвозденовићу, сунце ти твоје! – викао ми је командир чете, капетан прве класе Коча Поповић. – Убиће те Шваба!

А ја ништа, млад и храбар, тек ми двадесет и друга година. Пуцам, рекло би се, од снаге и здравља . . .

. . . Али, моја снага поче да се топи, нестаје. Био сам у оној тихој колони која се с муком пробијала преко албанског крша и тек тада сам схватио каква сам мета заседама и потерама. Научио сам да се крећем опрезно, савијајући се, али и да ослушкујем и разабирам гласове . . .

. . . Да не причам о путу, све се то зна, записано је то у историји, о томе су многи причали, мало ћу само да поменем острво Видо. И на њему сам био, али због неке чудне болести. Заболео ме прст на десној руци, наздраво. Нешто израсло. Овако, здрав сам: од 90 кила, колико сам имао кад сам пошао у рат, остало тачно 45. Здрав сам, не лежим, него шетам по пристаништу . . .

. . . Ту сам нашао Крстивоја Пискавца и Радована Маричића. Моји сељаци из Жиче, добро смо се познавали и пазили се . . . Они леже под неким шаторима, а ја их посећујем. Немам шта да им дам, ништа немам, го сам као пиштољ, али могу коју реч да им кажем. Крстивоје је успут преко албанског крша сахранио сина. Један је остао код куће. Био је сломљен болом за изгубљеним сином и није му се више живело. Сваког јутра сам га обилазио. Седео сам често у пристаништу, па су ме упознали неки француски морнари и давали ми поклоне: поморанџе, шећер, чоколаду . . . Ја то однесем Крстивоју и Радовану.

. . . Прст су ми мало стесали, скинули су ножем оно што је било израсло, па сам остао још неко време да ми рана зарасте. Увече дође једна лађа и Француз ми даде две поморанџе. Пред спавање ставим их под главу. Једва чекам да сване да их однесем Крстивоју и Радовану . . .

. . . Уђем под шатор. Празни кревети. Њих односе – мртви су . . . Нема више Крстивоја и Радована, неће се више вратити у своју Жичу . . .

. . . Одатле, са Вида, упуте ме у Бизерту. Ту нам је било лепо. Опоравили смо се и поново сам био онај снажни војник. Одатле на фронт. Моја јединица расформирана, па се нађем у првој чети Другог батаљона 18. пешадијског пука Дунавске дивизије. Сећам се добро, дошао сам на фронт 1. августа 1916. године, а седам дана касније нападоше нас Бугари испред Лерина. Напад је био у зору, и то на целом простору од Лерина до Кожуха.

. . . Још није свануло. Бугари избише на лево крило. Иду као опијени, као да им више није до живота, јуришају и цело поље одјекује од њиховог – уре. Чекамо их и обарамо као снопље . . . За овим стрељачким стројем иде други, још гушћи. Муниције имамо колико хоћеш, а мени се некако усладиле бомбе. Крај мене су у сандуку, у рову, и узимам једну по једну и чим се Бугари приближе – бацам . . . Гледам их како се преврћу, скачу, беже . . . Тачно сам знао кад ће бомба да експлодира. Био сам сигуран да ниједну моју бомбу нико неће моћи да врати. Још пре сванућа бацио сам око 60 бомби . . .

. . . Кад је свануло, попусти наш Девети пук и ми се повучемо према Горничеву и Острвском језеру. То је шумовита чука. Навалили Бугари из све снаге и све нас више потискују. Успели су да јуришом заузму Горничевску косу. То је важан положај и наша команда је тражила да га повратимо. Учинили смо то још исте ноћи. Ту смо у рововима остали две недеље, онда кренемо и за два дана повратимо све положаје на којима смо били . . .

. . . У рату је важно – имати обавештење о кретању непријатеља, његовој снази, оружју. Зато су заробљавање и довођење „живих језика" имали велики значај. Ускоро сам на фронту имао прилику да се у то уверим. Био сам једне ноћи одређен за вођу патроле. Са мном су били Живота Стаматовић, из села Кобиља код Пожаревца и Љубомир Миливојевић, из Ланишта код Јагодине. Млади, храбри, погодни за извиђање. Наш је задатак да се ушуњамо некако у село Сетињу и проверимо – има ли Бугара или су одступили . . .

. . . Ноћ је. Крећемо се тихо, без речи, без и најмањег знака. Цокуле смо увезали крпама. Испред нас – река. Немамо куд, морамо да газимо . . . Бајонети су на пушкама, бомбе о појасу. Село невелико, стотинак кућа, можда. Кад смо прешли реку, шапнем Стаматовићу да се упути стотинак метара десно, па ако нешто примети да имитира кукавицу. Умео је то лепо да ради, да су војници мислили да чују ту птицу. Миливојевића упутим лево. Ако нешто примети, кажем му, да се повуче и обавести ме... Ја кренем средишним делом према кућама...

... Месец провирује и пада на кровове кућа. Лепа слика. Одавно нисам видео село... Не смем сада да мислим о томе. Сад је једино важно да се дошуњамо до села, да проверимо има ли у њему Бугара. Дођох, тако, до једне ограде. Застанем мало и погледам у двориште куће. Учини ми се да чујем шапат. Помислим да су се вратили Стаматовић и Миливојевић. Притајим се да боље чујем. Не, то јесте шапат, али нису моји другови... Легнем и почнем да пузим према – шапату. Имам шта да видим: тројица Бугара седе испод једне крушке. Ако ме примете, готов сам... Испред њих сам и довољно је само да опале. Значи, Бугари су ту, у селу. Мислим: да ли да се сада вратим тихо, да нађем своје другове и одемо у чету да предамо извештај? Како би било да им приђем с леђа? Ако ништа друго, могу их разнети бомбама... То ће за наше бити знак да смо срели Бугаре. Ипак, одем удесно, прескочим ограду, па дођем до куће. Бугари су на три метра од мене. Осматрам унаоколо, нигде живе душе...

... Подигнем се и уперим пушку с бајонетом у њихова леђа. Затим кажем тихо: доле оружје! Бугари дигоше руке увис, не окрећу се, не знају да сам сам. Најближем прислоним бајонет уз врат и кажем: дижи се и даље од оружја! Не прође ни неколико тренутака, ето Стаматовића. И он их је осетио... Дође и Миливојевић. Бугаре вежемо, па право у чету.

... Какав је то био догађај! Бугари су испричали све што су знали. Војна тајна им ништа није значила. Та патрола је упућена са истим задатком као и наша: да провери има ли у селу непријатељских војника! Хватање ових „живих језика" било је драгоцено. Још истог часа, покренуо се читав пук и ушао у село. Дошли смо на око сто метара од бугарског положаја. Сутрадан смо их изненадили...

... После неколико дана нађосмо се у резерви. Дође командир чете, капетан прве класе Младен Младеновић и пред постројеном четом показује одликовање: Карађорђева звезда са мачевима. Не држи никакав говор, већ само рече ово: „Војници, кажите, чије груди заслужују да носе ово одликовање?" Војска у један глас заграја: Милан Гвозденовић!

Стаматовић и Миливојевић добили су Златне Обилићеве медаље за храброст.

Милан Гвозденовић живи у Жичи код Краљева. Има 86 година. Досад је четири пута био на гробљу српских и француских ратника на Зејтинлику, три пута на Виду, острву смрти, и једном у Паризу, у посети француским ратним ветеранима. Осим Карађорђеве звезде са мачевима, највишег ратног одликовања тог времена, носилац је још три висока домаћа и француска одликовања.

... Ходали смо по мртвима, тако много их је било – понекад би нам ноге упале у јаме трулог меса, дробећи кости. Изненада су се отварале рупе које су водиле дубоко унутра и по којима је врило од сивих црва. Већина лешева била је покривена само танким слојем земље, коју је делимично спрала киша – а многи нису уопште сахрањени. Гомиле Аустријанаца лежале су онако како су пале у очајничком јуришу, натрпане по земљи у положајима пуног покрета. Међу њима су били Срби. На једном месту полупоједени скелети једног Аустријанца и једног Србија били су сплетени, руку и ногу обавијених један око другог у самртничком грчу који ни сада није могао да буде раздвојен. Иза аустријских линија била је барикада од бодљикаве жице, значајна за дух људи прикованих у овој самртној замци – јер то су били већином Срби из аустријских словенских провинција, упереним револверима натерани да се боре против своје браће ...

Амерички новинар Џон Рид у својим записима из зараћене Србије 1915. године

Илија Брклјач

ПРЕКО СИБИРА НА ФРОНТ

. . . Нисам био једини кога је мучило осећање да служи непријатељу свога народа. Било нас је пуно и ми смо, кришом, у часовима борбе, вребали тренутак да се предамо. Прилика за то указала нам се крајем октобра 1916. на румунском фронту. У сукобу са румунским војницима, моја чета се брзо повукла, а Сава Станисављевић, Никола Продановић и ја, Илија Брклјач, Личанин из Врпоља – одлучисмо да се предамо. Тако смо се најзад ослободили униформе аустроугарских војника и осећања да смо поданици цара Фрање Јосифа . . .

. . . Убрзо потом, нашли смо се у логору. То је био тежак живот: спавали смо на балама сламе, храна је била лоша, лекова и лекара није било – тифус је харао и људи су сваког дана умирали. Једнога дана дођоше три српска официра и рекоше нам да се формирају добровољачки одреди, који ће ускоро бити пребачени на Солунски фронт. Ми смо само то чекали. Сместа се пријавило око 700 људи. Већ после неколико дана, ухрањени и одевени, били смо спремни за транспорт . . .

. . . Пред нама је било дуго путовање – трајало је 144 дана. Од тога, 42 дана морем, а остало возом и пешке: око 10 хиљада километара! Кренули смо из Етулеје: прешли смо целу Русију, и европски и азијски део, кинеску и јапанску Манџурију и то у специјалним околностима – кад је у Русији била револуција у пуном јеку . . .

. . . Памтим зиму у Сибиру, била је јака, до 40 степени испод нуле, али је у нашим вагонима било топло: у средини вагона била је пећ, а дрва је било доста на свим железничким станицама. Храну смо целим путем добијали уредно. на већим железничким станицама, ако бисмо се дуже задржали, долазили су Руси и Рускиње да нас обиђу и да нам донесу поклоне . . . Кад смо пролазили поред Бајкалског језера, оно је било потпуно залеђено. Лед је био дебео неколико метара. Један стари Рус нам је причао да је за време руско-јапанског рата, 1904. и 1905. године, био тако дебео лед на језеру, да су преко њега Руси изградили железничку пругу, да би на фронт превозили трупе и материјал . . .

. . . Сећам се и доласка на прву железничку јапанску станицу. После лекарског прегледа, подељен нам је ручак: пиринач са месом и два дрвена штапића уместо виљушке. Јели смо прстима . . . Док смо чекали воз, одвели су нас да видимо војни музеј. Ту су нам Јапанци причали да су они измислили први митраљез 1904. године, који је примењен у борби са руским трупама . . .

. . . То је био Харбин, један од највећих градова Манџурије, који је имао, како су нам рекли, око 200.000 становника. Ту смо остали неколико дана на железничкој станици. Требало је да се регулише наше даље путовање, јер су искрсле неке тешкоће. Град је био пун Кинеза, Јапанаца, Руса, белих официра, козака . . . Тешко смо се споразумевали кад смо нешто куповали . . .

. . . У Сингапуру, у који смо дошли после седам дана пловидбе, температура је била ужасна – 45 степени изнад нуле. Ту је, на пристаништу, смотру наших јединица извршио гувернер Сингапура и одржао краћи говор. Наставили смо пловидбу преко Малајског полуострва, Цејлона и стигли у Суец. Ту смо се мало задржали, па смо наставили за Александрију и Солун. Ту је био крај нашег дугог путовања . . .

. . . На Добром пољу, наш пук је провео 116 дана. За то време имали смо готово свакодневне борбе. Ту су нас само два дана сменили француски војници. Вратимо се и останемо све до 15. септембра 1918. године, када је започео пробој Солунског фронта. На Козјаку је била одлучна битка моје чете. Прса у прса. Кратко је трајало – пола сата. У мојој чети – 36 мртвих, ја рањен у леву ногу. Бугари осули поље лешевима. Воде ме у болницу у Добром пољу, а затим у енглеску болницу у Ветеркопу, где сам провео четири дана, па су нас пребацили у Солун. На лечењу сам провео шест месеци . . . Рат је био завршен када сам се са инвалидима вратио кући . . . Затекао сам мајку, оца и две сестре. Као сиромашни, добили смо пет хектара земље у Владимировцу код Вршца, па смо заувек напустили родно Врпоље . . .

. . . И сада, после толико година, као да гледам призоре дугог и мучног путовања. Као да видим слике Урала, Сибира, Даљњег, Кинеског мора, Сингапура, Индијског океана, Црвеног мора, Египта, Средоземног мора . . . Све то није било лако, али нам је снагу давала жеља да се нађемо на фронту и допринесемо ослобођењу земље. Памтим и људе са којима сам ишао. Добровољци су били из разних крајева: највише из Босне, Лике, Војводине, Хрватске. Срећан сам што сам сав тај пут прешао да бих се укључио у фронт. Несрећан сам што сам био рањен у пробоју и нисам могао даље да гоним непријатеља.

Илија Бркљач има 81 годину. Живи у Владимировцу са сином Светиславом и снахом Драгицом. У последњем рату Бркљач је четири године провео у заробљеничком логору у Немачкој.

Бранко Мишић

ДВОСТРУКИ ВИТЕЗ СЛОБОДЕ

. . . Усред битке на Мачковом камену, трећег дана у сутон, дотрча ордонанс команданта дивизије генерала Васића и рече ми да хитно дођем у штаб. Потрчао сам у правцу штаба, док су меци фијукали око нас. Генерал Васић, узбуђен, сломљен умором и неспокојством о исходу битке, рече ми: „Капетане Мишићу, преузмите команду Четвртог батаљона, јер је мајор Тополовић погинуо пре неколико минута . . . ”

. . . Дубоко ме је потресла та вест. Мајор Тополовић је био јуначина од пете до главе, људина. Војници су га обожавали. Нисам имао времена да питам ни како се то десило, нити да ли ћу моћи да одговорим задатку, јер ми генерал Васић рече:

„Решења доносите према ситуацији, јер немам телефонску везу”.

... То је било све. Ја, капетан прве класе, Бранко Мишић, у овом судбоносном тренутку преузимам команду батаљона. Од мене се очекује или да зауставим непријатеља или да погинем, као толики други. То су били само тренуци размишљања, јер оно што сам тог момента угледао – запрепастило ме је: непријатељ је опкољавао један батаљон Деветог пука! Нити сам то могао да јавим штабу дивизије, нити сам знао шта да учиним. Боже, помислио сам, за који минут, наши војници ће бити заробљени и можда поубијани. Коса на Мачковом камену претвориће се у кланицу ...

... Нисам видео други излаз, осим да се ставим на чело бомбаша и спречим то опкољавање. Тако сам и учинио. Сакупио сам око 200 бомбаша, па смо се у скоковима, погнути, упутили према главнини Шваба. Батаљон је ишао иза нас. Кад смо се приближили на око двадесет метара – засули смо их бомбама! Онда је, на широком фронту, наишао други талас, па смо га опет засули бомбама. У том часу је пристигао мој батаљон и командовао сам – јуриш. Одсечени од главнине, они делови који су кренули у опкољавање, повукли су се. У том јуришу, претрчали смо двадесетак метара. Швабе су нас дочекале клечећи и – нишанећи. Неколико мојих бомбаша паде, али пристигоше други и поче борба прса у прса. Није дуго трајало, највише пола сата, а поље се плавило од швапских униформи ... Ту смо их потукли. Онај батаљон Деветог пука, лево од мене, такође је био у јуришу. Мрак нас је зауставио. У току ноћи стигло је наређење да ујутро, у три часа, наставимо офанзиву ...

... Само што смо предахнули, кренули смо. Око десет часова пробили смо фронт. Туче нас аустријска хаубица, коси ми људе. Чујем јауке рањених. Болничари једва стижу да их покупе. Следећих неколико часова нисмо се зауставили, све док Швабе нису биле преко Дрине. Ту сам био рањен . . .

. . . Месец дана касније, у болници, уручена ми је Карађорђева звезда са мачевима. То што сам учинио са својим бомбашима на Мачковом камену, посебно тренутак одлуке да спречим опкољавање батаљона Деветог пука – заслужило је, по оцени команде, ово високо одликовање. Тако сам Карађорђеву звезду придружио двема Златним Обилићевим медаљама за храброст, које сам стекао у бојевима са Турцима и Бугарима. Али, стекао сам и четири ране: на Куманову, Говедарнику, код Шапца и на Мачковом камену. Пету, најљућу рану, кад ми је разнето плућно крило, доживео сам на Соколцу. Тада сам стекао и другу Карађорђеву звезду са мачевима. У отаџбину сам се вратио као тешки војни инвалид, потпуно неспособан за рад и службу . . .

. . . Овако је то било на Соколцу: имао сам чин мајора, био сам командант другог батаљона Деветог пешадијског пука. Пук је био на положају између Соколца и Ветерника . . .

. . . Оног дивног септембра, петнаестог, после страшне артиљеријске ватре, мој задатак је да се пробијем према Соколцу. Поново сам окупио своје бомбаше. То су били кршни Шумадинци: брзи, нечујни, храбри, племенити . . . Добро ће узвратити на исти начин, и више, али у рату – тешко ономе ко им се супротстави! Окупим их ноћу, припремим за сваког по дванаест бомби, па кажем: јунаци моји, чим сване, кренућемо према Соколцу. Ја ћу испред вас . . . Ништа им више нисам рекао. Било би сувишно. Сви су знали да се одозго, са врха, види отаџбина . . .

. . . Те ноћи, знам, нико ока није склопио. Тај час се годинама чекао. Чекао се у рововима, на предстражи, у земуницама. Сви су испољавали нестрпљење: кад ће већ једном?! Е, дошао је тај тренутак. Ко ће избити први на Соколац, ко ће на његовом врху развити српску заставу? Ко ће први видети отаџбину? . . .

. . . Тешко је то описати. Ватра је непрекидна, Бугари и Немци туку из свих оружја и оруђа. Ми, педаљ по педаљ освајамо . . . Није више било укопавања, нема више ровова, дошао је тренутак коначног, судбоносног обрачуна. То зна сваки војник и као да је свако себи издао заповест: ни корака назад! Пакао је трајао три дана. Ми смо све више освајали. Гледам: гине ми сваки други војник, али мора се напред. И изашли смо на Соколац, на његовом врху завијорила се наша застава . . . То је било последње што сам видео: заставу и своје војнике. Као да је нестало умора с њихових лица, као да су били заборавили све патње и страдања кроз која су прошли. Све је то било ишчезло. Са врха планине, видели су своју земљу . . . Био сам рањен: митраљески рафал ме је покосио. То је био крај мог ратовања . . .

. . . Ни то дело није заборављено: добио сам и другу Карађорђеву звезду са мачевима. Добили су је и многи моји војници, они који су први изашли на врх Соколца, који су развили заставу . . . Кад се завршио рат, имао сам 26 година. Био сам готово стопостотни инвалид. Нико није веровао да ћу после рањавања на Соколцу да преживим. Одржала ме је нека чудесна снага и воља за животом. Касније, кад је наш познати академик др Коста Тодоровић видео како изгледају моја плућа, рекао је да сам „побио све медицинске теорије" – тиме што сам остао жив.

Осамдесет шестогодишњи двоструки витез Бранко Мишић, осим две Карађорђеве звезде са мачевима, има и Орден француске Легије части, две Златне Обилићеве медаље и низ других одликовања. Живи у Београду, Дубровачка 14.

Обрен Петровић

ОЖИЉАК НА ДУШИ

... Из сваког боја Ужичанин Обрен Петровић има по један ожиљак на телу и у души. Ране на телу лакше је подносио од рана на души. А њих су изазивали призори виђени на спаљеним огњиштима сељака, кроз чија је села пролазио у шестогодишњем ратовању ...

... Не зна се шта је било горе: то што сам гледао на фронту, унакажена лица ратника, тела избодена бајонетима, или што сам гледао како пламен гута домове и како се окупатор обрачунава са нејаким становништвом, са женама и децом ... Много сам тога видео и доживео од првог сусрета са Турцима, па онда са Бугарима, Аустријанцима, Немцима, преко бојишта од долине Ибра, па преко Брегалнице, Мачковог камена, Гучева, Београда, Доброг Ђоља, Кајмакчалана . . .

. . . Нема ту шта да се издваја, све је било значајно, све је било велико и лепо, јер било је то време кад се отаџбини давало све: младост, мишице, крв . . . И нико тада није размишљао о томе хоће ли му то отаџбина вратити . . . Човек је обављао своју дужност. Био сам млад, здрав, ништа ми није било тешко, осим – кад није било муниције и кад стојимо или седимо тако не знајући шта да радимо са собом . . . А дивио сам се – трећепозивцима: са каквом су они одговорношћу обављали своју дужност! Они су ми најлепша успомена – њихови напори и њихова оданост отаџбини.

. . . Једног дана, Бугари су просто разбили оне пред нама, па наш пук, Четврти пешадијски, доби задатак да крене напред. Рекоше нам да су Бугари на том делу отели и неке наше батерије . . . Наши бију картечом. Бугари наваљују као да им се више не живи. Косе их, али они као да хоће да ухвате живе наше артиљерце. Кренусмо на јуриш. Поље се осу лешевима. Они кидишу на нас. Кадровци, па неће да попусте, чувају кобајаги, неку част бугарских чета. Одбранили смо нашу батерију, али се нисмо зауставили на томе – кренемо даље. Кад је пала ноћ, зауставили смо се и брзо почели да копамо ровове . . .

. . . Старији војници предосећају да ће Бугари да нас нападну. И мене обузима неспокојство. Кажем војницима да буду на опрезу . . . Поднаредник сам, имам богато искуство, и не осећам страх, али – жао ми младих војника . . . Нисмо чули ни шум, ни покрет, још мање пуцањ, све док се пољем није проломило бугарско – уре . . . Тог часа засуше нас бомбама, па онда јуришају . . . Кренусмо и ми на јуриш. Неколико минута кључа ватра, све трешти, а онда – нигде пуцња, ради само бајонет и то са обе стране . . .

. . . Одбили смо их, а мени западе да заробим једног младог бугарског потпоручника. Нађем га у рову и таман да га пробуразим бајонетом – видим његове склопљене руке: моли милост . . . Нисам га убио. Узмем му оружје и поведем га командиру Радомиру Џелебџићу . . .

. . . А на Леринском пољу, на нас јуриша – коњица. Хоће да нас зароби. Ударисмо брзу паљбу из пушака и митраљеза. Наста урнебес. Попадаше коњи и војници. Дојурили су на сто метара. Наша ватра није, чини ми се, трајала дуже од пет минута. А слика коју смо потом угледали била је страшна: коњи су унаоколо јурили као луди . . . Ето како пешадија бије коњицу. Беже коњаници без коња, не могу у лудом трку да их ухвате . . . Ту смо заробили неколико десетина Бугара . . .

. . . Па онда Чегањска коса . . . Боже, какав је то био окршај! Они су имали четири реда ровова. Мој вод запао у средину положаја, на најосетљивије место. Киша пада, помрчина густа као тесто, упадамо у ровове. Мој вод направи још два скока кроз ону ватру и – настаде гушање. Прса у прса. Сударају се две војске избезумљене и окрвављене, звекћу ножеви, падају лешеви, чују се последњи јауци рањеника . . . У помрчини нико никога не познаје, чују се гласови: удри Јоване, чувај се Живота, не дај се, Миљко . . . Држите се војници, стиже вам помоћ . . .

. . . Кад је свануло види се ужас: Бугарин, па наш војник, па Бугарин, па опет наш, а унаоколо – пушке и бајонети, ранац и шарена торба, цокуле натопљене крвљу, шајкача и бугарска шапка . . . Ужас. После сам у сну гледао ту страшну слику, увек сам се будио, јер сам чуо запомагање рањеника . . .

Обрен Петровић има 93 године. Живи у Титовом Ужицу, Вите Пантовића 10. Слух га је издао и тешко говори. Окружен је пажњом супруге и шесторо деце. Носилац је две Златне Обилићеве медаље за храброст и других одликовања.

Из народа сам поникао; он ме је начинио овим што сам; морам се покоравати његовој вољи и служити му до последњег даха.

* * *

. . . Друга српска армија је, снагом грома, разбила бугарску армију и, брзином муње, напредовала и закуцала на врата Софије. Бугарска се бацила на колена и предала савезничким армијама. Њена судбина, и овога пута, одлучена је на Брегалници . . .

Војвода Степа Степановић (1856–1929)
после пробоја Солунског фронта

Анри Жандрон

НЕИСПАЉЕНИ РАФАЛ ЗА ЖИВОТУ

...Пренесите ову поруку командирима, Анри! Зовите поново 17. колонијални, капларе Жандрон! Хитно! Успоставите везу са Дринском дивизијом. Да, тражите лично команданта Смиљанића. Шта је с том везом, капларе?! Схватите, човече: важно је, у питању су животи! Веза, веза, овде Дринска дивизија. Да, да, Дринска! Јавља се пуковник Смиљанић...

...Тако дан и ноћ. Усред љутих битака, у земуници, на косини, у пољу, на планинском вису, засут рафалима, мислио сам само на телефон. Само да се веза не прекине. То је моја дужност. На рафале нисам могао да узвратим. Моје је да бринем о телефону...

...Испод Кожуха – прекинута телефонска веза. Искомадана. Занемео телефон, а то је равно проклетству. Команда није у току догађаја.Не зна шта се збива на фронту. Млађе старешине одлучују сами. Не могу да се обрате својим командантима...

...Колико сам пута, тако, вукући телефон, ишао да тражим прекинуту жицу! У каквим сам ситуацијама био! Шта сам све видео! На положају Бела земља – грми најжешћа битка. Измешале се српске јединице и колонијалци из 54. пешадијског пука. Паде, покошен, француски капетан. Команду преузима српски официр. Погинулог капетана су повукли десетак метара уназад, оставили га иза врећа напуњених земљом...

...Нашао сам прекинуту жицу. Везао сам је и телефон је поново радио. Вратио сам се у команду. Ало, Дунавска, ало Дринска, ало команда 156. пешадијског пука. Јавите се... Веза је била у реду, али највише сат. Опет је прекинута, опет су гранате изровале земљу и искидале жицу. Хајде, сада, Анри Жандрон, снађи се, трчи и пузи пољем засутим бомбама и гранатама, тражи прекинуту везу...

...И ишао сам. Испред мене бесни борба. Прса у прса. Носе рањене. Не знам ни ко су – Срби или Французи. То више није ни важно, људи су. Стотинак метара даље – гомила бугарских војника, без оружја. Заробљеници. У том паклу као да су једва чекали прилику да се предају. У заробљеништву је – сигурније, бар глава може да се сачува...

...Идем за својом телефонском жицом. Збуњен, застајем пред страшним призором. Испред једне јаруге леже непомично четири француска и један српски војник. Српски војник ми је окренут лицем. Препознајем га. Телефониста из првог батаљона Дринске дивизије. Име му знам: Живота. Говорио ми је о свом Шапцу, о племенитим и храбрим људима свог краја. Груди му изрешетане мецима.Мора да је и његов телефон занемео, а он пошао да тражи прекинуту жицу и нашао смрт пред овим јарком . . . Његови ће га узалуд чекати . . . Покушавам да се сетим његове приче о породици: да ли ју је имао?» Не, не сећам се. Укочен сам од туге. Стојим ту, јер не знам куда да кренем . . .

. . . Живота је, присећам се, био ђак – наредник. Добро је говорио француски. Сваке вечери, за време подужег затишја, седели смо и причали. Говорио ми је како ће, кад се заврши рат доћи у Париз да настави студије француског и књижевности. Знам, никада неће доћи у Париз. Никада неће стићи ни у свој Шабац. Остаће можда заувек овде, испод Ветерника, чијем су врху стремили његови другови . . .

. . . Опет сам пронашао жицу и телефон је оживео. Депеше, поруке, наредбе . . . У међувремену, мисао ми се враћа Животи. Шта је он имао од својих 20 година живота? Ништа! Ништа осим патриотског жара, осим ватре коју је носио у себи, с којом је говорио о својој земљи. Причао ми је о путу преко албанског и црногорског крша. Па то је било ужасно! Колико их је остало на том путу, завејани у снегу, гладни, голи . . . Обузела ме туга и ја бих сада да треснем телефон о земљу и истрчим горе, на Ветерник, на Кравицу, на Јеж, на Кожух; да испалим рафал у оне који су усмртили Животу! Ало, Дринска, јави се . . . Ало, батеријо, јави се штабу! Грме топови, борба не престаје на целом фронту . . .

. . . Зашто сам се поново сетио оне високе, лепе девојке коју сам видео у возу према Струмици. Можда због Животе. То је овако било. Кад смо се враћали са Дарданела, 1915, упућени смо најпре у Солун, а потом у Струмицу, где је требало да ухватимо везу са српским јединицама . . .

. . . У Солуну смо се укрцали у вагоне треће класе и у поподневним часовима стигли у Струмицу. У моменту када је воз кренуо једна млада, лепа девојка у црвеној дугој хаљини отворила је врата купеа. Иако нас је било пуно, помакли смо се да јој начинимо места, питајући се каква ли је судбина доведе баш у наш вагон. Девојка је била прeдивна. Можда се то нама, двадесетогодишњацима тако чинило зато што смо управо били изашли из пакла који се зове – Галипоље . . .

. . . Затварајући за собом врата, девојка је проговорила на течном француском језику. Рече нам да је Српкиња, да је имала три брата – два су погинула у досадашњим борбама. Поче да нам се захваљује што долазимо да помогнемо српској војсци. Излазећи из Струмице и опраштајући се од нас, лепа српска девојка није ни слутила да ће у нама упалити пламен љубави за српску земљу, пламен који се никада више неће угасити . . .

. . . Само што смо изашли из воза, није прошло ни пола сата, сударисмо се са бугарским јединицама. Готово истовремено, ухватили смо везу са српским трупама. Нисмо могли да зауставимо надирање непријатеља, па смо код Ђевђелије напустили српску границу и нашли се у Грчкој . . .

. . . Тог првог сусрета са српским војницима и оном лепом девојком у возу сетио сам се и у подножју Ветерника где сам, трагајући за прекинутом телефонском жицом,наишао на убијеног Животу и групу француских војника. Са каквом је љубављу девојка говорила о својој браћи! Са каквим је жаром Живота говорио о својој земљи! Кад сам се са српским и француским војницима, после пробоја Солунског фронта, нашао у Београду, загледао сам веселе људе. Надао сам се да ћу међу њима угледати онај лепи лик девојке из воза за Струмицу . . .

Анри Жандрон има 85 година. Живи у Паризу. Председник је удружења старих француских ратника на источном фронту. По завршетку рата, одликован је Споменицом ослобођења и уједињења 1914.–1918. године.

Алекса Петровић

ДЕ ГОЛОВ ВИТЕЗ

. . . Обузео ме дечачки патриотизам и ја, чим је почео рат, отрчим у Младеновац и јавим се војној команди. Официр тражи да види позив, а ја немам шта да му покажем, ништа осим оног младићког жара у очима, ништа осим жеље да се борим против непријатеља свог народа . . . А тек сам био изашао из ратарске школе. Види официр да немам црно на бело, па ме пита колико имам година, милује ме по коси, па нежно, очински каже: „Хајде ти, Алекса Петровићу кући; иди у своју Слатину па кад будеш био потребан војсци, позваће те . . . "

. . . Несрећан сам, не знам шта да учиним. Причам оцу шта су ми рекли, а он, као љути се . . . Потраја то два три-дана, већ стижу вести са фронта, а ја у својој осамнаестој години седим у кући . . . Ни оцу није лако: болестан је, не може да иде, а мене неће да приме . . . Најзад се он досети. Рече ми да узмем кола и коње и да кренем према Ваљеву. Тамо ћу, сигурно, наићи на војску – бићу некоме од користи . . .

. . . Нисам чекао да ми то двапут каже, па већ сутрадан кренем. Кола су у трку остављала облак прашине иза себе. Било је онако како је отац говорио: нису ме примили као борца, али им је возар добродошао . . . Дали су ми да возим храну за војнике, муницију за борце, санитетски материјал . . . Ни са бојишта се не враћам празан: превозим рањенике, помажем им уз пут, слушам њихове приче о боју . . . Тако је то трајало све до повлачења српске војске ка југу. Оставио сам коње и кола, па сам се под „строго пов. и хитно" јавио београдској окружној команди у Младеновцу. Сетио сам се речи оног официра: зваће тебе Алекса Петровићу војска кад јој будеш потребан . . .

. . . На моје велико задовољство, брзо се све завршило: регрутовани смо две године пре рока, па сам са осталима упућен ка Крагујевцу као „ђак-редов". Ту сам добио шињел, капу и пушку. Правио сам се да знам да рукујем оружјем . . . На сваку чету дадоше по шест сандука муниције. Сандуци мали, али тешки за ношење. Иде се преко Крушевца, уз Расину. Пут закрчен војском, комором, избеглицама.Ноћива се по шталама и шупама. Једе се шта је ко понео у торби или купио уз пут . . .

. . . Чим се мало дуже задржимо, почиње обука: рад са пушком, гађање . . . Не зна се куда идемо. Нема новина, нема ни усмених вести. Да ли је то она војска, чија сам потамнела лица видео испод Цера?! Шта се догоди са оном одлучношћу и осмесима? Није ли моје младалачко расположење било претерано? Мучи ме хиљаду питања док крећемо према Призрену . . . Ноћ проведосмо под црквеном надстрешицом. У свануће настављамо пут. Добисмо по хлеб, црн, на брзину печен . . . Идемо, идемо, без краја, с мало снаге . . . Љум-кула, Везиров мост, узак и грбав, без ограде, залеђен . . . Прелазимо га бауљајући. Неколико натоварених коња које води регрут – омакоше се с моста . . . Нико им не притече у помоћ, потонули су . . .

. . . Лежем са страхом, устајем неиспаван, гладан, уморан, сломљен. Али и даље нас уз пут обучавају: „Овако се гађа, овако нишани, пушка се држи овако . . . ” Наилазим на изнемогле војнике из других трупа. Промрзли, гладни, поцепани, прогорела им одела. Виђамо уз пут и мртве регруте – нема ко да их сахрани. Ми не можемо: имамо мале ашовчиће којима не може да се ископа рака у камењару. А, уз то, и сами смо исцрпљени, можда ни нас неће имати ко да сахрани . . .

. . . Прошли смо Елбасан, Тирану, Шијак . . . Ближимо се Драчу. Сусрећемо Есад Пашине жандарме који нас штите од својих негостољубивих земљака. Добијамо и по који клип младог жутог кукуруза, који брзо крунимо и још брже жваћемо. Нађе се и по који корен купуса, или струк празилука, све је добродошло. У Драчу смо видели Есад Пашу. Био је у друштву наших официра. Ту су били савезнички бродови који су најпре прихватили избеглице и рањене, затим старе и болесне. Ми здрави кренусмо у правцу Валоне, пешице. Газили смо реке, носили изнемогле официре и војнике на леђима. Мој командант батаљона Крсман Ерац, родом из Краљева, рањен у ногу . . . Требало га је пренети преко широке, набујале реке . . .

. . . Почетком јануара 1916. године били смо у Фијери. То је био највећи пакао. Сместише нас у неке логоре, ограђене жицом. Логор чувају наши савезници са перушкама, берсаљери . . . Разапели смо наше исцепане шаторе по влажној ледини, без сламе смо, без хлеба, воде . . . Десет дана смо живели готово без ичега. Неки италијански генерал, чујемо, тражи да се наше јединице врате у Драч, где ће нас, наводно, снабдети храном и укрцати у бродове. Свесни смо опасности којој нас излажу – то значи сигурна смрт на путу. Официри не крију од војника такву могућност. Кад смо схватили да се тражи да напустимо тај логор, захтевамо од официра да се тучемо са Италијанима, на „ком опанци, ком обојци". Најзад, после телеграма, разговора, наших претњи оружјем, решено је да наставимо пут према Валони . . .

. . . Логор је демонтиран, шатори су скупљени. Били смо спремни за покрет. Али, с нама није кренуло око 400 регрута, који су за тих десет дана – умрли под шаторима у Фијери . . . Крећући се споро, немо, према Валони, јео сам уз пут живо коњско месо и утробу. То ме је спасло, захваљујући томе стигао сам до Валоне, где су нас сачекали наши прави, искрени спасиоци Французи и укрцали нас у своје бродове . . .

. . . Јадне и изнемогле, али већ на броду нахрањене и напојене регруте, управо један део, искрцали су у Бизерти, ратној луци. Ту нас је дочекала музика и наш осведочени пријатељ, кога регрути назваше „српска мајка", дивни старац са лепом, белом, густом брадом – адмирал Гепрат . . . Живот ће учинити да га још једном видим и то 1938. године у официрском дому у Паризу, и да га подсетим на тај величанствени дочек француске војне музике изнемоглим, поцепаним српским војницима . . .

. . . Два дана касније сам од адмирала Гепрата лично чуо да је од моје класе мобилисано око 30.000 регрута, а да је сваки трећи преживео албанску голготу . . . Био сам преводилац, тумач у разним командама, болницама, међу рањеницима и болесницима. Касније сам доживео и преживео бродолом када су, у близини Балеарских острва, непријатељски сумарени погодили наш брод . . . Они који су били добри пливачи, скочили су у море. Запливали су према обали, не слутећи да је она удаљена око 30 морских миља . . . Сви су се подавили . . . Ми непливачи – прихватили смо се оних плутача што су нам дали приликом укрцавања или брвна и комада даске и одржали се на површини до сутрадан, кад су нас покупили мали шпански бродови . . . После нас је прихватио француски брод и превезао у Марсељ. Те ноћи сам у својој двадесетој години – оседео . . .

. . . И тада, током мучног пута кроз албанска беспућа, и касније на бродовима, и у Француској, срео сам многе истакнуте личности тог времена. Запамтио сам и то време и те људе. До краја живота памтићу племенитост и љубав Француза према нама. Много година касније, бићу у срећној прилици да упознам генерала Де Гола у Паризу, који ме је, као председник Француске Републике, одликовао Орденом витешког реда. Касније сам проглашен почасним грађанином Париза. Чудна је човекова судбина. Мој пут од сељачета испод Космаја, до возара рањеника, хране и муниције на Церу, пут једног сломљеног регрута преко трновитих стаза албанске голготе, побуњеника у Фијери, преживелог бродоломца у водама Средоземног мора до Де Головог витеза – био је заиста мучан. Нисам био херој, већ мученик . . .

Алекса Петровић има 82 године. Живи у Београду, Хаџи-Проданова 16. Носилац је многих домаћих и француских одликовања. Био је истакнути стручњак за пољопривреду, сарадник је многих листова и часописа, један је од оснивача агенције „Путник”, члан је многих удружења – старих ратника и носилаца Албанске споменице.

. . . Удео војводе Степе Степановића у великој победи и слави српског оружја је огроман. Он је учествовао у свих шест ратова у којима је довршено ослобођење и уједињење наших народа. Уз његово име везане су славне победе на Куманову и Једрену 1912, одбрана Пирота 1913, сјајно извршена мобилизација и концентрација војске уочи рата 1914, победа у бици на Церу, одбрана Мачве и битка на Колубари 1914, одбрана Поморавља и заштита повлачења војске 1915, операција у Могленици 1916–1918, а посебно пробој солунског фронта и велика савезничка офанзива у јесен 1918. године, која је изазвала слом Бугарске и пропаст Аустро-Угарске и наговестила свршетак рата.

је изазвала слом Бугарске и пропаСТ Аустро-Угарске и наговестила свршетак рата.

У знак признања за велике војне заслуге Степа је други војсковођа у српској војсци (одмах после Радомира Путника) који је добио маршалски чин и читав низ највиших домаћих и страних одликовања . . .

Др Саво Скоко, савремени војни историчар и писац

Тадија Рајчић

ДОБРО СЕ ДОБРИМ ВРАЋА

... На моје очи погинули су последњег дана августа и првог септембра оне сурове и поносне 1914. године – браћа Рибникар, Дарко и Владисав. „На домаку реке Дрине плаве, младе своје изгубише главе – новинари браћа Рибникари". Та се песма певала на Мачковом камену и касније у беспућу кроз албанске врлети, па и на Крфу и у Солуну ...

... Ово су речи Тадије Рајчића, можда једног од најстаријих ратника: сада му је 97 година, али је још крепак. Одлично памти догађаје ...

... Али, нису браћа Рибникари једини знаменити људи чију сам смрт видео. Било их је доста. На стотинак метара од мене покошен је Димитрије Туцовић, на Врапчевом брду. Он је био резервни поручник а ја активни. Био сам командир митраљеског одреда Четвртог пешадијског пука „Стеван Немања". Штитио сам повлачење Другог, Осмог и Деветог пука. Непријатељ је надирао са 10 пукова. Борба на живот и смрт трајала је непрекидно шест дана и ноћи. Туцовића нисмо могли да сахранимо четири дана. Борбе су биле без предаха. Тек кад смо се ослободили притиска, сахранили смо га . . . Много смо људи изгубили у тој бици . . .

. . . Гледао сам смрт још једног знаменитог човека на Мачковом камену. Погинуо је Душан Пурић, командант Четвртог пешадијског пука . . . Последње речи упутио је мени: „Штити лево крило Деветог пука . . . " Тада је покошен. Сахрањен је у порти цркве у Ваљеву . . . Целе те јесени, пуна три месеца, беснеле су битке . . .

. . . На Гучеву смо остали шест недеља. Тешко је описати непрекидне борбе. Бранили смо сваку стопу. Нисмо могли да одолимо, војска је била преморена, гладна, без муниције. Настало је повлачење у правцу Ваљева и даље до Рудничких планина, где смо се зауставили. У то време је Живојин Мишић преузео команду Прве армије . . . А то је значило: ни корака назад! Непријатељ се мора зауставити . . .

. . . Моја чета је била на положајима на Дубави. Наређно је да водници иду десет корака пред водом. Кад се неопажено привуку рововима да баце по три бомбе, а онда – јуриш. Познавао сам сваког војника: причали су ми, у предаху, о својима, о својој деци, мајци. Нису скривали ни своје стрепње, као што нису крили да се надају успешном окончању рата. Сви су знали наређење: тачно у три часа кренуће у напад цела армија . . . Те ноћи нико ока није склопио . . .

. . . Најпре је грунула артиљерија. Чинило се да се небо пролама и земља тресе. Кренули смо. Искочио сам из рова и са откаченим бомбама претрчао празан простор између ровова и бацио бомбе. Учинише то и моји војници. Изненађен нападом, непријатељ није умео да се снађе. Искочио је из рова и почео да бежи. Нашао сам се лицем у лице са – аустроугарским капетаном! Пре него што сам га дотакао врхом сабље, он је подигао руке увис. Био је то човек педесетих година, имао је уфитиљене, риђе бркове. Отпасао је сабљу и револвер и без речи бацио преда ме . . .

. . . Моји војници, који су се у неколико скокова нашли у рову, јурили су за Швабама и опкољавали их. За непун сат, колико је трајала борба, заробили смо око 200 војника и једног официра. Ова победа је подигла морал и ми смо били као на крилима – наставили смо да гонимо непријатеља . . .

. . . После, кад смо кренули према Дрини, видео сам како Швабе беже – нисмо могли да их стигнемо. Та војска, која је убијала жене и децу, која је вешала жене по Мачви, кад се сусрела са искусним ратницима – није могла да се супротстави. Бежала је преко Дрине. Памтим слику – кад се рекла плавила од њихових униформи . . .

. . . Имао сам прилику да неколико пута сретнем Живојина Мишића. Слушао сам га. Његова реч се памтила. Војници су напамет знали његове кратке говоре. Током шестогодишњег ратовања био сам често у прилици да видим и друге наше старешине, али ми је Мишић некако био – најближи. Умео је да очински укори. Али, не дај боже да се неко оглуши о његово наређење . . .

. . . Имао сам дивне војнике. Неке, упркос толиким годинама, памтим. Станимир Живковић, па Пантелија Богдановић, Живан Васиљевић, Радивоје Жунић . . . Позове ме командант батаљона. Дотрча ордонанс. Каже ми – не ради телефон, негде је жица искидана, а ја позовем Пантелију Богдановића: нађи те жице, кажем му, немају команданти везу са штабом и четама . . . Као да је то мала ствар: повезати жицу . . . А жицу, знам, није покидао ветар, није овде беснела друга олуја, осим ове топовске и митраљеске. Знам шта сада преостаје мом војнику Пантелији: да се креће под кишом куршума и да тражи искидану жицу . . .

. . . Није прошло ни пола сата, огласи се телефон. Гледам према рововима и све се надам да ћу да угледам Пантелију. И видим га, али рањеног. Носи га његов најбољи друг и пријатељ Станимир Живковић. Ту сазнам за догађај: крећући се кроз неки песак, Пантелија је наишао на траг жице, али је баш тај простор засипала артиљерија. Он није смео да чека, бојао се да не изгуби време. И таман кад је нашао крајеве жице и спојио их, рани га парче гранате . . . Није могао да се подигне. Како је наишао Живковић – то ни он не зна. Важно је да се није догодило оно што је помислио: шта ће бити ако сада јурну Швабе, а он немоћан, рањен. Почео је да губи свест, кад је на рамену осетио нечије руке. Ко је то, да ли је Шваба већ стигао, зар тако нечујно, тихо? Чуо је глас свог пријатеља Станимира . . .

. . . Живот је саткан од свакојаких чуда и изненађења. Догађа се понекад и оно што човек не може ни да замисли. Кад то кажем, мислим на Богдановића и Живковића. Живковић је извукао Богдановића са бојишта поред Дрине. Ми смо се са тог положаја повукли после једног сата. Да није наишао Живковић, Богдановић би вероватно пао непријатељу у руке. Или би, можда, да би избегао тужну и трагичну судбину заробљеника, прекратио живот – бомбом. Овако, извучен је и брзо се опоравио . . .

. . . Живот ће учинити да Богдановић врати учињено добро. Било је то на Солунском фронту 1916. године, на Грунишком вису, у оној бици у којој је погинуо славни војвода Вук. У тој борби је Станимир Живковић био тешко рањен. И први војник који му је притрчао и указао помоћ био је – Пантелија Богдановић . . . Пренео га је до шатора у коме је била смештена болница. Пазили су се као рођена браћа . . .

. . . У чину капетана прве класе био сам, оног септембра 1918. године, командир Четврте чете. Био сам на Кајмакчалану. С нама су била три француска пука. Команда је, у судбоносним тренуцима била мешовита – наши су официри командовали француским трупама и обрнуто. Чим погине старешина, други, истог чина из савезничке војске, преузима команду. У том јуришу изгубио сам осам војника и задобио три ране. У земљу сам дошао тек после оздрављења.

Тадија Рајчић живи у селу Прањанима код Горњег Милановца. Још чува своју сабљу и официрску униформу. Чува и десетак српских и француских ратних одликовања.

. . . Вратио сам се из рата у Македонији испуњен дивљењем према српском војнику. Храбар, дисциплинован, издржљив, он подноси са чашћу све тегобе и оскудице у једноме рату у коме су материјалне погодбе изванредно сурове и тешке; он је вршио своју дужност са самоодрицањем и прожет најчистијим родољубљем. Његови официри, у које је он имао апсолутну веру и који своју власт са толико благовљења и строгости врше, показали су се на висини свога тешкога задатка . . .

Фурније, француски пуковник,
по завршетку ратова 1912–1913. године

Пол Роа

СЛАВА ПРИПАДА ВАМА

... Стари ратници, српски и француски, добро се сећају Флоке. Како и не би кад је са овог планинског масива, са врха Кајмакчалана, са 2.363. метра, још од првих дана октобра 1916. године грувала батерија дугачких топова од 120 мм, која је била стављена на располагање српским армијама. На Флоки је генерал Франше д'Епере, два и по месеца пре пробоја фронта изабрао правац удара...

... Сведок и учесник тих догађаја био сам и ја, Пол Роа, тада ђак-наредник, касније водник-поручник, осматрач батерије и официр за везу. Флока је моја велика успомена. На њој сам за две године упознао неколико српских војника и официра, упознао сам историју српског народа и у мислима прешао све оне стазе и богазе, све оне патње које су они преживели на албанским стазама и касније све до опоравка и доласка на фронт . . .

. . . Они који буду читали ове редове, а знају положај Флоке питаће се, можда, како смо успели да баш ту поставимо тешке топове. Другима, неупућеним у географски и стратешки положај кајмакчаланског масива уопште, треба рећи још коју о Флоки. Од јесени 1916. године ово је био први комадић ослобођене српске отаџбине. Флока је била изванредна осматрачница. На западу се видела битољска равница, оивичена Баба-планином и Перистером који њоме доминира. Битољ, удаљен око 40 километара, савршено се видео . . .

. . . Мало према истоку је предео окуке Црне реке, поприште страшних борби. На врху Полчиште била је смештена осматрачница команданта бугарске и немачке војске. Према Флоки су лежале прве непријатељске линије, уклесане у стене . . .

. . . Рекао сам већ да је батерија дугачких топова припадала француској тешкој артиљерији, али да је била стављена на располагање српској војсци, поглавито Дринској и Дунавској дивизији, чији су команданти у то време били пуковници Крста Смиљанић и Панта Грујић. Пет запрега тешких коња и пет пари бивола, уз помоћ српских војника, који су већ имали искуство да на рукама износе топове на планинске масиве своје отаџбине, данима смо се пели уз Флоку . . . Стрме падине, камените стазе, бујице, снег дубок и по три, четири метра, од мраза пуцају шатори . . . То је тада била Флока. Али, ишло се напред: на дан по неколико стотина метара! Требало је, каткад, испрезати запреге и топове дизати на рукама . . .

. . . Шта тек да се каже о снабдевању храном и муницијом – било је отежано у свако годишње доба. Каравани мазги пролазили су ивицом опасних провалија, или зими кроз тунеле издубљене у снегу високом четири метра. Догађало се да мазга падне на дно провалије . . . Тако смо остајали и без мазге и без хране . . .

. . . Али све ове недаће нису ништа у поређењу са задовољством српских и француских војника оног тренутка, кад груну топови. Са високих осматрачница лепо се види како наша артиљерија просто комада положаје бугарских и немачких трупа. Ови топови као да су враћали наду српским војницима у скори повратак у своју отаџбину. Сви њихови разговори, сва казивања, жеље и стрепње, све њихове наде биле су везане за отаџбину . . . Ми, француски војници, имали смо ту предност: имали смо отаџбину. Ја сам увек могао да се са положаја вратим у свој родни Епинал . . . Осим тога, Француска је имала резерве у људству, увек је могла да мобилише људе. Шумадинац није могао да дође у своју лепу Гружу, она је била окупирана, а Србија није имала резерве у људству – њена војска је само оно што није поумирало на завејаним албанским стазама, на острву Видо, у Бизерти . . . Погинуле није имао ко да замени . . .

. . . Тим сазнањем и осећањем био је испуњен сваки француски војник. Отуда његова жеља да подели судбину рата и да се раме уз раме бори против заједничког непријатеља за слободу српске земље . . .

. . . Тај дан се ближио. Дан одлучног боја. Сви смо то схватили 29. јуна 1918. године, када су се на Флоки успели највиши српски и француски команданти. Тада сам, први пут, видео генерала Франше д'Епереа, регента Александра Карађорђевића, војводе Живојина Мишића, Степу Степановића и друге. Њихова имена изговарана су с љубављу и поштовањем . . . Први је на Флоку, у ствари, стигао регент Александар, праћен Мишићем и Степановићем. Одмах су се испели на осматрачницу. Неколико тренутака касније, стигао је генерал Франше д'Епере, праћен командантом француске тешке артиљерије групе Кламенсон. Генерал се упутио осматрачници. Пошто се срдачно поздравио са српским командантима, усмерио је поглед на положај. Детаљи бугарских положаја видели су се изванредно. Генерал је запазио да има добрих положаја за дугачке топове, да има сјајних осматрачница са којих може да се посматра бугарска позадина. Укратко, био је веома задовољан . . .

. . . Излажући свој план, генерал се у једном тренутку обратио српским командантима: „Ви гледате своју земљу пред собом – тамо ја желим да поведем ваше победоносне армије". „Идемо с вама, идемо с вама"! – одговорили су у исти мах српски официри . . .

За то време, стрепео сам од бугарских осматрача. Дрхтао сам при помисли да нас очи Бугара прате и да ће сваког тренутка загрмети њихови топови. То се није догодило. Бугари нису били довољно пажљиви чим су дозволили да се на тако важном месту, у њиховој близини нађу најистакнутија имена српске и француске команде. Али, уместо његових, грунули су наши топови. Топови са Флоке. Био сам неизмерно срећан гледајући озарена лица српских војника који су, ломећи све пред собом, журили у своју отаџбину. Ми смо били с њима до краја. После шест недеља борби и усиљених маршева, две батерије које су пошле до Флоке – ушле су у престоницу Србије . . .

. . . Како је могуће да непријатељ, тако снажан и опремљен, буде разбијен за 45 дана? Најбоље је, чини ми се, одговор на ово питање потражити у дневној наредби војводе Степе Степановића: „Врховна команда, наредбом од 30. септембра, саопштава да је бугарска влада ратификовала конвенцију о престанку непријатељства. Бугарска, разбијена и разоружана, бачена је на земљу; очекује од наших великих савезника реч правде за сва своја недела која нам је причинила. Наша отаџбина је ослобођена . . .

. . . Друга српска армија учинила је највише за ову огромну победу, јер је она, снагом грома, разбила бугарску армију и, брзином муње, напредовала и закуцала на врата Софије, подсећајући Бугарску да је Ханибал пред вратима и Бугарска се бацила на колена и предала се савезничким армијама. Њена судбина, и овог пута, одлучена је на Брегалници . . .

. . . Победа је тако огромна да нисам у стању да изразим захвалност и да изнесем сву славу хероја Друге српске армије коју су они стекли и остаје ми само да вас поздравим, у овом свечаном часу, са: Захвалимо Богу!

. . . Слава херојима Друге српске армије! . . .

. . . Нека Бог помогне херојима Друге српске армије који су остали живи да се врате у наручје својих толико измучених породица . . . "

. . . Неколико дана касније, генерал Франше д'Епере је у својој наредби рекао: „Вама изражавам гордост коју осећам што сам командовао тако ваљаним армијама. Ваш хероизам вас изједначава с вашим друговима са францускoг ратишта. Између вас и њих победа не прави никакве разлике, а ви сте доказали да сте достојни да њихову славу делите . . . "

. . . Познавао сам војнике који су ове наредбе војводе Степе Степановића и генерала Франше д'Епереа знали напамет. Касније, кад смо се сусретали на некадашњим ратиштима, где смо одлазили да се поклонимо сенима палих, сећали смо се ових речи и заветовали се да ћемо чувати успомену на дивно пријатељство српских и француских војника који су у судбоносним данима за српски народ делили све – од коре хлеба, муниције, одеће, топова, до победе и славе. Неизмерно сам срећан што то пријатељство и данас траје . . .

Пол Роа, дипломирани инжењер, живи у родном Епиналу, у Француској. Има 83 године. Носилац је ордена Легије части, Златне Обилићеве медаље за храброст, ордена Светог Саве и других француских, српских и југословенских ратних и мирнодопских одликовања.

... Франше д'Епере се користио оним што су његови претходници, нарочито генерал Сарај, створили на Солунском фронту, али је показао велику мудрост да прихвати и послуша савете једног човека који је до краја познавао своју земљу и начин да у њој води рат. Он је за сарадника узео војводу Живојина Мишића и овај је, у ствари, командовао великим победничким маневром.

Др Арчибалд Рајс, (1876–1930) публициста,
професор универзитета у Лозани, почасни капетан српске војске

Божидар Миладиновић

ВОЈНИЧКА ПАРАДА НА КРФУ

... Догурао сам до стоте године живота. Не могу да се пожалим, здравље ме добро служи, само ме слух издаје, мора да се виче да бих чуо ... Моја младост – то је моје ратовање. Нисам је ни имао: само борбе, борбе, маршеви ... Из кадра у Крагујевцу изашао сам 1900. године као каплар ...

... Стогодишњи Божидар Миладиновић из Кнића каже да је заборавио многе ствари из свог бурног живота, али се добро сећа свих бојева које је водио његов 11. пешадијски пук ...

... Прво ватрено крштење имао сам с Турцима 1912. године и то на ондашњој граници код Рашке ... Јурили смо их дан и ноћ, све до Скадра ... И ту је било прса у прса, као што ће касније бити са Швабама и Бугарима... Есад Паша нам предаде град... Ту сам добио прву медаљу за храброст и ново унапређење – био сам поднаредник...

... Године 1913. нападоше нас Бугари. Мучки, изненада. Ја опет у свом, 11. пуку, али очеличен у борбама са Турцима, искусан, још храбрији. У јуришу избацисмо Бугаре из ровова. Брзо се све свршило. Поражени, потражили су примирје. И ту сам одликован...

... Дође и 1914. година, рат са Швабама. Мој пук кренуо према Вишеграду. Швабе већ прешле Дрину, али их дочекамо мушки и натерамо у реку: видео сам како се Дрина плави од униформи потопљених Аустријанаца... Могло се, чини ми се, преко њихових лешева, као преко моста, прећи на другу обалу... Да би нам се осветили, минирају мост и сруше један део... Али, ми за њима...

... Следеће године, ето опет Бугара. Поново с леђа, подмукло... Тројици непријатеља нисмо могли да се одупремо, па смо се запутили на далеке путеве и у многе недаће. Та слика је за мене била најстрашнија: то кретање голих и босих војника, изнурених, гладних, вашљивих, а жељних – живота. Као да се све срушило на нас, као да је сам Бог окренуо леђа и пустио нас да се нађемо на стазама патњи и искушења...

....С нама су и избеглице: жене и деца. Једна жена носи колевку на леђима, скида мараму са главе и ставља на колевку да своје чедо заштити од студени која реже... Онда застаје, па учини још један корак и стане... Нема више снаге. Нико више нема снаге. Нама као да нема помоћи...

... Колико их је остало на путу... Нико то не зна... Неки су, знам, кад смо дошли у Скадар, давали и шатор за комад хлеба... Шта ће им шатори, ни живот им више није потребан. Други скидају чизме за кришку хлеба, а ноге увијају неким крпама, вежу их канапом и иду даље, иду... Сви смо на крају снаге, живи лешеви који се некуда крећу... Неколико хиљада људи, жена, деце, спава на калдрми у Скадру. Сви ми нешто чекамо, нечему се надамо, биће неког спаса...

...Једног дана нам кажу да ће ускоро доћи храна, треба само сачекати бродове савезника. Сутрадан нам кажу да су непријатељи потопили бродове са храном... Једног дана има наде, другог дана се распршила...

...Ипак, било је спаса: донели су га Французи, наша браћа по оружју, племенити људи, храбри ратници. Укрцали су нас француски морнари у бродове, па на Крф... Мене и моје другове на острво Видо... Шта сам све видео и преживео. Боље да не причам о томе...

...Одатле у Африку, у Бизерту, међу здраве људе, снажне... Ту смо се опоравили. Живот је почео да се враћа. Преостало је да се припремимо за борбу...

...На Крфу, кад смо се ојачани вратили из Бизерте, гледао сам један дефиле наших војника. Нисам могао да поверујем да су то они који су се онако јадни, голи и боси, вукли кроз врлети и касније у прихватилиштима. Сад су то били прави војници, усправни, сигурног корака, блиставог оружја...

...Ту је била и наша војна музика. Музика! Ко је то могао да очекује, ко се томе надао, кад се већ говорило да наша војска више на постоји, да је сломљена, уништена, да постоје само неки „бедни остаци" који лутају без наде за спас... Ту сам први пут видео неке генерале: седели су у првом реду, заједно са француским, грчким и енглеским и италијанским официрима.

...Тај моменат носим у срцу и никада нећу моћи да га заборавим. Вратила ми се снага, вера у победу, у скори повратак у домовину. Тада сам помислио да је ова војска неуништива. Срце ми је заиграло од радости и сузе су ми наврле... Људи око мене били су весели, раздрагани, смејали су се. Неки су ме гледали са чуђењем: откуда да у овом тренутку, кад се мери снага и лепота ових младића, један њихов саборац плаче?! А ја сам плакао од радости, од онога што сам видео, био сам срећан, сигуран да више нико неће моћи да нас задржи кад кренемо у домовину . . .

. . . Тако је и било: оног 15. септембра, када је наша артиљерија изровала сваки педаљ земље, кренули смо и ми на јуриш . . . Мој 11. пешадијски пук крчио је пут у отаџбину. Трећег дана, када смо се испели на брдо одакле се види наша земља, рањен сам у обе ноге . . . Судбина ми није дала да умарширам у Крагујевац и пођем кроз Шумадију . . . Ране ми нису дозволиле да наставим борбу, па су ме поставили за командира санитетске коморе . . .

Божидар Миладиновић је носилац високих одликовања. Веома је говорљив кад се поведе реч о ратовима. Он, и у стотој години, одлично памти и радо препричава своје доживљаје . . . Увек се људи окупљају око њега да чују његово тихо приповедање о мучном и славном времену.

Тихомир Кујунџић

РОЈ ПЧЕЛА НА ЗАСТАВИ

. . . Тог августа 1916. ја, митраљезац Тихомир Кујунџић, млад и здрав, оран за сваки бој, стајао сам у ставу мирно пред командиром чете Милојем Васиљевићем, да саслушам наређење да се са својим митраљеским одељењем упутим у село Бахово, испред источног Ветерника и да ту останем до даљег наређења . . .

. . . Дванаести пук је управо примио борбу. Ми, Једанаести пук „Карађорђе" стигосмо у поноћ на положај. Киша лије као из кабла . . . А тог дана сунчано, лепо. Вијори се пуковска застава. Ми, војници, искупили се и гледамо чудо невиђено: рој пчела на застави . . .

. . . Неки рекоше да то не слути на добро.

Људи почеше да се крсте, али смо, притиснути догађајима, заборавили на то ... Чује се брза митраљеска ватра, праште бомбе. Немци се не појављују из ровова ...

... А киша лије, грми, сева. Наједном – проломи се страшан тресак: гром удари у другу чету и избаци из строја 40 војника! Срећом, нико није теже повређен, само опекотине и контузија. Пребацише их у болницу, а они који су говорили да онај рој пчела на застави не слути на добро – само су одмахивали главом и крстили се. Не да нам се: не само непријатељи, већ громови ударају у нас ...

... Од августа 1916. до септембра 1918., дакле, пуне две године, остао сам на оном положају источног Ветерника. За то време никад се није догодило да добијемо ручак: у почетку су наши покушавали да нам дотуре храну, али су их стрелци вребали на сваком кораку ... Храну и муницију су нам дотурали ноћу, касно, под заштитом мрака и магле. Рано, пре свануһа, доносили су нам топлу кафу ...

... Муниције је било – по жељи, колико год треба и нико није жалио ... Знате ли ви шта значи бити две године у рову, на једном месту, без пресвлаке, без довољно хране, уз мало воде ... Човек ни у хотелу не може да буде спокојан две године, а камоли на фронту ... А фронт кључа, ври, рафали косе чистину, али смо добро заклоњени. Командант пука Војислав Томић долази сваког јутра. „Ускоро ћемо, јунаци, у Србију ... Још мало стрпљења, па више нико неће моћи да нас задржи ...”

... Оног јутра, у праскозорје, био сам затрпан чаурама ... Ту сам и заспао ... Тргао ме позив на јуриш ... Кренусмо. Али, гле чуда, немам где да поставим митраљез, нигде равнице ни за длан, све изровала наша артиљерија. Тек кад смо освојили прве ровове на Ветернику, онда сам поставио митраљез. Почео сам да косим снопове непријатеља, кад ми се, одједном, заглави метак у цеви ... Немам времена да поправим квар, већ мењам цев, али немам чиме да се заштитим: хватам врелу, готово усијану цев голим рукама и опет косим . . .

. . . Док сам заменио цев изгубио сам бар пет минута. Много . . . Знате ли ви шта је пет минута у рату?! Толико сам дуго, годинама, чекао тих пет минута, а сада, види, заглави се митраљез . . .

. . . Али ево и новог позива на јуриш и ми се нађосмо у другим непријатељским рововима. Ту је рањен Радисав Јовановић, вођа митраљеза. Ја га заменим, али не испуштам митраљез из руку . . . Улетимо у немачки ров – њих девет, контузовани. Али, ту сам рањен, рањен је и капетан Радошевић. Крв му шикља из врата, али последњом снагом командује . . . Бугари и Немци почињу да се повлаче . . .

Тихомир Кујунџић има 84 године, живи у Пријевору код Чачка. Има неколико високих одликовања за храброст и верност отаџбини. Пре неколико дана посетио је некадашње ратиште на Кајмакчалану. Био је и на Крфу и на острву Видо. Ту се поклонио сенима својих другова и на њихове гробове спустио грумен српске земље.

Једна потучена војска – не, разбијена руља јурила је у безумном страху према граници. Пред вече прешли смо Дрину преко ратног моста у чијим су понтонима седели понтоњери већ спремни да га разоре.

Општа депресија изражавала се непрекидно преклињањем и сумњичењем вођа.

Сјајни су момци ови Срби! Са истим фанатизмом они воле своју земљу и бране њену слободу.

Егон Ервин Киш, аустроугарски војник у свом ратном дневнику

* * *

... У Србију се мора ући, па макар само један српски војник ушао у њу!

Потпуковник Војислав Бумбаширевић,
командант 1. батаљона 19. пешадијског пука Шумадијске дивизије, приликом замене пушака на Крфу,
у марту 1916. године

Радослав Веснић

ТО ЈЕ ТВОЈ ОТАЦ

... У Краљеву се искупила маса света, хоће с коња да ме скине, а ја дошао на кратко одсуство, тек да први пут видим своје дете, кћер Цају ... А маса кличе, неки су ме препознали, вуку ме, заустављају коња, не могу да прођем. Гледам радосна лица, људи плачу од среће ... Немци тек што су изашли из Краљева ...

... И кога видим у тој маси: мајку! .. Види и она мене, гура се кроз светину, виче: „Пустите ме ближе сину ... Људи, дајте да видим своје дете ...” Скачем с коња, пробијам се и ја према њима, чујем глас мајке и жене: „Гледај, то је твој тата ... Знам, говоре мојој кћерчици, мојој четворогодишњој Цаји, коју први пут видим ... Дете ми маше рукама, ја плачем ... Најзад сам међу својима, после четири године, после толико патњи и искушења ... Па и то на кратко, само да их видим, јер ми је јединица у Крушевцу ...

... Радослав Веснић, 87-годишњи председник Савеза ратника ослободилачких ратова Србије 1912 – 1918. године, овако наставља своју потресну и узбудљиву причу ...

... Управо тако: пут патње и искушења и пут славе и победе. Уочи рата 1914. године, био сам на аудицији у Хрватском народном казалишту у Загребу. Обећао сам да ћу сигурно доћи на јесен, али ме живот упути другим правцем. Одем у Моравски артиљеријски пук, који је био стациониран у Нишу. Одатле усиљеним маршом на Цер. Стигосмо пред поноћ, уочи битке. После два дана пробијамо фронт, па на Дрину. Био сам тада резервни потпоручник ...

... А после Цера и Дрине усиљеним маршом у – одбрану Београда. Немци су бежали, топе се у Сави и Дунаву ... Из Београда поново према Дрини, на Мачков камен ... Ту око седам хиљада мртвих. Наших ... Моја батерија готово уништена: преживело нас је седам ... Наша пешадија одступа, ми с пешацима, скинемо затвараче и оставимо топове. Стигнемо до Бадовинаца. Ујутро рано појавио се Други гвоздени пук – све сами Топличани. Командант Михаило Стојановић стао насред Бодовинаца, командује најпре у стрелце, па онда – јуриш ... Наставио се покољ. Аустро-Мађари беже у Дрину ... Многи су се подавили ...

... Па онда – Колубара. Ту је командант Стојановић тешко рањен. Умро је брзо у болници. Ноћу се повлачимо, дању дајемо отпор ... Ту сам видео Војводу Мишића. Повлачимо се. Очајни узвици и цика жена и деце нису престајали. Ратници исцрпљени двомесечним борбама на Дрини и Гучеву, увукли главу у врат. Срамота их од народа, али свему има краја па и њиховој моћи и снази ...

... Ето Мишића на рибничком мосту. Обраћа се првој групи војника: „Куда сте наврли? Срам вас било! И ви сте Срби! Од кога бежите? Од Швабе, најгорег војника на свету. Бежите, иако сте тукли Турке и Бугаре и те исте Швабе. Бежите и газите своје жене и децу . . . ”

. . . Војници оборили главе, нико не сме да проговори. Још не знају ко је. Један упита: „Ама, је ли то онај Мишић из Струганика?” А затим, више за себе рече: „Изгубили смо ред, па смо изгубили и памет . . . ” Војска застаје, групише се око Мишића. А он говори: „Побогу, браћо, освестите се и уразумите се. Зло је за све нас, ако се растуримо. Док смо заједно моћи ћемо да бранимо и твоју и моју кућу . . . ”

. . . После – тифус, црногорске и албанске планине. Са топовима смо се опростили на Дриму. На Крфу нађем свог кума песника Милутина Бојића. Са Крфа су једни отишли на Видо, Острво смрти, други у Бизерту, на опоравак, трећи близу Солуна, ја у Одесу. Знање руског језика и друге специфичне околности одводе ме у Русију, у Одесу, где ћу помагати оснивање Добровољачке дивизије . . . То путовање је било веома драматично. Кад је дивизија била формирана, Руси додају коњицу, артиљерију и храну и право у бој на – Добруџу. Добио сам коњицу и за извиђење, па сам на том фронту заробио прве Бугаре . . .

. . . Из Русије долазим са високим одликовањима. Затим преко Енглеске, Орана, Француске, Италије, Солуна, стижем у брдски артиљеријски дивизион Дунавске дивизије. То је било 1917. Био сам у чину поручника . . .

. . . Моја батерија је била на Милетиној коси. Ту сам затекао многе пријатеље, сви су потиштени због позиционог рата. Питања сваког дана иста: шта се чека? У отаџбину, или у смрт! То је трајало све до септембра следеће године . . .

. . . Лако је претпоставити како су се војници осећали онда кад су сазнали да ће ускоро кренути на јуриш. Знао сам за напад два дана раније. Кад је артиљерија грунула из око 600 топова, земља се претворила у ватру и дим . . . Пешадија је чекала само позив на јуриш. Наши авиони надлећу положаје. Ватра је помела непријатеља . . . Кад смо кренули – нисмо се зауставили десет дана . . . Бугари траже примирје . . .

. . . Моја дивизија крене према Крушевцу. Ту наиђемо на Немце. Умивају се на једном брду. Обавестим штаб дивизије . . . Отуда нареде: ватра! Распалимо по њима. Кад је дошла наша пешадија, могла је само да их сахрани . . . Одатле до Шапца, па онда за Сремску Митровицу, па Нови Сад. То је био први српски одред у Војводини. У Иригу нас је народ грлио, обасипао цвећем . . . Из Новог Сада у Кикинду где сам неко време био командант места. Ту је било завршено моје шестогодишње ратовање.

У свом богатом и бурном животу, данас осамдесет седмогодишњи Радосав Веснић био је професор, директор гимназије, управник Народног позоришта у Београду и Новом Саду, редитељ, глумац, романсијер, приповедач, новинар . . . Носилац је низа високих домаћих и иностраних одликовања, међу којима су и Златне Обилићеве медаље за храброст и Орден француске Легије части. Почасни је грађанин Париза. Живи у Железнику, Авалска 5.

Драгољуб Миловановић

ЧЕТИРИ ДАНА ПРСА У ПРСА

... Запутили смо сè према Такову, али смо се задржали на Рајцу. Аустријанци надиру. Води се жестока борба на Грађенику. Наши се повлаче. Иду према Славковици. Стиже наредба да по један вод Дунавске дивизије иде у напад не би ли збунили непријатеља и омогућили да се наша артиљерија повуче. Крене мој вод. Улетели смо у борбу. Командир вода, резервни потпоручник Павле Алексић је рањен у уста ... Наредише ми да ја, поднаредник Драгољуб Миловановић, преузмем команду вода ...

... Цео дан се потискујемо: они нас, ми њих. Сва оруђа су у борби. Грме топови. Жестоко бранимо Рајац. Заобиђем с водом с леве стране, косом, па распалим по Аустријанцима. Заробисмо читав вод. Наши испитују колико их је, али ниједна вест није добра – много их је, све их је више, као да извиру однекуд . . .

. . . У то време је Живојин Мишић преузео команду Прве армије. Назад више нико није могао, војска се прегруписала и морали смо само напред. Отуда и овако жилава борба на Рајцу. Пођосмо у офанзиву, потискујемо Швабе према Мионици. Мој вод им, крећући се косом, препречио пут. Падали су као снопље . . .

. . . Био сам у првој чети Дунавског пионирског полубатаљона. Наша је дужност да градимо и рушимо мостове, градимо и рушимо путеве, да подижемо ровове и утврђења. Али и да се боримо у рату, као пешаци . . .

. . . Све је зависило од прилика. Негде смо правили понтоне да би војска могла да пређе, а понегде смо рушили гвоздене мостове да непријатељ не би могао преко њих да пређе. Такав мост сам својом руком срушио на Морави, идући према Сталаћу. Али, требало је да сачекам да прође батаљон Четвртог прекобројног пешадијског пука Дунавске дивизије. Поставим на мост електрично и штапинско паљење и чекам наређење за минирање. Чека се последњи тренутак, онда кад се види да нема наде за контранапад . . . То се догодило: непријатељ је надирао према мосту, кад сам га дигао у ваздух. То је било 1915. године, кад смо се повлачили према Косову . . .

. . . Тај пут страдања никад нећу моћи да заборавим . . . Близу смо Љеша. Колико дана нисмо ништа јели!? Једног дана дадоше нам једну конзерву брашна на четворицу војника. У шаторском крилу замесисмо брашно па га затрпамо у пепео. Легнемо по шест у шатор, а ујутру – четворица су мртва . . .

. . . На једном путу, не сећам се више где, сретнем свог комшију Милића Крстића. Несрећан, сломљен, исприча ми како је успут оставио свог оца Јована под једном буквом у шуми . . . Покрио га је шаторским крилом и ту оставио . . .

... На другом делу пута, гледам војника који држи хлеб у руци и виче: „Хлеба, хлеба ... ” Јадник, скренуо с ума ... Одржао сам се на ногама, чинило ми се да ће ме сваког часа нешто сломити, али се нисам дао. Нисам био ни болестан, тако да сам после краћег опоравка био на положају. А ми инжењерци смо тада имали пуне руке посла ...

... Утврђивали смо положаје на Жутом ћувику, градили путеве према Кајмакчалану, мостове преко Црне реке ... То је било веома важно, јер је требало снабдевати војску храном и муницијом ...

Драгољуб Миловановић има 90 година. Живи у Великом Борку код Барајева. За изванредно командовање водом у четвородневној бици на Рајцу и за изузетну личну храброст у борби прса у прса и сналажљивост приликом пресецања пута и опкољавања непријатеља на путу према Мионици, одликован је Карађорђевом звездом са мачевима. Одликовање чува на копорану који облачи само о празницима и великим датумима наше историје.

... Пошто српска војска више не постоји, него постоје само њени бедни остаци који су се разбегли у дивље албанске и црногорске планине, где ће без хране, а по зими, наћи смрт, то су прекинуте даље операције и неће се више издавати комуникеи са балканског ратишта.

Фелдмаршал Ерих фон Фалкенхајн, (1861–1922)
начелник штаба немачке Врховне команде у јесен 1915. године

Иван Ивановић

КОЊЕМ НА ВОЈВОДУ СТЕПУ

. . . Ми смо на то гледали као на шаљиви догађај, на необичну ратну епизоду, мада нашем другу и пријатељу, тада младом резервном потпоручнику Ивану Ивановићу, није било до смеха. У почетку, он је то схватио готово трагично. Како и не би: његовим случајем се бавила Врховна команда, а бавио се и то озбиљно – лично војвода Степа Степановић . . .

. . . Они који не знају Ивана Ивановића, требало би да замисле малог човека, малог растом, а великог по другарству, по родољубљу које је пламсало жаром огња . . . Кад би се друга ђачка чета у Скопљу постројавала у водну колону, место Ивана Ивановића, ђака-редова, било је на крају. А кад је чином стекао право на ношење сабље, балчак прописне гарнизонке, у ставу „мирно", подупирао му је пазухо . . .

. . . Е, па, таквог Ивана Ивановића треба замислити на коњу, лета господњег 1916. године на Крфу. И још коликог коња! Сеиз је муку видео док је Ивана Ивановића убацио у седло. Затим је морао бушити нове рупе на узенгијским каишевима, јер су ови Ивановићу били предугачки. Најзад, видећи с ким има посла нађе за потребно да скрене пажњу Ивану Ивановићу на то како се прописно седи у седлу и што је важно, како треба прибрати и држати левом руком двоструке дизгине. Истина, Ивановић је као ђак-подофицир, имао прилику да неколико пута јаше коња, али је под собом увек имао – самар, а у рукама – улар . . .

. . . У друштву се Ивановић мало разнежио, црно грчко вино му ударило у лице и он би да узме на послугу коња и оде у оближње место где су му логоровали другови и пријатељи. И тако, јаше коња Иван Ивановић, а на друму који води кроз маслињак, нигде никога . . . У мислима је јуришао на непријатеља, био у поробљеној отаџбини . . . Притеже дизгине и коњ се даде у трк . . . Али, тек што је коњ узео пун залет иза окуке, Ивана Ивановића обузе ужас. На друму, на неколико метара испред коња, у истом правцу, корачао је неки грађанин. Изгледало је да је судар неизбежан . . .

. . . Ипак, несрећа није била потпуна. Но, то није била Ивановићева заслуга. Све што је он у узбуђењу учинио, изгледа да је само омело коња да потпуно избегне судар. Истина, коњ је у трку само сапима окрзнуо шетача. Али, Ивановић је са ужасом приметио како тај стари човек посрће од удара и како му паде капа и откотрља се . . . Некако је успео да заустави коња – једва се одржавајући у седлу. Заустављајући коња, чуо је глас тог човека: „Господине потпоручниче . . . " Србин је, помислио је Ивановић. Избеглица. Родољубље га превело преко Албаније и сад замало да га ја убијем на Крфу . . . Старији човек се сагао да дохвати капу. Утом му приђе Ивановић и поче да се извињава: „Добри, стари господине, молим вас, као родитеља вас молим, да ми опростите! Ђаво ме навратн да појашем коња, иако сам невешт јахач. Било би ми неописиво жао, ако бисте остали у уверењу да се ово догодило са злом намером".

„. . . Не примам извињење! – узвратио је непознати човек. – Да се јавите на рапорт . . . !"

. . . Ивановић се упорно извињава. Извињава се искрено, од срца, жао му је старијег човека. Седи човек корача одмереним кораком. Ћутећи, слуша речи Ивана Ивановића. Затим му говори: „Не примам извињење! Јавите се на рапорт!" Тај тон помало љутну Ивановића и он рече мало набусито, али и подсмешљиво: „Добро, да се јавим на рапорт, али по чијој заповести, желео бих да знам?"

„. . . По заповести војводе Степе Степановића! . . . "

. . . Ивановићу се одједном одсекоше ноге . . . Корача славни војвода, а упоредо с њим, на два-три корака клати се Иван Ивановић. Његова фигура је и даље била у седлу, али је дух био одсутан. Стаде војвода и погледа – кип коњаника. Ивановић од тог погледа оживе, дође к себи и сручи своје грешно тело с коња на тврдо тле, тресну потпетицом о потпетицу и прописно поздрави војводу. Војвода отпоздрави и настави шетњу. Потом скрену у логор свог штаба, а Ивановић, сузних очију, продужи. Коња је водио за собом . . .

. . . Сутрадан је писмени рапорт доставио команданту места. Изложио је догађај бираним речима. По њему, десило се, што се десило, једино због тога што је био неук јахач. И богзна како се извињавао војводи. Заплет је почео на Крфу, а расплет у Солуну . . .

. . . Пошто је војвода Степа командовао Другом армијом, а јединица Ивана Ивановића припадала Првој армији, ствар се даље развијала онако како у војсци мора да се развија. Рапорт је стигао до Врховне команде. А она га је упутила војводи Степи. На тражење Врховне команде, поводом рапорта потпоручника Ивановића, и војвода је дао реч. Војвода је писао руком. Рукопис ванредно читак. Једном чињеницом, војвода је оспоравао тврђење потпоручника Ивановића да је невешт јахач. Наиме, војвода је чуо јасно речи којима је јахач нагнуо коња у трк. И цитирао је те речи. А то је – на ужас Ивана Ивановића – била прописна команда за прелаз у – трк. И како објаснити да неко познаје чак и коњичке команде, а да не зна да јаше? . . .

. . . Предмет је поново стигао у Врховну команду. Ова га је редовним путем доставила команди Ивана Ивановића са наређењем да сад потпоручник да своју реч поводом изјаве војводе Степе . . .

. . . Ивановић се згрануо кад је прочитао да је означеног дана изговорио прописану коњичку команду. И то он, резервни пешадијски потпоручник, он који је кубурио и са командама сопственог рода војске. Али, написао је одговор у коме је рекао да је војвода Степа – у праву. Сећа се да је викнуо на коња, али – да га убију – сад не може да се сети речи које је изговорио. Према војводиној изјави сада је уверен да је употребио коњичку команду, али уверава да није био свестан да се користи командом сасвим непознатог рода војске. Било овако или онако, признаје да је крив, па моли да му се одмери казна . . .

. . . И Врховна команда, под потписом начелника штаба војводе Петра Војовића, одмерила му је казну: петнаест дана притвора . . . Упитан од стране Врховне команде да ли је задовољан казном потпоручника Ивановића, војвода Степа је одговорио потврдно.

. . . Војвода Степа је већ био идол. Његови ратни успеси, начин живота и опхођења с људима улазили су у легенду. И, дознајући за догађај са крфског друма, људи би остали збуњени: зар неко да с коњем обори такву величину?! С прекором и срџбом посматрали су Ивановића – од срца би му одредили још већу казну . . .

. . . Издржавање казне било је у логору Сурукли, близу Солуна. Командант пука је наредио да се поред његовог шатора подигне исти такав и за Ивана Ивановића. Ноћ и све слободно време потпоручник је проводио у том шатору. Примио га је командант и у своју менажу. Ту се сусрео са многим официрима, па и са командантом дивизије, који се срдачно руковао са кажњеником. У шали му је рекао: „Ни мањег човека, ни веће људе да обара . . .! Тако је, преко ноћи, Иван Ивановић постао позната личност, сви су о њему говорили.

Ивана Ивановића, актера овог необичног догађаја и његовог ратног друга и пријатеља Живојина Говаровића, који нам је у детаље описао овај случај, нашли смо недавно у партеру хотела „Славија" у Београду, где се сваког уторка састају некадашњи ђаци-каплари из „Бесмртног батаљона 1300 каплара".

... Остаће загонетка како су се остаци српске војске, који су се спасли испред Макензена, могли доцније оспособити за борбу. Тиме је дат доказ да српски војник спада у најжилавије ратнике које је видео светски пожар.

„Нова слободна штампа", бечки лист 1918. године

Лисјен Рејн

КАПУ ДОЛЕ, ЛИСЈЕН

... Звали су ме Јелисије. Име ми је Лисјен. Моји другови, српски војници, са којима сам провео две године на Солунском фронту и у његовом пробоју, као да нису могли да упамте моје крштено име, па су ме звали – Јелисије. Одазивао сам се на то име, јер ми је било драго да ме сматрају својим ...

... А ја сам то и био. Лисјен Рејн, француски војник, кадет, на служби – српском народу. Тако сам се понашао и тако се осећао. Имао сам тада, приликом пробоја Солунског фронта, само двадесет једну годину. А већ сам имао две године ратничког искуства. Но, то је био рововски рат, нисмо се кретали, све до пробоја. А кад смо кренули – заустављали смо се у Београду. Био сам у оним француским групама које су за 45 дана стигле од Кајмакчалана до Смедерева и Београда . . .

. . . Много је времена прошло, а мени се чини као да је јуче било. Дочекивали су нас као најбоље пријатеље. У Прокупљу, сећам се, мој друг Велько хоће да ме поведе код свог рођака. Не могу да се одбраним и кренусмо на крај града. Прасе на ражњу! Причају ми како се то прасе чувало за овај тренутак, надали су се скором ослобођењу и све што је у кући било најлепше – чувало се за ослободиоце. У тој кући је млада девојка која течно говори француски. И њена судбина је била необична: прешла је преко албанске голготе и била у прихватилишту у Бизерти, где је научила француски . . . Кад је пробијен фронт, девојка се нашла међу војницима, тако да је међу првима стигла својој кући . . .

. . . У тој кући много гостију, много девојака и мене хоће да – ожене. Девојке говоре француски, неке течно. Учествујем у тим шалама, јер знам да се моји другови само шале. Рат још траје и ми смо сада само у предаху . . .

. . . Да, рат још траје, али не тако жестоко као у пробоју, јер се непријатељ повлачи и предаје. Прва српска армија, са француском коњицом генерала Гамбете као извидницом, пошто је разоружала бугарске дивизије близу Скопља, иде према Нишу. Нема застоја,нема предаха, борбе су непрекидне и Прва армија само граби напред и жури да ослободи своју земљу. Њен поход је записала историја: 3. октобра она потискује код Куманова аустро-немачке заштитнице, а већ сутрадан уништава аустријску девету дивизију на 65 километара од Куманова! Војници као да су добили крила, као да лете и у том застрашујућем лету ломе и уништавају непријатеља . . .

. . . Само после три дана, 7. октобра, Прва армија заузима Лесковац, 66 км северно од Врања, да би пет дана касније, после тродневне жестоке борбе њена Моравска дивизија ушла у Ниш. А Ниш су браниле четири немачке и три аустријске дивизије! Два дана касније, 14. октобра, француска коњица улази у Пирот, спречава пут немачким појачањима која пристижу са Црног мора, не дајући им да се приближе Нишу . . .

. . . Две недеље раније, Друга српска армија је била на бугарској граници. Бугари су, плашећи се освете, тражили примирје. Да то није прихваћено, српске трупе би биле у Софији. Међутим, српским јединицама је наређено да остану на граници, док се изврше услови примирја . . . То је био маневар савезника – како би се српским трупама онемогућио улазак у Бугарску . . .

. . . Моја јединица, 17. колонијална дивизија, прикупља се 22. октобра у Пироту. Три дана раније, потпомогнути једним батаљоном и једном српском батеријом, заузимамо Зајечар. Марокански коњаници ушли су 21. октобра у Неготин, а Први ловачки афрички пук брзим покретом стиже да спречи разарање рудника бакра у Бору . . .

. . . Прва српска армија продужава напредовање. Ништа не може да заустави залет ових величанствених ратника! Они су недељама у походу, без обуће, готово и без муниције, али им храброст све надокнађује. После трогодишњег изгнанства, српске трупе, ево, изгоне непријатеља из своје земље. На дан 31. октобра српски војници су угледали воде Дунава и Саве, а 1. новембра, тачно у 10 часова и 30 минута, 45 дана после пробоја и маршевања од око 700 километара, војвода Петар Бојовић на челу Дунавске дивизије победоносно улази у Београд. Србија је ослобођена . . .

. . . Како све то сада изгледа лако, једноставно. Сада кад се употребљавају речи: напредовање, опкољавање непријатеља, предаја, примирје, капитулација . . . Али, кад се помене број мртвих – то је ужас! Сад је свечана прилика, слави се 60. годишњица од пробоја Солунског фронта, па треба о свему да се говори. И зашто не рећи да је српска војска у церској бици, у колубарској бици, на Косову и преко Албаније, у Плавој гробници и на острву Видо, на врху Кајмакчалана и Ветернику, на Груништу и Катунцу – изгубила око 370.000 војника?! Србија је тада дала своје најбоље синове . . . А колико је било рањених војника и официра, колико инвалида регрута и ђака, колико несталих и заробљених, колико их је који су умрли од глади и по логорима, који су страдали у поробљеној земљи, колико је обешених у Мачви, покланих крај Дрине, спаљених у кућама . . .

. . . О свим тим жртвама говорило се и на Солунском фронту, и после пробоја. Причали су ми моји српски другови, моји вршњаци, како је то било преко Албаније, како је било у Драчу, на Крфу, у Бизерти, Лазуазу, Кап Матифу, тамо куда је несрећна земља сејала – своју децу, своје најлепше цветове . . . И зато сада, на 60. годишњицу пробоја Солунског фронта, издајем себи заповест: капу доле, Лисјен! Капу доле пред жртвама српских и француских војника који су дали животе за највеће идеале света – за слободу људи, за правду и истину, за мир и спокојство, за рад и песму . . . Те жртве не смеју да се забораве!

Лисјен Рејн живи у Паризу. Има 82 године. Председник је Савеза бораца старих ратника на Солунском фронту.Носилац је Ратног крста са златном палмом, Обилићеве медаље за храброст и других ратних и мирнодопских одликовања.

Светислав Павловић

ОСМАТРАЧ НА ДРВЕТУ

... Био сам осматрач треће батерије Тимочког пољског артиљеријског пука. Кад је избио рат, био сам на службеном путу у Берлину и преко Русије и Румуније вратио сам се Београд. Своју јединицу стигао сам пред Цером, уочи битке ...

... Казивање 93-годишњег Светислава Павловића, председника Секције носилаца Карађорђеве звезде са мачевима, који са супругом Миленом живи у скромном стану у Крњачи, надомак Београда, даље тече овим редом ...

... Да не понављам већ познате ствари из те битке ... Већ сутрадан, кад се бој мало смирио, ми смо у рукама имали целу аустријску пољску батерију, болницу са рањеницима и особљем ...

... Кренули смо према Дрини. Заустављени смо и пређемо на северни део Цера, одакле топовским гранатама тучемо непријатеља који се повлачи. Борба је трајала три дана. Испео сам се на највише дрво и посматрао кретање непријатеља. Али, граната преполови дрво и ја остадох да висим о грани ... Одатле кренемо према Чеврнтији, код Саве ... Нисмо успели да направимо понтонски мост, него је војска пребачена чамцима и то је, како ће се убрзо показати, било кобно ...

... Без муниције, хране, воде, наши су успели да уђу девет километара у територију непријатеља ... Али, како муниција није стигла, аустроугарска коњица опколи наше војнике ... Заробили су прво пољску батерију и 13. пешадијски пук, затим три батаљона 15. пука, као и коњички одред, укупно око седам хиљада војника! То је била ужасна слика: гледао сам је са високог стабла с десне стране Саве ...

... Одатле је моја батерија кренула у Мачву, према Црној Бари ... Ту постависмо топове за дејство ... То је било на ушћу Дрине у Саву. Осматрао сам са дрвета, али због густог растиња и магле ништа нисам видео ... После два дана, негде око 10 часова,провири јако сунце и приметих како Аустријанци прелазе преко понтонског моста на нашу страну. Гледам непрекидну колону ... Позовем телефоном, с дрвета, командира, али га нисам нашао ...

... Шта да радим? Ако употребим оружје без одобрења старешине, наћи ћу се пред војним судом и казна се зна: смрт ... А командира нема. Непријатељ надире на нашу територију и то само ја видим ... Ипак, преузимам на себе команду: одмерим правац и даљину и наредим брзу паљбу ... Командир је био ближи батерији него осматрачници, па је питао – шта се збива ... Дође, трчећи до мене, а ја причам шта сам видео ...

... Убрзо јавише команданту батаљона да су довели заробљенике. Има их око двадесет. Пита их командант кад су и како прешли Дрину, а они одговорише време: то је било око 10 часова, у ствари време кад сам наредио топовску паљбу . . . Рекли су да су понтони потопљени и да је побијено много војника . . . Тако је моја команда била оправдана . . .

. . . Одатле одемо према селу Раденковићу . . . Ту, на путу, сусрећемо нашу пешадију: повлачи се . . . Кажу да нема муниције . . . Стигнемо, додуше, само са два топа . . . Аустријанци слушају команду и осуше паљбу на нас . . . После десетак минута, наиђоше два трећепозивца. Кажу нам: „Бежите, ухватиће вас Швабе . . . ” И, заиста, погледам према кукурузу: Швабе иду према нама . . . Наредним паљбу – картечом . . . Настаде врисак, успори се њихово кретање . . . Њихова батерија такође отвори ватру, али на њих – своје војнике . . . Више немам муниције . . . Одатле у село Равне . . . Из битке у битку . . .

. . . Код села Заставице аустроугарска артиљерија туче нашу пешадију. Ока не да отворити . . . Командир ми каже да пронађем одакле бије та њихова хаубица. Испењем се на брест и пронађем хаубицу . . . Јавим батерији где је. Брзо смо је ућуткали . . . Ту угледам и један швапски монитор: пловио је Савом на око 200 метара од мене . . . Јавим то командиру, а он ми одговара: „Само нека плови, ми више немамо ни једну једину гранату . . . ” После један сат врати се монитор и опали на мене – тешко сам рањен у обе ноге . . .

. . . Следеће године обори ме – тифус . . . Али, преживео сам и то и кренуо, као и други према црногорском и албанском кршу . . . Тек на Солунском фронту уручена ми је Карађорђева звезда са мачевима. Касније сам добио и друга одликовања.

Светислав Павловић је човек јуначке прошлости. Доживео је дубоку старост: деведесет три године. На прослави 60 – годишњице пробоја Солунског фронта, Павловић је, као председник Секције носилаца највишег ратног одликовања српске војске, био у центру пажње. Данас живи у Крњачи, надомак Београда.

Душан Станковић

БРОД ЈЕ МИНИРАН, ТОНЕ

. . . Нико није слутио да ћемо ускоро бити захваћени ратним вихором који ће нас бацити, после много искушења и патњи, на врело тле Африке, у Бизерту. А кад смо пошли у пешадијску подофицирску школу, имали смо мање од осамнаест година и много жеља. Били смо питомци 26. класе скопске подофицирске школе. После двомесечне обуке, прво ватрено крштење имали смо у јесен 1915. године на Црној реци, код Битоља . . .

. . . Душан Станковић, који је пре шест деценија у Средоземном мору преживео потапање брода „Полинезија", на коме је било 427 свршених питомаца, овако наставља своју причу . . .

. . . Кад смо кренули из Скопља, било нас је

950. А кад су нас, исцрпљене, сломљене и болесне прихватили у Валони и пребацили у Бизерту – било нас је 427! Несрећна земља, скрхана ратовима, у повлачењу је сејала своју децу по беспућу црногорског и албанског крша . . .

. . . На месту званом Пљаке још једном смо, по други пут, укључени у борбу . . . Једва смо умели да рукујемо пушкама и гађао сам насумице, више да бих загрејао смрзнуте руке. Касније ће нас задесити много веће невоље него што су ове две борбе са Бугарима . . .

. . . Негде код Урошевца као гром је одјекнула вест да се командант наше школе, потпуковник Душан Глишић, убио. Извршио је самоубиство и официри су све гласније говорили о разлозима. Глишић је, како је допирало до нас, одбио наређење Команде вардарских трупа, да нас врати на положај. Оглушио се о то наређење, јер није могао да се помири са тим да питомци његове школе, седамнаестогодишњаци, гину у борбама са искусним бугарским војницима. Позван у Приштину пред преки војни суд, одузео је себи живот . . . Нас питомце су после тога поштедели борби . . .

. . . Кад смо пристигли до Лерина, на грчку границу – тражено је да положимо оружје, па ће нас пустити да уђемо на грчку територију. Тако су пустили нашу ђачку чету. Међутим, из неких разлога, наши нису дозволили да останемо без оружја па смо другим правцем стигли у Валону, где смо се укрцали у брод . . .

. . . После три дана и три ноћи пловидбе, брод је приспео у француску ратну луку у Бизерти. У први мах, нисмо могли да схватимо шта се догађа у пристаништу. Чули су се гласови људи, свирала је музика. Убрзо нам је било јасно да је све то било приређено у част нашег доласка. Ту је била француска војска на челу са адмиралом Генратом. Чак су интониране српска и француска химна. Изнурени, поцепани, гладни и вашљиви, прошли смо парадним кораком поред одреда француске војске, поздрављајући француску заставу . . .

. . . На десетак километара од града, на пешчаној пољани, у близини насеља Лазуаз, били су за нас припремљени шатори. После купања добили смо француску униформу и пушке са бајонетом и већ после неколико дана живели смо – питомачким животом: учили смо ратну службу . . . Месец дана касније пребачени смо у лепо уређене бараке. Тада је почела интензивна војна обука, извођена под гвозденом дисциплином . . .

. . . У мају 1917. године – на раменима су светлуцале звездице – били смо поднаредници. Али, обука је настављена – овладали смо војничким знањем вишег степена. После искуства, које смо стекли у борбама са Бугарима и после толиког пешачења преко крша, били смо – очеличени . . . Једва смо чекали прилику да своје знање, вештину и храброст искажемо . . .

. . . Већ се говорило о томе да ће нас у најскорије време пребацити на Солунски фронт. Тај дан је дошао 28. јула 1918. године. У ратној луци у Бизерти укрцани смо у француски брод „Полинезија”, под руководством команданта транспорта, активног пешадијског потпоручника Синише Р. Тајсића, родом из Крагујевца. Брод је у 20 часова ушао у састав конвоја десетак теретних бродова, који су превозили ратни материјал за Солун. Неколико разарача је у пуној брзини обилазило конвој, тако да смо се ослободили страха од непријатељских подморница којих је у то време било много . . .

. . . Ипак, за сваки случај, добили смо појасеве за спасавање. Учињене су и друге предострожности: ноћу су гашена светла, владала је тишина. Одређене су вође одељења за укрцавање људства у чамце и на сплавове и њихово спуштање у воду. Те ноћи и сутрадан до 11 часова „Полинезија” је пловила без сметњи . . . Седели смо у кабинама и тихо причали о предстојећим данима: нисмо знали шта нас чека на фронту, најмање да ће ускоро да буде пробијен. Желели смо свим срцем да се укључимо у борбу, да покажемо непријатељу да нас није уништио. У школи, у Бизерти, распаљен је у нама патриотски жар, а сцене патњи и страдања, у којима смо учествовали и које смо успут виђали, појачавале су нашу жељу да се што пре сретнемо са непријатељем . . .

. . . Наједном, брод се затресао уз заглушујућу експолозију и ми смо попадали . . . Сирена је злослутно завијала, брод се искривио, настала је паника . . . Трчали смо од прамца према крми, падали једни преко других . . . Настало је отимање о појасеве, јер неки нису озбиљно схватили упозорење и нису их били везали . . . Брод се све више нагињао на леви бок . . . Трчимо према делу брода који не тоне и хитно спуштамо чамце и сплавове у воду. Командант транспорта, потпоручник Тајсић даје упутства за спасавање. Прибран је, настоји да спречи панику . . . Ипак, узбуна не престаје, али се чамци са бродоломцима брзо спуштају и још брже удаљавају . . .

. . . Мој класни друг Саво Живковић и ја ускочисмо у један чамац. Француски морнари нам помажу да се укрцамо, дају нам упутства како да весламо . . . У страху бацамо одећу са себе, цокуле, причвршћујемо појасеве, јер многи од нас не знају да пливају . . . Неки већ скачу у воду,ваљда нису успели да уђу у неки чамац, држе се за даске, зову у помоћ . . . Боже, како је све то страшно . . . Моји другови тону у море, нестају . . .

. . . Командант транспорта, потпоручник Тајсић је испратио последњег војника . . . Они који су показали дисциплину, нашли су се у неком чамцу, сплаву . . . Али, ево и Тајсић спушта један мањи чамац, хоће да напусти брод пре него што потоне. Један крај чамца, ослобођен везе, полети према води, други је још причвршћен за држач. И Тајсић се стрмоглавио у море . . . Вода га повукла у дубину . . . Више се није појавио. Тако се, без речи, спасавајући питомце, чекајући да укрца последњег човека, с нама опростио храбри и племенити потпоручник Тајсић . . .

. . . Убрзо потом, дошле су са Малте мале енглеске лађе и покупиле нас . . . Драма је трајала

45 минута. Кад су катарке „Полинезије" нестале у води, ми преживели питомци подофицирске школе, заједно са француским морнарима – у ставу мирно, одали смо последњу пошту броду и својим друговима . . . У дубинама Средоземног мора, заувек су остали неки наши другови.

. . . Са Малте смо бродом кренули за Бриндизи и Сицилију, па за Солун. Ту смо сазнали шта се са бродом догодило. Док су разарачи пратили „Полинезију" подморнице нису смеле да се појаве, али чим су нас у Малти напустили, непријатељска подморница је лансирала торпедо који погоди брод у средину бока, начинивши велику рупу, кроз коју је покуљала вода . . .

Душан Станковић је пензионисан у чину капетана прве класе. Учествовао је у пробоју Солунског фронта. Живи у Београду, Војводе Степе 129.

... Пробијајући се кроз албанске гудуре, тренутно надјачана Србија и даље живи и нада се. Она ће живети и биће освећена. Јуначки српски народ је најплеменитији пример за углед онима који би у борби за независност своје земље, за правду и права народа, дошли у искушење да напусте такву велику ствар ...

Пол Пере, министар Француске

Момир Рашковић

МОМИРОВ РАТНИ ДНЕВНИК

... До краја живота је Момир Рашковић, из села Поцесја код Рашке, жалио за својим дневником чије је странице из дана у дан брижљиво исписивао током дугог војевања. А како и не би жалио, кад је то, у ствари, био ратни пут Шумадијске дивизије. Значајни догађаји, епизоде, ликови – готово све што се збивало, било је у том дневнику ...

... Дванаест година након завршетка рата, Рашковић се са својом породицом преселио у село Постење, код Новог Пазара. Ратне 1941. године, окупатори су му запалили кућу, па је пламен прогутао и његов ратни дневник. Остало је само неколико страница, које је стари ратник љубоморно чувао све до своје смрти ...

. . . Из остатка дневника преносимо неколико детаља.

„. . . Кренули смо за Драч. Време лепо, пут рђав. Дошли смо до реке Маће, ћуприје није било, па смо морали да газимо. Река широка око 40 метара, и дубока до појаса, а зимско доба . . . То је било 26.XII 1915. године.

. . . Од 31. XII 1915. до 13. I 1916. године, бавили смо се у Шијаку. Непријатељски аероплани лете сваког дана, бацају бомбе и плакате . . .

. . . Прошли смо у путу преко Каваје и Фијере и преко три велике реке: Шкумбе, Семене и Војуше. Прве две смо прешли чамцем, а преко Војуше, преко понтонског моста који су поставили Италијани . . .

. . . Јутрос рано, у три сата, кренули смо лађом за Крф и тамо стигли у девет пре подне. Искрцали смо се из лађе и пешке путовали два и по сата док смо дошли у одређени логор на Крфу. Лађа на којој смо путовали звала се „Савоја". За вечеру смо добили макароне са говедином, за доручак кафу са пексимитом, а за ручак по изласку из лађе по једну векницу и парче куване говедине . . . То је 23. I 1916. године . . .

. . . Ишао сам у Водено да обиђем брата Благоја, који је лежао у болници. А затим сам ишао у Ветеркоп, где сам подигао спомен Јевтимиру Вујовићу, који је у болници умро . . .

. . . Дошли смо до Штипа, па је надирање српске војске преко Бугарске заустављено. Бугари су положили оружје, пошто су се бојали да српска војска не врши освету за злочинство и недела која су они у време окупације починили . . . (Овде се не види датум).

. . . Из Штипа преко Царевог села и Митровице стигли смо у Рашку 14. X 1918. године, одакле смо преко Краљева стигли у Чачак и ту остали недељу дана. Отишли смо у Крагујевац, одакле сам и пошао у рат 1914. године. Интересантно је било да сам ја био једини живи који је из Крагујевца пошао и после толико мука и патњи дошао жив и здрав. А било нас је на броју 200, што војника, што официра, кад смо из Крагујевца у рат отишли . . .

. . . Из Крагујевца преко Београда, Земуна и Босанског Брода отишли смо у Сарајево, где је наш Штаб Шумадијске дивизије образовао штаб Босанске дивизијске области. Овде, у Сарајеву, били смо два месеца, па сам потом 12. IX 1919. године пуштен кући . . .

. . . Немачка је побеђена. Аустрија срушена и распарчана и тако је свршен светски рат после толиких борби и ратовања . . .

. . . Ово сам прибележио да би своје млађе подсећао на патње и муке које Србија и српска војска за своје ослобођење и уједињење пропатише . . ."

Извукли смо неколико одломака из дневника Момира Рашковића, и то само из оног дела који се односи на повлачење и повратак. Делови у којима се говори о љутим бојевима Шумадијске дивизије током 1914. године и касније на Солунском фронту, посебно приликом пробоја, изгорели су. Али, и ови остаци дневника љубоморно се и са поносом чувају у породици Рашковић.

ка, што официра, кад смо из Крагујевца у рат отишли . . .

. . . Из Крагујевца преко Београда, Земуна и Босанског Брода отишли смо у Сарајево, где је наш Штаб Шумадијске дивизије образовао штаб Босанске дивизијске области. Овде, у Сарајеву, били смо два месеца, па сам потом 12. IX 1919. године пуштен кући . . .

. . . Немачка је побеђена. Аустрија срушена и распарчана и тако је свршен светски рат после толиких борби и ратовања . . .

. . . Ово сам прибележио да би своје млађе подсећао на патње и муке које Србија и српска војска за своје ослобођење и уједињење пропатише . . . "

Извукли смо неколико одломака из дневника Момира Рашковића, и то само из оног дела који се односи на повлачење и повратак. Делови у којима се говори о љутим бојевима Шумадијске дивизије током 1914. године и касније на Солунском фронту, посебно приликом пробоја, изгорели су. Али, и ови остаци дневника љубоморно се и са поносом чувају у породици Рашковић.

... Још не доспјесте да крв оперете с ваших храбрих мишица, а ваш стари краљ приморан је да вас и по трећи пут, за непуне двије године, позива на оружје, да вас и по трећи пут поведе у рат, свети рат за слободу Српства и Југословенства. Судбоносни час је куцнуо!

Црно-жути барјак, који од давних времена као мôра притиска душу југословенског народа, развио се, да тај народ сад потпуно уништи, да његове слободне представнике, Србију и Црну Гору, прегази ...

... Аустрија је објавила нашој драгој Србији рат, објавила га нама, објавила га је Српству и цијелом Словенству.

Нашу праведну ствар узела је у заштиту моћна Русија, представница великог Словенства и наша вјековна заштитница, са својим просвијећеним савезницима. Крв се већ лије на Дунаву, Сави и Дрини. Лије се на границама наше моћне заштитнице Русије и њене савезнице Француске, па сад ко је јунак на оружје! Ко је јунак и слиједи корацима два стара српска краља, да гинемо и крв пролијевамо за јединство и слободу златну. На нашој су страни Бог и правда. Ми смо хтели мир, а наметнут нам је рат. Примите га као и увијек, примите га српски и јуначки, а благослов вашега старог краља пратиће вас у свим вашим подвизима.

Живјели моји мили Црногорци!
Живјело наше мило Српство!
Живјела наша моћна заштитница Русија и њени савезници!

Краљ Никола у прокламацији Црногорцима 25. јула 1914. године

Милош Јаковљевић

ЕТИКА СЕЉАКА ИЗ КАЛУЂЕРИЦЕ

... У дугој немој колони, која се побожно кретала према олтару и свештенику у цркви Ружице на Калемегдану, био сам и ја, Милош Јаковљевић, сељак из Калуђерице, надомак Београда. Рат је био готов, али још смо носили војничку униформу. Хтео сам да се причестим ... Гледао сам како се маса света примиче и некако са страхопоштовањем чекао да дођем на ред. Осврнуо сам се и видео још неколико војника ...

... Кад сам већ био пред лицем свештеника, он се изненади, трже се и шапатом ми рече да не може да ме причести, јер сам војник! Повукао сам се мало у страну, па кад је и оним војницима рекао исто – побунисмо се. Нађемо старешину цркве. Он нам објашњава да сада, у овом тренутку, војник не може да се причести, док се не исповеди и не очисти душу од грехова . . .

. . . Тако сам се нашао у исповедаоници. „Јеси ли убио”? – пита ме свештеник тихим гласом. Јесам, оче. Морао сам. Бранио сам отаџбину и свој живот. Убио сам једног Турчина. Ишао је према мени и замало да ме прободе. То је било на Куманову, 1912. године . . .

. . . На брду Челопеку убише нам команданта пука Александра Глишића. На превару. Крене један турски вод да се преда, а потпуковник Глишић истрча да га прихвати. Стојимо и гледамо. Радосни смо. Поразили смо их, па се предају . . . Тако мислимо. Наједном, пуцањ и – наш командант паде с коња. Убише га . . .

. . . Са потпуковником Глишићем био је капетан прве класе Милисав Недељковић. Њега нису убили, одвели су га штитећи се тако од наших метака . . . Изненађени смо. Не смемо да пуцамо . . . Један Турчин јурну на мене, био сам му најближи. Ту је остао . . .

. . . Код Криве Паланке, следеће године, искидам неколико Бугара. Усијала ми се пушчана цев, бојим се прснуће, па узмем бомбе. Бугари иду на јуриш, ево их, на двадесет метара од нас. Према мени иду четворица, а ја три бомбе, једну за другом . . .

. . . На Божидаровцу, морам иза-букве . . . Прислоним пушку уз дрво. Чучнем. Али, тог тренутка угледам прво – чизме. Подигнем поглед, па видим опасач са ножем. Још мало поглед горе и – Бугарин . . . Артиљерац. Шта је ту радио, бог зна . . . Он, избезумљен, диже руке. Предаде се и доведем га у чету. Ту смо после неколико минута – заробили око 300 Бугара . . . Њих нисам убијао. Заробљене и рањене нисам дирао, на немоћне нисам дизао руку . . .

. . . То је била истина: ја сам само бранио себе и своје другове и земљу своју, на туђе нисам ишао . . .

. . . Али, да не заборавим да испричам каква је била судбина капетана прве класе Милисава Недељковића, оног што га Турци отеше на Куманову, кад су нам убили команданта пука. Замислите, њега су одробили – Грци. У једној борби између грчких и турских јединица, Турци су поражени. Остављали су своје заробљенике. Недељковић је после био командант батаљона у коме сам и ја био. Војници су га много волели . . .

. . .После кумановске битке, мој Седми пук Дунавске дивизије крене да их гони према Охриду. Одређени смо да чистимо терен и ми смо то радили све до Елбасана, где нас заустави депеша да се предао Есад Паша. То је било моје прво прелажење Албаније. Одатле, од Елбасана дођемо близу Тиране, па у Пишкопеју и Дечане, где смо се одмарали 17 дана. Онда у Стругу, па у Охрид, у штаб пука, затим у Битољ. Ту смо се задржали А било је и разлога . . .

. . . Једног нашег војника нађу на стражарском месту – без главе. Бугарске комите. Нема шта, опасна ствар, страх код војника. То није све, пресечене су нам телефонске жице. То је у рату незгодна ствар. Моју јединицу одмах упуте према Штипу. Већ смо били у рату са Бугарима. Имали смо специјални задатак – да хватамо и ликвидирамо бугарске комите. Једне ноћи имали смо срећу . . . Ухватимо једног комиту, мало га притегнемо, а он ода још 27 својих другова и десет јатака. Међу јатацима је био и деловођа општине . . . Неки су приликом хватања пружили отпор, па смо морали да их ликвидирамо. Друге смо живе ухватили . . .

. . . Тек што је настало примирје и ја се нашао кући, позову ме. Кажу: вежба – трајаће шест недеља. Мој пук са Бањице крене у Скопље. Одатле према Дебру, побунили се албански одметници, упали у Дебар, а наш 12. пук морао да одступи. Код Гостивара смо ступили у борбу . . . То је био мој други пут преко Албаније . . .

. . . Трећи прелаз је оне суморне 1915. Али,пре тога имали смо страшне борбе на Ади Циганлији. Ту сам био бомбаш. Учествовале су наше две чете, прва и четврта, против три аустријска батаљона. Разнели смо их бомбама . . .

. . . Кад је човек млад и здрав, ништа му није тешко. Ни нама, тада, није било тешко да три дана и две ноћи проведемо у рововима, у води до грла. То је било 1912. године на реци Црници код Битоља. С друге стране реке су Турци, гађају убиственом ватром, не дају ока отворити. У току ноћи, паде им на памет да преграде реку. То и учине, и река тако заустављена, почне да се излива у наше ровове . . . Али, издржали смо три дана и две ноћи. После смо прешли реку и гонили их до уништења.

Милош Јаковљевић има 90 година. Живи у својој кући у селу Калуђерици, близу Београда. Носилац је Обилићеве Златне медаље за храброст и још четири одликовања.

Живота Станојевић

ПЕШАЦИ ЉУБЕ ТОПОВЕ

. . . Никад нисам сазнао како се то догодило код Леринског поља 1916. године. Да ли сам ја, Живота Станојевић, нишанџија, био остављен као мамац бугарским коњаницима, или је то био случај каквих у рату сигурно има доста. Нисам видео да се наша пешадија повукла, али сам зато видео бугарску коњицу која је у галопу јурила према мојој батерији и нама седморици војника . . .

. . . Бесмислено је, кажем војницима, да гађамо топом коњицу. Најбоље је да извучемо затварач и повучемо се, јер нигде не видим пешадију. Али, нећеш! Само што сам скинуо затварач, ево коњаника. Један ме, у трку удари сабљом по шлему, али остадох на ногама. Ево и другог: и он ме удари сабљом. Бацим затварач у једну рупу и хоћу да бежим према шуми, иза поља, кад ме сустиже коњаник. Официр је. Не могу да му умакнем, али сам одлучио да се не предам – борићу се на живот и смрт! Он исукао сабљу и витла њоме изнад моје главе . . .

. . . Учиних, најпре, корак лево, па десно . . . Он се окрете на коњу, ја искористим прилику и голим рукама – зграбих сабљу и свукох га с коња! Он сабљу не испушта, не испуштам је ни ја, нако-ми крв липти из длана . . . Није ми остало ништа друго него да га ударим – песницом. А био сам, богами јак, у то време био сам најјачи човек у пуку. Могао сам топовску кару да подигнем . . .

. . . После ми је с њим било лако: узмем сабљу, па се осврнем око себе и видим – наша пешадија прави круг око бугарске коњице. Тада сам помислио да сам заиста остављен као мамац, да је то смислио можда мој командир батерије, капетан прве класе Живко Цвијић, или командант пука Љубомир Покорни.

. . . Тек, било како било, наша пешадија сужава круг око бугарске коњице. Но, Бугари неће да се предају, јуре унаоколо, надају се нечем немогућем. Онај официр не говори, не моли за милост, свестан је сазнања да је заслужио смрт – јер је хтео да ме прободе. Нећу да га убијем, ма шта да се догоди. То сам чврсто одлучио, јер то себи не бих могао да опростим: убити савладаног непријатеља! Никад! Осим тога, он је – заробљеник . . .

. . . Све је то трајало неколико минута. Неколико Бугара је покушало да се пробије, али су их наши пешаци мецима поскидали с коња, тако да су сад коњи без јахача јурили унаоколо. И, да не дужим причу: од 86 коњаника, колико их је пало у клопку, заробљено је 73. Остали су убијени приликом покушаја пробоја, не прихватајући позив за предају. Предао сам пешацима и свог заробљеника, бугарског официра, али сам сабљу задржао. На њој су била угравирана слова: „За цара и отечество”. Сабљу сам све време носио као ратни трофеј. С њом сам, касније, учествовао и у пробоју Солунског фронта. Носио сам је све до близу Београда. Једне ноћи је нестала. Преноћили смо у Кумодражу. Кад сам се пробудио, није било сабље . . .

. . . А био сам и на Мачковом камену. Био сам и на Рајцу. При одступању, опет не знам зашто, оставе моје одељење у селу Четереже, код Жабара. Позва ме командир и рече: „Остани овде, Станојевићу, и задржавај непријатеља док имаш муниције. Кад испалиш последњу гранату, повуци се . . . ” А непријатељ на неколико стотина метара. Швабе прелазе чамцима преко Дунава. Ево их, у густом стрељачком строју. Гађали смо прецизно и неко време их задржали. Ту ми погибе помоћник Драгиша Јоксимовић. Разнесе га граната . . .

. . . Код Пећи је моја батерија закопала топове. Копали смо дубоко, неколико метара и – прекрили их земљом и грањем. Тај тренутак не могу да опишем. Као да смо сахрањивали своје најрођеније . . . Војници су били дубоко потресени, очајни. Официри су нам говорили да ћемо се ускоро вратити и узети своје топове. Но, ми смо тај тренутак чекали три године. Топови више никад нису нађени, јер је за њих ускоро сазнао непријатељ . . .

. . . Ту сам учинио једну ствар због које се читавог живота кајем: узео сам, не питајући, коња који је вукао топ. Узео сам га кришом. Остале коње су – убили. Мени је било жао свог коња: миловао сам га и љубио хиљаду пута. Био је јак, вукао је топ узбрдо, запињао из све снаге . . . Нисам га јахао, водио сам га све до реке Маће. Нигде хране ни за људе, ни за коње. Срце ме је болело за њим. Надао сам се да ћу га превести до Крфа. Али, чудна је судбина и то је онај моменат због кога се кајем. После толиких мука, кад смо већ били на крају пута, кад смо били спасени – мој коњ се утопио у реци Маће . . .

. . . На Солунском фронту опет сам био нишанџија. Имали смо француске топове. Моји најрадоснији дани су управо били на фронту, неколико дана уочи пробоја наше пешадије. Артиљерија је данима гађала их свих топова, сваки педаљ земље био је разрован. Требало је обезбедити пут нашим храбрим пешацима. Ми смо их касније сустизали: прилазили су цевима наших топова и – љубили их . . .

Живота Станојевић има 93 године. Осим Карађорђеве звезде са мачевима, француског Ратког крста са златном палмом, носилац је две Златне Облићеве за храброст. Живи у Пожаревцу, Улица Драже Марковића 10.

Душан Стојадиновић

СЕРБО, ДОДАЈ ЃРАНАТЕ

... Два рата сам већ био претурио преко главе, кад ево и трећег – навалио Шваба са свих страна на Србију, изморену и у оскудици са муницијом. Мој други коњички пут „Цар Душан" наиђе кроз Тршић. Ту нам испричаше како су наше јединице заробиле аустроугарског мајора који је наређивао да се убијају жене и деца, недужни старци, да се спаљују куће и силују девојке ... Нешто касније, идући према Дрини, гледао сам те призоре ужаса: по десетак везаних и заједно убијених људи, жена и деце ... Тако су Поћорекове јединице кажњавале бунтовни народ ...

... У рату с Бугарима, тринаесте, већ сам имао одликовање – Обилићеву за храброст. Била је златна. Мени је значила много, јер сам те ноћи на Брегалници успео да заробим бугарску батерију. Те ноћи сам се прекалио, потпуно одагнао страх, тако да сам касније у биткама – презирао смрт. Нисам се плашио, мада сам увек био опрезан, настојећи да испуним сваки задатак до краја . . .

. . Но, у рату има и задатака које војник себи задаје. Такве су прилике, догађа се понекад и нешто неочекивано, кад војник мора сам да одлучи, нема с ким да се договори, а не сме ни секунд да се изгуби . . . То се догодило и мени, Душану Стојадиновићу, поднареднику, митраљесцу у Другом коњичком пуку. Командант пука Војин Ђорђевић и командир ескадрона потпуковник Јован Крстић били су далеко кад сам на косини изнад села Санковића, код Мионице, у сумрак вечери приметио људску прилику која се, баулајући, ближила нашем положају . . .

. . . Мислио сам да је непријатељски војник, Шваба, па му кренем у сусрет – пузећи. Мислим уз пут да ћу га имати у рукама, живог или мртвог, важно је да се не врати у своју јединицу. Мислим ја тако и миц по миц, кад наједном придиже се прилика и ја угледах жену! Трчала је према положају. Зауставим је. „Шваба, Шваба" – повика жена. „Ево Шваба у мојој кући. Ено их у качари. Пијани су. Има их десет". Жена се куне да говори истину. Рече да су јој и син и муж у војсци, а она остала са свекрвом и унуцима . . .

. . . Не бој се, кажем јој, сад ћемо ми то да средимо. Поведе ме кући. Осврнем се, ту је још неколико војника, али им ништа не говорим. Уздам се у срећу, у ратно лукавство. Ћутећи, жена и ја спустисмо се низ косину у воћњак. Кад смо били близу, чујем гласове Шваба. Мора да су људи заседи па – пију. Рачунају: њихово је, нема ко да их у томе спречи. Иди ти, кажем жени, право у кућу, ником ништа не говори. Оде она, а ја прескочим ограду, па према качари. Ослушкујем. Имам и две бомбе, ако затреба. Отворена врата качаре и лепо се поред фењера виде Швабе . . .

. . . Хајде, сад се покажи, Стојадиновићу, ево

Шваба у качари, на српској земљи! Море, нећу да размишљам, већ отшрафим бомбу, приђем вратима, па викнем: Предајте се! И, да не дужим причу, Швабе истрчаше. Било их је десет, међу њима и један наредник. Оружје оставише у качари. Поведем их према нашем положају. Само што сам прешао десетак метара, ево тројице мојих војника. Чули, рекоше, неке гласове, па пошли да виде шта се догађа. Поведемо Швабе у штаб. Пошаљем потом неколицину војника у качару, да покупе њихово оружје. Тако је то било . . . Није прошло ни месец дана, а ја сам на грудима носио Карађорђеву звезду са мачевима. Испоставило се да су заробљене Швабе имале шта да кажу. То је било драгоцено и можда одлучујуће за моје одликовање . . .

. . . Неке догађаје са Солунског фронта сам заборавио. Али, један памтим, мада не могу да се сетим да ли је то било у јуну или јулу 1916. године. Коњица се бавила извиђањем, јер није било могућности да ратује. Али и ту смо били драгоцени, не само као извиђачи, већ као борци. Коње смо били оставили и тукли смо Бугаре митраљезом. Нисмо успели да их потиснемо, јер су они навалили на наш шести пук и готово га разбили. Одступамо кроз спроводницу и ту мој помоћник Стеван Милосављевић и ја наиђосмо на једног француског војника. Стоји крај топа-рововца. Крај њега тројица мртвих француских војника . . .

. . . Кад нас угледа, онај француски артиљерац повика: „Сербо, Сербо! Показује нам гранате, а затим испружи руку према бугарским рововима. Схватио сам шта хоће Француз. Читав сат били смо му помоћници – додавали смо му гранате, а он их је испаљивао. Кад код је погађао циљ, а то се видело и чуло – јер су бугарски војници просто излетали из рова уз крике – он се радовао као дете. Испалио је гомилу граната, вичући: „Браво, Сербо!” У међувремену, наше трупе су се прегруписале, па смо поново јурнули на Бугаре . . .

. . . Кад смо чули звук трубе, оставили смо француског артиљерца и убрзо се нађосмо у нашим пређашњим рововима. Неки наши војници су ту затекли и оружје које су оставили приликом повлачења. Али, у једном рову наиђох на свог земљака Стојана Жарковића. Усред оне жестоке борбе, он је био заспао у рову! Није ни осетио да смо се повукли. Пробудио се кад је чуо гласове Бугара, али није давао знаке да је жив. Ћутао је и сваког часа очекивао да се наши војници прегрупишу и поново заузму овај положај. Тако је и било. Али, он је више од сата живео у страху да ће га Бугари убити или заробити . . . Он је запамтио ту битку испод Кајмакчалана . . . А ја сам је запамтио по оном француском артиљерцу. Његови другови, помоћници, погинули су ту, поред топа. Упркос свему, он је остао, надајући се некој помоћи. Ризиковао је да буде заробљен, али није хтео да напусти топ. Кад смо случајно тим правцем наишли Милосављевић и ја, био је срећан . . . Лик овог храброг француског артиљерца носио сам касније кроз све битке. Ни данас га нисам заборавио, упркос годинама и бурним догађајима . . .

Душан Стојадиновић има 87 година. Живи у родном селу Набрђу код Пожаревца. Осим Карађорђеве звезде са мачевима и Обилићеве медаље за храброст, носилац је и Ордена Св. Ђорђа.

Богољуб Васиљевић

ОДЛИКОВАН НА ПРЕДЛОГ НЕПРИЈАТЕЉА

... Необична је судбина ратника Богољуба Васиљевића, из села Барича код Обреновца, а још необичнија судбина највишег одликовања тог времена – Карађорђеве звезде са мачевима, коју је Васиљевић заслужио, али је никад није ставио на груди.

... Петнаестог новембра 1914. године, Богољуб Васиљевић је са својим командиром и још неколико војника био у патроли на левој обали Колубаре, у Великом Пољу. Ту је, у сукобу са непријатељем који је надирао ка Колубари, тешко рањен његов командир ... Војници су хтели да га изнесу из окршаја, али нису успели. Непријатељ је тукао све жешћом ватром и могли би сви да изгину . . .

. . . Тако су командира вукли неколико метара, па су га оставили у једном лугу и вратили се на десну обалу Колубаре. Кад је за ово сазнао командант сектора пуковник Милојко Лешјанин, позвао је поднаредника Васиљевића и наредио му да се одмах врати и види шта се догодило и са рањеним командиром . . .

. . . Васиљевић је одмах извршио наређење. Узео је пешкир, везао га на пушку и прешао преко Колубаре међу Аустријанце. Рекао је да је „парламентарац”. Кад је дошао до места где су оставили рањеног командира, сазнао је да је заробљен и да су га Аустријанци пренели у Стублине, у пољску болницу . . .

. . . Богољуб Васиљевић је потом наишао на Аустријанце. Као „парламентарцу” везали су му очи и одвели у Стублине вишем аустријском официру, који је командовао тим сектором . . .

. . . Преко тумача Васиљевић је објаснио да је дошао да тражи краћи прекид ватре, како би се са обе стране покупили тешки рањеници и сахранили изгинули војници.

– Нема потребе да се за то брините! – рекао је грубим гласом надмени аустријски официр. – Спасавајте, ви који сте још живи, своје главе, јер ћемо у року од пет дана бити у Нишу, тамо где је сада ваша влада . . .

. . . Богољуб Васиљевић, пркосан, храбар ратник, одмерио је аустријског команданта од главе до пете и рекао:

– Бићете у Нишу свакако, али као – заробљеник!

Аустријски официр је прогутао ову увреду и разговор се на томе завршио.

Везаних очију, праћен стражом, Васиљевић се вратио на десну обалу Колубаре. Обавестио је команданта каква је судбина задесила њиховог командира. Прећутао је шта је рекао аустријском команданту . . .

. . . Није прошло ни месец дана а у великом окршају на Космају Поћорекова војска је била страховито потучена. Међу заробљеницима који су пали у руке српских ратника, нашао се и онај виши официр са Колубаре. Одведен је у Ниш, у заробљенички логор . . .

. . . Кад је сазнао где се налази, јавио се на рапорт и нашим официрима испричао сусрет са поднаредником „парламентарцем". Рекао је да је био запањен његовим држањем и то у време кад је изгледало да је Србија изгубила рат. Изразио је своје мишљење да овај војник заслужује да буде одликован . . .

. . . Убрзо су проверени наводи аустријског вишег официра. Сазнало се да је реч о Богољубу Васиљевићу. Одмах је одликован Карађорђевом звездом са мачевима.

Али судбина се поиграла са овим високим одликовањем, као што ће се поиграти и животом Богољуба Васиљевића. Требало је да му ово одликовање буде уручено на свечан начин у Београду. Међутим, то никако није одговарало Богољубовом непосредном старешини, па га је овај послао кући на одсуство . . . Тако је свечаност прошла без Васиљевића, а дани који су следили нису обећавали ништа лепо, па се заборавило на свечаности. Дошла је и 1915. година и повлачење преко Албаније. Васиљевић никад није сазнао да је одликован.

На Солунском фронту Васиљевић се одликовао храброшћу. Одликован је Златном Обилићевом медаљом за храброст. После рата живео је скромно у свом родном селу Баричу. Умро је 1923.

Осам година касније, учитељ Радослав Ђорђевић, рекао је свом ђаку Андрији Аци Васиљевићу да каже мајци Макрени да дође у општину и узме неко одликовање.

– Сећам се тога као да је јуче било – прича нам Богољубов син Аца. – Био сам у четвртом разреду основне школе. Ишао сам са мајком и у општини су нам уручили Карађорђеву звезду са мачевима. Касније, кад сам одрастао, сазнао сам каква је до тада била њена судбина и зашто је мој отац није понео на грудима . . .

Одликовање је, међутим, пало у руке Немцима у последњем рату. Бежећи од бомбардовања, 1941. године, породица Богољуба Васиљевића је напустила кућу. Кад се после неколико дана вратила, део куће је био срушен. Ствари су биле испретуране, многе су Немце однели. Међу њима и Карађорђеву звезду. Остала је само повеља о њој која се и данас чува.

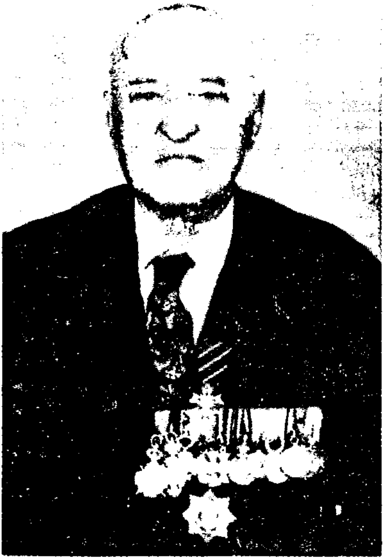

Драгослав Петровић

ЧЕКАЈУ НАС НА БАЈОНЕТ

. . . Не каже се узалуд: младост – лудост! А ја сам имао свега осамнаест година кад сам се, као питомац војне академије, латио пушке да браним родну груду, најпре од Турака, затим од Бугара и напослетку од Шваба. Ватрено крштење сам доживео у бици код Куманова и тада – огуглао . . . Упуштао сам се у свакојак ризик и био добровољац у многим препадима, у припремању замки и хватању „живих језика”. Током шестогодишњег ратовања био сам и рањаван и одликован . . .

. . . И шта сада, ја, Драгослав Петровић, могу да издвојим као сећање, као узбудљив тренутак мог ратовања, као нешто изузетно. Па, то је био рат. Све је у њему било изузетно, узбудљиво, снажно. Код Царевог Села, те, 1913. године, у борби са Бугарима рањен је командант пука мајор Јеврем Лазић. Бугари су пре ове борбе бежали. Утврдили су се код Царевог Села и пружили јак отпор. Ми хоћемо пошто-пото да их потиснемо. У јуришу паде командант пука. Неколико старијих ратника договарају се како да приђу мајору Лазићу и извуку га. Чујем то, па кажем да ћу ја да приђем мајору. Нека они само непрекидно гађају. И тако, хоћу пузањем да пређем двадесетак метара. Готово сам се прилепио уз земљу, јер меци с бугарске стране, пушчани и митраљески, засипају као киша . . .

. . . Приђем мајору Лазићу, али он не даје знаке живота: видим му крв на блузи . . . Закључујем да је рањен у груди, да је рана опасна и не смем да губим време. Ухватим га испод оба пазуха, па га померам десном руком, а лактом леве руке се мало придижем и миц по миц . . . Једно наше бомбашко одељење, пузећи, прође поред нас. Неколико тренутака касније одјекну заглушујућа експлозија. Потом отпоче јуриш наших војника. Нађох се на муци: жао ми да пропустим тај јуриш, а жао ми да оставим рањеног команданта . . . Само што о томе размишљам, ево болничара: они преузеше мајора а ја кренух у јуриш. Избио сам у први борбени ред. Кажем: младост – лудост . . . Мајор Лазић је одмах превијен, па је упућен у војну болницу. Нешто касније, уочи примирја, добио сам прво одликовање: Обилићеву медаљу за храброст . . .

. . . У првом светском рату имао сам чин поднаредника. Али, већ у првим недељама рата стекао сам највише ратно одликовање: Карађорђеву звезду са мачевима. Кад сам је ставио на груди – имао сам двадесет година. Али, могло би се рећи да сам био искусан ратник. Па ипак, разликовао сам се од старијих: они су били опрезнији, смишљали су планове, обезбеђивали се од изненађења . . . Ја сам ишао више на срећу, моја младост није тако брзо могла да овлада тактиком . . .

. . . Код Мајура, близу Шапца, на путу према

Богатићу, са својим војницима заробим вод Шваба! Они, изгледа, били залутали. Нису, ноћу, могли да нађу своју јединицу. Тако су налетели на мене. То је, могло би се рећи, било случајно. Али ово у Мачванском Прњавору, после неколико дана, није било случајно. Чујем ја како се наши официри жале да немају „живи језик", не могу ни да наслуте колико је јак непријатељ, нити шта спрема. Чујем ја то, па кажем себи: хајде, Петровићу, окушај срећу . . . Још исте ноћи, кренем у позадину непријатеља. Сам. Био сам, богами, доста замакао. Наједном, чујем гласове: Швабе! Четворица. Три војника прате једног официра. Прекрстим се и кажем: сад! Изађем пред њих. Они дигоше руке. Наредим да побацају оружје, па командујем на лево круг. Служим се лукавством: изговарам имена својих другова и кажем им да ми се придруже у спровођењу заробљеника. Швабе не знају да сам сам . . .

. . . Кад смо стигли у пук, испоставило се да онај официр носи важна документа. Швабе су тек тада виделе да сам био сам. То се зове ратно лукавство. И ратна срећа. Моји официри и команда, међутим, мислили су да је то – подвиг. Команда је дошла до важних обавештења, а ја до – Карађорђеве звезде са мачевима. Ваљда зато што сам био млад, што сам презрео смрт, нисам се ничега бојао, увек ми је полазило за руком да се нечим посебним истакнем. Код Степојевца сам заробио – митраљеско одељење. Како нам је овај митраљез касније добро дошао на Врачем брду! Косио је Швабе као снопље . . .

. . . Нешто пре битке на Церу били смо близу села Добрића. Поведем двојицу војника на коњима. Рачунам: мало ћемо да – прошетамо. Нисмо ишли далеко, највише километар. Знали смо да је непријатељ близу. Мој коњ једног момента посрну, паде на некакав шатор. Зачух гласове, али не швапске. Повучем коња назад, па са оном двојицом војника припремим бомбе. Већ следећег тренутка – угледасмо шесторицу људи. Чеси. Музичари. Једва су дочекали да се предају. Понели су и инструменте. Кад смо улазили у логор, зауставим их и кажем да свирају. Официри истрчаше пред нас . . . Неки су се и љутили: тражили су да ме пошаљу на рапорт. Зашто;? Па, због – свирке. Узнемирио сам војнике. А они су били мртви од умора . . .

. . . Да није све било глатко, да рат није песма и да се у рату лако и једноставно гине, схватио сам на коти 1050 1916. године. Зна се, записано је, да је то била борба за Битољ. Ускочисмо у бугарски ров. Они нас чекају на бајонет. Наређено им: ко се помакне с места – биће на лицу места стрељан. И не помичу се, све док су официри с њима. Ако су им официри мало подаље, предају се. А овог пута, код Битоља, официри не напуштају своја места, стоје иза леђа војника. И тако, упаднемо у ровове, па на бајонет. Ком' опанци, ком' обојци . . . Ту смо направили покољ . . .

. . . Онда упаднемо у други ров. И у њему ради само бајонет. Друго оружје је сувишно, не може да се употреби. Бодем лево и десно, али осетих убод у врат. Крв шикну. Бугарин хоће још једном да ме убоде. Био сам бржи. Пао је преко гомиле бугарских лешева. Више нисам могао: осећао сам како ми снага нестаје, малаксао сам . . . У болници ми је уручен орден Белог орла са мачевима . . .

. . . Кад сам као и други прешао преко албанских гудура и кад сам се опоравио у Бизерти, био сам испод Соколца. Једног дана – траже се добровољци: команди су потребни „живи језици". Зар би тако нешто могло да прође без мене? Јавила се, чујем, Милунка Савић жена-јунак. Већ је тада била легенда. Била је неустрашива. Јавио се и неки Мађаревић. Мислим да је био поднаредник. Ипак, пустили су мене. Изабрао сам двојицу војника. Још исте ноћи – команда је имала у рукама бугарског водника! После неколико дана лично сам од генерала Франше д'Епереа примио Орден француске Легије части . . .

. . . После сам, уочи пробоја, био у бомбашком одељењу, увек међу првима. Нисам се плашио куршума, на смрт нисам ни помишљао. У тим годинама се мисли на живот, на слободу, на кућу. Нисам размишљао ни о храбрости. Нисам ни знао – шта значи бити храбар. Кад је једном командант тражио да се војници изјасне ко заслужује одликовање – сви су изговорили моје име. Зар сам ја храбар?! Био сам млад, а рекао сам још у почетку: младост – лудост . . .

Драгослав Петровић има 84 године. Носилац је десет високих ратних одликовања. Живи у Нишу, Улица Светозара Марковића 16.

... Што се тиче Србије, она се заиста борила очајнички и славно, не узимајући у обзир никакве друге интересе осим својих властитих, а са страшним последицама за себе ...

Винстон Черчил (1874–1965) енглески државник

Јецај на гробу

ПОГИБИЈА НАРЕДНИКА НОВИЦЕ

... Судбина је људска чудновата. Људи преживе највећа искушења: ратове, поплаве, пожаре, рушење авиона, потапање брода, а изгубе живот – падом на улици, угуше се за ручком, изда их срце док седе у башти ...

... Резервни наредник Новица Комненовић, са Рудника, погинуо је под необичним околностима. О томе нам је недавно причао проф. Тадија Пејовић, очевидац догађаја од пре 62 године. Ево те приче ...

... Наша војска имала је брзометне пушке са пет метака и биле су изванредне. Али због сталне употребе у ратовима па до доласка на Крф 1916. године, готово да више нису биле за употребу.

Одлучено је да се оне повуку и замене француским пушкама са три метка . . .

. . . Било је веома дирљиво када су војници предавали пушке и узимали друге, француске. Сећам се добро, командант батаљона потпуковник Војислав Бумбаширевић, наредио је да се пострoји батаљон са оружјем. Испред батаљона у сандуцима биле су француске пушке . . . Командант одржа и краћи говор: „Колико нам је славе донела ова пушка! По њој нас је упознао читав свет. Уздигла нас је високо . . . ” Затим је узео у руке француску пушку и наставио, обраћајући се првом војнику: „Дај, јуначе, ту српску пушку, која је све непријатеље тукла, а ево ти пушка којом ћеш ослободити своју отаџбину, своје миле и драге и све које је непријатељ поробио . . . ”

. . . Прекаљеним ратницима су потекле сузе. Они су с том пушком годинама друговали и била им је део живота. Неки су љубили пушку, стављајући је на гомилу . . .

. . . Нарочито ми је пао у очи резервни наредник Новица Комненовић. Ратовао је још од 1912. године. Рекох му: ти, Новице, пољуби пушку . . . А он ће: „Пољубих је, вала, спасла ми је живот толико пута . . . Жао ми је што је предадох . . . Нисам сигуран да ћу се са овом француском вратити кући . . . ”

. . . И заиста, није се вратио: погинуо је на Солунском фронту и то под необичним околностима. Догодило се то за време затишја на Катунцу, које је трајало од 17. августа до 12. септембра 1916. године . . .

. . . Тог поподнева дођоше кувари са ручком за војнике. Пошто је Катунац био под густом шумом високих букава, могло се по њему преко дана кретати без опасности од непријатеља.

. . . За време ручка опали једна пушка са бугарске стране. То није никога изненадило, јер се често дешавало да Бугари пуцају . . . Али, одмах после овог пуцња, дотрча војник и рече: „Погибе наредник Новица . . . ” Окуписмо се око војника и сви у исти мах упитасмо: како? Удари га за време ручка пушчано зрно у чело . . . Проби му шлем и прође кроз главу . . . Он се, како је седео и ручао, само затури на леђа и поче да кркља . . .

. . . Потрчим у том правцу, не верујући . . . Али, Новица је већ био мртав . . . Заиста, чудновата судбина: тога дана је само једна једина пушка опалила са бугарске стране и то из даљине, а не са бугарске предстраже . . . Бугарин који је испалио овај смртоносни хитац није могао никога да види. Пуцао је вероватно, из неког свог задовољства, а зрно је погодило Новицу . . .

. . . Тада сам се сетио његових речи, које је изговорио на Крфу приликом замене пушака: „Нисам сигуран”, рекао је, „да ћу се са овом француском пушком вратити жив кући . . . ”

. . . Они су обучени у прљаве рите кроз које им пробија костур. Неки су били само у гаћама и шињелу, али је и шињел био у дроњцима. Ужурбано су их прихватали наши болничари, настојећи да свима, у исти час, помогну: кашику млека, чаја, да их оперу, промене завој на рани, да их сместе под шатор и моле се Богу за њихово оздрављење . . .

Француски лекар по доласку српске војске на Крф 1916. године

Михаило Жунић

ХИЉАДИЛИ СЕ ТАКВИ СИНОВИ

. . . То је нешто што се не заборавља, што ни шест деценија, па и више, не могу да избришу из сећања. Иако сам на прагу девете деценије живота, ја Михаило Жунић, памтим не само све оне љуте битке у шестогодишњем ратовању, већ и положају јединица у којима сам био и њихове старешине . . .

. . . Груди овог тихог, поноситог човека, украшене су одликовањима. Четири су Обилићеве, за храброст.

. . . Прву сам добио још 1914. На положају Ступа, у Босни, Аустријанци јуришају на наш батаљон. Њихово једно крило хоће да зађе иза леђа. Види то наш командир, па позове на јуриш. Подигосмо се и кренусмо. За трен ока све се претвори у кланицу. Шваба иде на мене, удари ме бајонетом, али, и ја њега. Падосмо обојица. Ја се придигох, из рамена шикља крв, али још чујем оно ура и – трчим. Потисли смо их и потукли. А мало је требало да нам заробе батаљон. Тада сам добио Обилићеву за храброст. Била је златна . . .

. . . Следеће године на Зајчици, у Босни, били смо лицем у лице са Аустријанцима. Између нас долина. И ту смо их покосили. Али, ратна срећа се окренула. Повукли смо се и на Црнокоси код Косјерића пружили отпор. Потиснули су нас потом све до Овчара и Каблара. То је било у оно време кад је Мишић преузимао команду Прве армије. Код Каблара смо три пута јуришали. Ту, као водник, изгубим 30 људи, међу њима три рођена брата Вељковића из околине Нове Вароши. У том јуришу сам био рањен. Превијен сам на лицу места, па сам поново био у јуришу и опет био рањен . . . Одатле сам упућен у новопазарску болницу. Ту сам примио другу Обилићеву за храброст . . .

. . . На Соколцу, 1916. са неколицином својих војника, ноћу, нечујно, изнесемо митраљез и углавимо га у једном бункеру. Бугари, мислећи на наш ранији положај, крену слободније. Ту смо их дочекали. Нишанџија Јелић, из Крагујевца, косио их је као снопље . . . На коти 1050 на Рапешком тулбету, са својим водом, штитио сам одступницу 21. пуку. Бугари крену на јуриш, а ми добро скривеним митраљезом . . . То је била трећа Обилићева за храброст . . .

. . . Четврту сам добио за онај јуриш на Козјак приликом пробоја фронта. Ту су били и Бугари и Немци, али се није знало ко је већа кукавица. Чим су попустили положаји, дали су се у бекство. Све су побацали: оружје, ранац са храном. Додуше, ту су нас помогли авиони. Лете ниско, чини ми се сад ће да се спусте, а они митраљирају непријатељски положај. Ту су била јака утврђења, бетонска, али смо их разбили. Испод Козјака покушали су да дају отпор, а онда су се дали у бекство и мој 21. пук није имао борби све до Неготина... Био сам млад, неожењен, без обавеза... Нисам мислио на смрт...

...Трећег дана пробоја фронта, мало смо предахнули. Смениле нас друге јединице. Наложили смо те вечери ватру, поседали око ње и причали. С нама су и старешине: командант пука, командири чета. За који дан, говоримо, бићемо међу својима. Ко преживи, разуме се. Причао ми тако, кад, наједном, поред ватре се појави мој војник Радован Лукић. Рапортира: заробио је, вели, бугарског потпуковника. Рече то таквим гласом као да је заробио коњовоца. Ми скочисмо. Заиста: потпуковник бугарске војске! Дрхти од неког страха. Ваљда је у тим тренуцима мислио на злочине које су починили његови војници. Стоје, један насупрот другом два човека истог чина – један смртно уплашен, други ведар и одлучан. Унаоколо, поред ватре и корак-два од два потпуковника стојимо ми, сведоци ретког, необичног догађаја. Све чешће се чује шапат: „Треба му скинути главу. Треба се сетити покоља у Топлици". Војници су знали за злочине које су починиле бугарске трупе приликом гушења устанка у Топлици. Постојала су и документа о злочинима. Бугарски потпуковник добро разуме ове речи. Зато му колена клецају...

...Али, наш командант каже: „Не брините, господине потпуковниче. Ви сте од овог момента под мојом заштитом". Затим га је понудио вечером и цигаретама. Како је само алапљиво јео! Као да данима није ништа окусио... Сео је поред нас, уз ватру. Чак се и распричао, правдајући се како они нису криви за рат и покољ, већ су бугарски народ у рат гурнули германски елементи... Не знам каква је била даља судбина бугарског потпуковника. Вероватно су га, по завршетку рата, пустили својој кући...

...Те ноћи чуо сам и запамтио још један необичан догађај. Испричао га је командант, потпуковник Живадин Стојановић. Негде испод Соколца, 1916. године, причао је потпуковник, један наш војник зароби бугарског наредника. Војник је био коњаник, на извиђању. Коња је везао за једно стабло, па се пешице упутио кроз шибље. На једном извору – приметио је бугарског наредника. Умивао се, расхлађивао водом. Повремено је марамицу натопљену водом стављао на чело. Наш војник је учинио још два-три корака напред. Једно „пст" и – бугарски наредник се окренуо. После је дигао руке увис . . .

. . . Наш војник је узјахао свог коња, а заробљеног наредника пустио испред себе. Но, тек што су прешли коју стотину метара, наредник се срушио. Подигао се на колена, скоплио руке за молитву и рекао: „Убиј ме, братко, молим те. Убиј ме, не могу даље. Болестан сам. Изгорећу од неке ватре. Малаксао сам. Не могу даље. Прежали један метак . . . " Није то могао да учини наш војник. Није могао да убије свог заробљеника. Сјахао је, с тешком муком подигао заробљеног бугарског наредника у седло. Он је пешачио. Требало је да пређе око два и по километра до своје јединице. Сваки час се освртао и гледао да наредник не падне с коња. Придржавао га је . . . Пред својом јединицом наишли су на војводу Степу Степановића. Војвода је посматрао необичан призор, не знајући о чему се ради. Али, нашег војника је спопао страх: шта ће рећи славни војвода? Како је смео да учини тако нешто? Зар заробљеном бугарском војнику дати коња? Војник је стрепео. Војвода је показао интересовање: тражио је да му војник потанко исприча шта се догодило. Кад је наш војник рекао да га је бугарски наредник молио да га убије, јер није могао даље да хода – одлучио је да му уступи свог коња. „Хиљадили се такви синови" – рекао је војвода. Никад српски народ неће пропасти. Добро си поступио, војниче . . . "

Забележили смо сећања Михаила Жунића, који живи у Чачку, у Обилићевој улици 92. Седи ратник у деведесетој години сваког дана одлази у Дом пензионера, где се сусреће са својим ратним друговима.

Милунка Савић

ЛЕГЕНДАРНА МИЛУНКА САВИЋ

. . . Пред њом су били постројени пукови. У славу њеног имена подизане су заставе. Њене јуначке и младалачке груди красила су највећа српска и француска ратна одликовања: Карађорђева звезда са мачевима, два Ордена француске Легије части, француски Ратни крст са златном палмом, две Златне Обилићеве, Албанска споменица . . .

. . . А имала је обично име: Милунка. Још од оне дванаесте, кад је Србије ратовала с Турцима, па тринаесте, кад се судари с Бугарима, па четрнаесте, кад навали Шваба, звали су је и знали само по имену. Једино је уз званична акта, уз предлоге за одликовање или у решењу о њима стајало презиме: Савић. Милунка Савић. Легенда.

Део српске историје из судбоносних година. Име записано у ратним хроникама, извештајима ратних дописника. Пример и инспирација.

... У рововима, пред јурише, припремајући бомбе, војници су помињали њено име: „Славу јој љубим, много је храбра ...” Касније у беспућу албанског крша, док су се промрзли и гладни споро кретали, говорили су: „Кад може Милунка ...” Ни тешко рањена, није губила веру у победу, у повратак у своју земљу. Кад је дошла, већ је била легенда: име јој се изговарало са поштовањем ... Позивали су је на свечаности, прославе, путовања на ратишта, на гробове палих. Ишла је и сусретала своје ратне другове ...

... На такве свечаности одлазила је у шумадијској народној ношњи. На њеним грудима блистао је ред највиших одликовања. Официри школовани у Сен Сиру, Вест Поинту, чувеним војним академијама, застајали су – гледајући је. Били су почаствовани присуством те жене, али о њој нису знали ништа. На једном свечаном пријему, пришао јој је један млађи страни пуковник и рекао: „Мадам, одликовања која ви носите недостижна су за већину војника. Борио сам се у другом светском рату. Али, ви сте без сумње, у своје време били храбрији. Можете ли да ми кажете свој чин?! Милунка се осмехнула и рекла: „Зашто не, пуковниче, ја сам – наредник ...”

... Пуковник у белом свечаном мундиру стао је мирно ... Честитао јој је, искрено ...

... Тако су у ставу мирно пред њом били генерали и војводе, министри и дипломате. Где год се појавила, пленила је својом једноставношћу и скромношћу. Прича о њој ширила се попут пожара. Сви су желели да је упознају, проговоре коју реч, да јој честитају, да чују понешто од оних страшних успомена ...

... Мало је говорила. Сматрала је да је испунила своју дужност: борила се, као борац, с пушком у руци, а не као болничарка, мада је и болничарке веома ценила. Хтела је у рат. Кад је Србија ратовала с Турцима, била је у кући свог оца у селу Копривница код Рашке. Имала је 20 година. Девојачке жеље у тим часовима, биле су далеко од ње. Хтела је у рат. И била је: два месеца, па је рат свршен. Касније, с Бугарима, али опет два месеца: склопљен је мир . . . На вест да је Шваба са свих страна навалио на Србију, отишла је право војводи Радомиру Путнику . . .

. . . Истог дана поподне стајала је у строју са осталим „првопозивцима”, јер јој ни на крај памети није било да остане у комори или санитету. Наредник, брката војничина, који није знао за поговор, рекао јој је: „Данас ћемо учити како се бацају ручне бомбе . . . ”

. . . Тако је почела обука. Срећом, то је трајало неколико дана, па је пук кренуо на положај код Бајине Баште. Војници, млади и снажни, као да су добили крила: прешли су преко реке и разбили Швабе. Милунка Савић је с бајонетом на пушци налетела на групу Аустријанаца: „Предајте се! Предајте се!” И Аустријанци су се предали. Одвела их је команданту пука и рапортирала: „Господине пуковниче, двадесет заробљених Шваба!” Истог часа се окренула и наставила да гони непријатеља. Утом је припуцала артиљерија и Милунка је осетила ужасан бол у глави. Освестила се у болници. Из главе јој је извађен комад гранате. Кад је рана зарасла, опет је била у свом пуку, овог пута близу Ужица. Да би бацила бомбу на аустријски стрељачки строј који се ближио, Милунка се придигла на колено. Пала је прострељених груди. Међутим, после месец дана проведених у нишкој болници, ево је опет . . .

. . . У тешким данима повлачења, Милунка се није одвајала од војника. Личила је на авет, али није клонула. Чим би, уз пут, видела неку Албанку, прилазила је, скидала шајкачу да виде да је жена и тражила – хлеба. „Ти аскер, бре” – говоре јој Албанке и дају хлеб. Делила је са војницима последњу кору. Никад није показивала да јој је тешко. И друге је бодрила да истрају . . .

. . . Једног дана на Солунском фронту растрчали се командири по четама и наређују да се све доведе у ред, да буде као у касарни – под конац . . . Војници су знали да долази неки виши официр. Кад сутрадан, праћен свитом, долази министар војске генерал Божидар Терзић. Генерал је стао пред пук, сјахао и гласно позвао: „Каплар, Милунка Савић, напред!” Збуњена девојка није чула своје име. Друг до ње је гурнуо и она се прибрала и изашла. Генерал јој је пред пуком на конорпан ставио златну Обилићеву медаљу за храброст: „Дајем ти ово високо одликовање за војничко држање у рату.” Девојци која је до тада у ноћним јуришима ишла на нож, потекле су сузе . . .

. . . Милунка је учествовала и у чувеној Горничевској бици. Њена јединица је ушла у „цеп” између Бугара и Немаца. Неколико дана је беснела борба. Милунка је упала у бугарске ровове. Бугари су настојали да спасу главу, па су искакали и бежали. Гонила их је и упала у следећи ров. Ту је опазила једног војника – спавао је упркос топовским пуцњима. Милунка га је продрмала. Избезумљен од страха, рекао је да их има 43, да би се сви предали, али их чувају официри . . . Рекла му је да ће она да заговара официре, а да се они неопажено провуку кроз ровове и предају се. Тако је и урадила: звала је и говорила да хоће да се преда, али да чека ноћ. С друге стране су обећали да неће да пуцају . . . За то време, бугарски војници су се провукли и предали се . . .

. . . Кад је била поднаредник, дошао је командант савезничких трупа француски генерал Сарај и предао јој Орден француске Легије части. И тада је пред њом био постројен пук. Али, убрзо је била рањена на Скочивиру. Кад је кренула у јуриш, метак јој је пробио обе ноге . . . За чудо, ране су брзо зацељивале. Није могла без фронта.Тако и сада: после месец дана била је на Пологу, близу Кајмакчалана. У тој борби је стекла Карађорђеву звезду са мачевима. Дошли су и генерали Петар Бојовић и Живојин Мишић. Пред пук је изашла уплашена, као ђаче. Следеће борбе донеле су јој други Орден француске Легије части, затим највеће француско ратно одликовање: Ратни крст са златном палмом . . . Кад је рат био завршен, Милунка је поново обукла своју женску одећу. Убрзо потом се удала и родила четири кћерке које живе у Београду. Оне чувају успомену на своју храбру и племениту мајку.

Милунка Савић је умрла 5. октобра 1973. године у Београду. Живела је 84 године. Сахрањена је на Новом гробљу.

... Најлепше дане свога млађаног живота провела сам у Србији. Део себе оставила сам у Србији. Део Србије живи са мном у Лондону ...

Леди др Изабела Хатон, шеф болнице шкотских сестара

Душан Милутиновић

РЕЧ ВОЈНИКА ЈЕ СВЕТИЊА

...На Орловом гнезду, испод села Ивена, тог поподнева стиже војник кога сам послао по воду. Носи воду и води – бугарског војника! Рапортира. Ухватио је, рече, доле на извору овог Бугарина, баш кад се спремао да пође са дванаест чутурица воде. Молио је да га пусти. Гледам тог Бугарина: старији је од мене десетак година. Смртно је уплашен, али не због евентуалне смрти, давно је он главу ставио у торбу, баш као и сви ми у то време. Друге су га бриге мориле.

...Спустио је чутурице пуне воде преда ме, гледајући ме право у очи. Знам, рекао је, да се заробљеници правдају на разне начине, моле за милост. Ја то нећу. Није ми жао да изгубим живот.

Моју породицу ће да сличте. Тако су нам рекли, ко се преда његова жена и деца биће – убијени. А моји официри не знају да сам заробљен, мислиће да сам се предао . . .

. . .Гледао сам га. Ни суза, ни показивања слике жене и деце.Ништа од свега тога. Веровао сам му. Дао сам војницима да попију воду, вратио сам му чутурице и одредио војника да га испрати до извора. Пустио сам га. Нико ме никад због тога није укорио, нико позвао на одговорност. Нико ме није питао: ко је теби, поднаредниче Душане Милутиновићу, дозволио да тако поступаш са заробљеником . . . Нико ми није пребацио да сам пустио крвника свог народа. Пустио сам човека, уверен да није крив за крвопролиће, сигуран да није изазвао рат . . .

. . . Но, то је само једна епизода. Оно што се догодило на Божић 1917. године, може се многима учинити невероватним. Сведок сам и учесник тог невероватног догађаја. После огорчених и крвавих борби на Кајмакчалану, Сивој Стени, Будимирцима, Црној Реци, Чукама, Орловом гнезду, Ивену, Битољ је заузет падом коте 1212, 8. новембра 1916. године. Тако се, тога дана, српска војска нашла на својој територији,а поред Битоља, имала је и неколико села: Петелин, Скочивир, Рапеш, Брник, Груниште, Старовине . . .

. . . Бугарски војници су још раније држали положај Западни крш. Изградили су утврђења, поставили бодљикаву жицу и друга обезбеђења. Мој први батаљон Четвртог пешадијског пука Дринске дивизије, био је испод самог њиховог положаја. У ствари, наш положај био је највише 60 метара удаљен од бугарског . . .

. . . И нама је речено да се што пре и што боље утврдимо, јер ћемо, вероватно, ту зимовати. Ископали смо ровове, подигли настрешнице, изградили смо крстила и поставили бодљикаву жицу. Тако су пролазили дани. Свесни да се налазимо на нашој територији и да имамо Битољ у рукама, тражили смо дозволу од старешина да пошаљемо курире да набаве намирнице у Солуну или Воденом како бисмо прославили Божић. Новац је прикупљен, курири су отишли по намирнице и вратили се са мазгама, које су вукле сандуке . . .

. . . Ровови су оживели. Чује се песма. Иде се из рова у ров и честита празник. Проналазе се људи из истог краја, комшије, рођаци и дугогодишњи пријатељи. Пије се и врућа ракија. Наш командир, резервни капетан Милан Станојевић, учитељ из Мачванског Прњавора, који дочекује празник са својим војницима у рову, пева . . . Песма се прихвата, одјекује свуда наоколо, допире до бугарских ровова. Неко је командовао: „Ка оружју!" Затим: „Паљба увис"! Из бугарских ровова – узвратише такође плутоном увис. Наши војници почеше да излазе из ровова, држе високо уздигнуте флаше пића. Наши се крећу, а с бугарске стране не пуцају. Радисав Савић, поднаредник – питомац подофицирске школе, висок два метра и 12 сантима – искочи из рова и крену према бугарским жицама, вичући: „Ајде, браћо да попијемо! Срећан Божић, Христос се роди!" Чудио сам се овом поступку, поготово што сам знао да је три месеца раније Савић био рањен у – нос. Пошто је био висок, сваки ров му је био низак, па га је непријатељ лакше уочавао и гађао. Куршум му је однео врх носа . . . А сада, види: иде право на Бугаре . . . Наши војници иду за њим без оружја. Гле! Из ровова искачу и бугарски војници! Ту , на ничијој земљи, између ровова, настаде грљење и љубљење, као да никада до тада нису ни метка опалили једни на друге . . . То је заиста невероватно . . .

. . . Код нашег командног кадра завлада збуњеност. Деспот Дамљановић, активни капетан, командир митраљеског одељења, наређује да се отвори паљба, у – гомилу људи. Војници за митраљезом, препознају своје другове и неће да гађају. Одбијају да изврше наређење. Командир псује и настаје мучна сцена . . .

. . . Изађем из ровова и упутим се према тој мешавини наших и бугарских војника. Позивам их да се врате. Они ни да чују. Истрча преда ме један бугарски наредник-ђак. Лупа се у груди и виче: „Ја сам присталица Стамболиског, ја сам против рата са Србијом. Срећан сам што сам доживео овај сусрет . . . ” Рече да се зове Борис Атанасов. Отрча до свог рова да донесе чутурицу праве српске ракије да нас почасти . . .

. . . Овај призор је са осматрачнице гледао Крста Смиљанић, командант Дринске дивизије. Не зна о чему се ради, свакојаке мисли му се врзмају по глави . . . Цупка с ноге на ногу, чека да га неко обавести шта се збива. Кад га је издало стрпљење, зграби телефон, па уз псовку, викне: „Артиљеријо, зашто ћутиш?! Отвори одмах ватру из свих оруђа на Западни крш!” Тог тренутка артиљерија груну из око 60 топова. Западни крш и бугарски ровови били су у огњу. Парчићи граната и камења падају и с ове, наше стране, где су наши и бугарски војници који су били изашли из ровова. Излетео је с чутурицом и Борис Атанасов, али га је топовска граната подигла високо . . . Треснуо је о земљу. Више се није подигао. Артиљерија само бије и бугарски војници не могу да се врате у своје ровове . . .

. . . Да не би било жртава, ми се повучемо у ровове и поведемо Бугаре. Рекли смо им да се неће ништа догодити. Дали смо им реч. Чим се ватра стиша, омогућићемо им да се врате. Догађај је из часа у час бивао све драматичнији. Неки официри су хтели да Бугаре третирамо као заробљенике! Војнике обузео гнев, неће ни да чују за то. Траже да се поштује њихова реч. Неки чак и прете: њихова реч не сме бити погажена па ма шта се догодило . . .

. . . Ко зна како би спор био решен да није устао капетан прве класе Милан Станојевић и рекао: „Тражим да буде онако како су наши војници рекли Бугарима! Војници који су прошли кроз највеће муке и искушења и остали верни отаџбини, морају сада да остану верни – својој речи! Према томе, Бугарима треба омогућити да се несметано врате у своје ровове”. Реч командира

Станојевића, иначе учитеља, била је поштована . . . Бугари су се вратили. Ипак, један је остао: млади Македонац Трајан Апостолов – није хтео да се врати. И он је изјавио да је присталица Стамболиског и да не жели да ратује против српских војника. Он је до краја рата остао у нашој војсци. Није третиран као заробљеник, већ је све време био слободан. Сам је одлучио да помаже куварима.

Душан Милутиновић, који нам је испричао ову узбудљиву причу, има 82 године. Живи у Београду, Николе Спасића 2. Носилац је Златне Обилићеве медаље за храброст и других одликовања.

О, Србијо, мила земљо бескрајне душе,
Ти си живела и у гробу закопана!
Србијо, чудесна земљо, народе изабрани,
Чији живот је из гроба избио,
Човечанство цело те поздравља!

Жан Ришпен, (1849–1926) француски песник и академик

Сава Микић

ПИЛОТ ЈАВЉА: ФРОНТ ЈЕ ПРОБИЈЕН

. . . Људи, Бугари беже . . . Беже Немци . . . Фронт је пробијен . . . Наша пешадија је на својој земљи. Гледао сам својим очима . . . Летео сам ниско, једва триста метара изнад њих, лица сам им видео. Машу нам наши, јуришају . . . Фронт је пробијен, чујете ли ме: фронт је пробијен . . . !

. . . Пилот Драгутин Савић први је видео да је фронт пробијен. У бришућем лету, митраљирајући непријатеља који одступа, спустио се готово изнад глава бугарских и немачких војника. Затим је, срећан, похитао у пилотску базу да своје другове обавести о срећном догађају.

Тог тренутка добро се сећа и наш саговорник потпуковник Сава Микић, пилот, носилац многих ратних и мирнодопских одликовања . . .

. . . Тако је било: долете Савић, узбуђен и срећан и поче да нас грли. Фронт је пробијен, наши напредују, већ је пешадија на родној груди . . . Боже, да ли је истина?! Он се куне, и лаче од радости, а ми у поље – наберемо цвеће и исплетемо венац, па њему око врата . . . Заслужно је: то је била најрадоснија вест . . .

. . . А и ја сам почео као пешак. Био сам у првој чети 14. пешадијског пука Тимочке дивизије. Бак – наредник и вођа бомбаша на Црним чукама 1916. године. Стотину пута гледао сам смрти у очи.

. . . На Црним чукама војници два дана нису добили храну . . . Не зато што је нема, већ зато што непријатељ коси митраљезом па не може да се приђе. Казане са храном носе магарци и Бугари их лако уочавају и гађају. Зове нас командир чете Љуба Петровић Либаде и каже: „Хоћу да ме још ноћас обавестите да сте уништили то упориште са митраљезима и топом". То је било све што је рекао . . .

. . . Кренули смо још истог поподнева. Ватра само сече, коси, ми пужемо . . . С нама је Радослав Петровић, из Пријепоља, најхрабрији човек у чети. Видимо одакле митраљез сипа ватру . . . Цев му светлуца на сунцу. Значи, на добром смо путу . . .

. . . Већ смо на тридесетак метара и Радослав Петровић први баци бомбе: три, једну за другом, а онда бацисмо Караматрак и ја . . . Не чекајући да се разиђе дим, претрчали смо у скоковима тих тридесетак метара, зграбили цев митраљеза и вратили се у јединицу . . .

. . . После три дана, дође командир чете, носи Карађорђеву звезду са мачевима и пита пред четом: „Војници, чије груди заслужују да носе овај орден?" А чета, као по команди, као да одговара један човек, углас: „Радослав Петровић . . . " И наш друг Радослав окачи на своје јуначке груди одликовање . . .

. . . Обузело ме неко чудно осећање, неки немир. Нећу у пешадију, доста ми је, стално гледам неко светлуцање бајонета, стално пузање, сечење бодљикаве жице, бацање бомби ... Не могу више ... Једног дана паде бомба у наш ров и на месту готово разнесе седам војника ...

... Размишљао сам о авијацији. Ако погинем, бар ћу погинути славно, мислио сам. Бићу оборен ... И тако скинем ранац, предам пушку и на курс за – пилота ... Било нас је око двадесет. Командант школе био је француски мајор Фасен. Диван, племенит човек, храбар. Обука је требало да траје најмање три месеца. Али, нестрпљиви смо и команда и ми: хоћемо најкраћи рок. И био је: за шест недеља били смо пилоти! Ваздухопловним вештинама учили су нас наши прослављени пилоти Веселиновић и Мишић. Одатле смо отишли на фронт ...

... У 524. ескадрили, која је дејствовала на фронту Прве српске армије, шеф извиђача био је резервни поручник француске авијације Де Тирен. Први наш извиђач био је потпоручник Јован Црвенчанин. Он је летео над фронтом Шумадијске дивизије и упознао пилоте српске ескадриле о напредовању ове дивизије која је заузела прву непријатељску линију на Ветернику ...

... Један од првих задатака било је – бомбардовање непријатељског логора, означеног у карти под бројем 252. Чинило ми се да сам читав век провео у авиону. Такву сигурност давало ми је и присуство извиђача потпоручника Црвенчанина. Полетели смо са аеродрома у Ветеркопу. Убрзо смо били изнад положаја непријатеља: видели смо земунице и шаторе. Северно од логора било је слагалиште муниције ...

... Погодак је био прецизан: бачене су по две бомбе на логор и слагалиште муниције. Дебели стубови дима извили су се са земље према небу. Испалили смо, успут, рафал од 80 метака на ровове. Потом смо приметили један непријатељски авион – моноплан и брзо смо му умакли ... То је, сећам се, било 23. маја 1918. године ...

... Три дана касније, извиђач потпоручник

Радомир Жуњић и ја добили смо задатак да бомбардујемо непријатељске логоре 271 и 275. Четири бомбе су пале на циљ и изазвале страховит пожар. Непријатељска артиљерија је тукла непрекидно, тако да су нам парчићи гранате готово одвалили крила . . .

. . . Два дана после овог задатка, са мном је летео француски поручник Мантон, један од најбољих снимательа из авиона. Наш задатак је да снимимо положај од Голог Била до Пороја и да потом бацимо бомбе. Мантон је снимио 48 плоча, што је проглашено рекордом. Остали смо три сата у ваздуху, гађани јаком ватром. Али, задатак је био извршен . . .

. . . Првог дана јуна, летео сам, најпре, са потпоручником Црвенчанином, а затим са руским поручником Јованом Пламенцем, који је волео да се спусти готово до самих ровова и да митраљира . . . Мало је требало да тога дана обојица платимо животом. Кад смо се нашли поред планине Пајк, близу Кожуха, мотор је престао да ради. Помислио сам: готово је! Ето ти славне погибије, Микићу! Ни бомбе нисмо бацили на непријатеља. Али, спустили смо се у подножје, у жито, тако да смо добили само незнатне повреде . . .

. . . У јулу је основана друга српска ескадрила са српском посадом. Нас неколико пилота пребачени смо из Ветеркопа, из мешовите француско-српске ескадриле, у ескадрилу 525 у Врбено, близу Битоља. Први задатак у тој ескадрили имали смо извиђач потпоручник Адамовић и ја: бомбардовали смо непријатељски положај код Сиве стене. Кад сам био изнад Груништа, видео сам положај на коме сам, захваљујући брзини свога друга Јована Караматрака, из Михајловца код Неготина, остао жив. Тада сам био пешак. На врх Груништа из моје чете изашло је свега – четрнаест војника. Кад је престала пуцњава, радио је само бајонет . . . Видео сам слике ужаса: српски и бугарски војник пробадају један другог бајонетом и истовремено падају . . . У том моменту, један бугарски војник хоће да ме пробурази, али га

Караматрак тресну кундаком по глави . . .

. . . Кад се буде писало поглавље историје српског ваздухопловства, свакако ће се људи сетити див-јунака: Михаила Петровића, Миодрага Томића, Милоша Илића, Бранка Вукосављевића, Стевана Рајчевића, Миодрага Милетића, Милорада Веселиновића, Драгољуба Ристића, Свете Хођере и других. Захвалност је једна од најлепших врлина и наш народ је испољава према јунацима.

Сава Микић живи у Београду, Пушкинова 32. Носилац је више од 30 високих ратних и мирнодопских одликовања, међу којима је и Орден француске Легије части. Почасни је грађанин Париза.

. . . Поздравите дубоким признањем и бескрајном захвалношћу оне који су били дивни, болни и узвишени градитељи ваше будућности. Поздравите их и помозите им свим што може да дâ ваше срце, ваша мисао, ваша рука . . .

Албер Саро, француски министар просвете,
обраћајући се француској деци приликом доласка српских ђака

Ибер Гајар

ЗАРОБИО ТРИДЕСЕТ ДВА ТОПА

... Историчари су на основу разних докумената –депеша, наредби, заповести, дневника, броја војника и броја оружја мерили и одмеравали снагу непријатеља у рату, победе и поразе. Не знам да ли је ико икада мерио и измерио – колико је срце српског војника! Колико је збиља његово срце кад је у њега стала – читава једна Француска ... И не само Француска, било је у том великом срцу места и за његовог непријатеља, и за –свет ...

... Мене, Ибера Гајара, француског артиљерца, резервног официра, њиховог саборца у трогодишњем ратовању највише је то узбуђивало. Питао сам се: шта се то догађа са овим људима, одакле извире та љубав према другу, пријатељу, старешини, да не помињем отаџбину – за коју су у сваком тренутку били спремни да погину. Признајем, то сам се ја питао у почетку, не познавајући их довољно. Баш у то време, сећам се, при сваком српском пуку формирале су се по две јуришне бомбашке чете. Њихово формирање, међутим, било је засновано на добровољности – јуришници бомбаши могли су да буду млади, снажни војници који добровољно пристају на најгору судбину . . .

. . . То је било 1916. године. Колико сам успео да схватим, то је требало да буду неке специјалне јединице, нека врста садашњих командоса, које би изненада нападали и преотимали од непријатеља важна утврђења. Требало је да то буду сналажљиви, неустрашиви људи који би се ноћу прикрадали непријатељским положајима и њихову судбину решавали тихо, без пуцњаве и јаука. Било је пожељно да се за такве операције јаве млади официри и подофицири. Али, настао је проблем: сви су, па чак и старији, хтели да буду јуришници! Команда се нашла на муци: требало је, ипак, изабрати младе и снажне људе, проверене у сналажењу и храбрости, али не повредити осећања ни оних других, који због година или због мало нарушеног здравља нису могли да се нађу у овим јединицама. Водило се рачуна и о томе како ко – дише, тешко и убрзано, да ли, привлачећи се непријатељу, може, рецимо, да се накашље – што би било кобно; затим колико је ко спретан у ходу, како рукује ножем, бајонетом, бомбом . . .

. . . Те јединице су биле страх и трепет за непријатеља. Ноћу су разарале утврђења, хватале стражаре и доводиле их у команду, омогућавале пешадији да заузме ровове, осматрачнице, насеља . . . Многи су гинули, али други нису устукнули – као да су презирали смрт. Те и следеће године, све до пробоја Солунског фронта, ове јединице су биле понос српских трупа. О њима се говорило и међу француским војницима. Многе од њих сам лично познавао и дивио им се. Њима је отаџбина била све – о њој су говорили, њој певали, за њу гинули . . .

. . .Гледао сам их у данонoћним биткама код Островског језера у августу и септембру 1916. године. Учествовао сам у њима. Ту сам стекао два највиша одликовања: Карађорђеву звезду са мачевима и француски Ратни крст са златном палмом.

. . . Овако је било: 17 августа 1916. године Прва бугарска армија је ударила свом жестином и готово разбила српске трупе које су биле на северозападном делу Острвског језера. Налет је био страховит – бугарско уре испунило је сав простор. Ми из француске батерије гађали смо брзом паљбом, али смо и сами морали да се повучемо пред налетом Бугара. Повукла се и Дунавска дивизија . . . Измешали се – лешеви, пушке, шапке, шајкаче, цокуле . . . Бочно, на нас дејствује бугарска артиљерија и имамо губитке. У помоћ пристиже Тимочка дивизија. Сви се прегрупишемо и некако одолевамо новом нападу. Шумадијска дивизија прави продор и поново заузима село Горњи Појар. Вардарска дивизија у току ноћи прелази око 40 километара у дубину непријатеља и натерује га на повлачење. Моја батерија такође креће напред. Непријатељ не само да је одбијен, већ је натеран на повлачење. Али не задуго . . .

. . . На тим положајима остали смо све до 12. септембра 1916. године. Извукли смо топове на једно узвишење, добро их замаскирали и чекали даљу наредбу. Тек кад су се огласили топови непријатеља, схватио сам да су они близу, лево од нас, на око три километра. У рану зору – напали су српски пешаци, потпомогнути снажном артиљеријом. Али брза митраљеска и пушчана ватра приковала их је за земљу. Тада су ступиле у дејство оне специјализоване јединице – бомбаши јуришници . . . Међутим, на том положају ни оне нису могле много да учине. Битка је трајала до мрака, када се све утишало . . .

. . . У току ноћи моја батерија је отишла још мало напред, на бољи положај, припремајући се за јутарњи напад. Чим је свануло, грунули су наши топови. Чули су се повици српске пешадије, која је почела да граби простор испред себе. Непријатељ није могао да одоли – његова пешадија је почела да се повлачи . . . Ми смо јурнули за пешацима и тада се догодило оно за шта ћу бити одликован . . .

. . . Видим како туку непријатељски топови, док се њихова пешадија повлачи. Очигледно је изгубљена веза – артиљерци не знају шта се збива! Довољно би било само да се окрену лево и десно и виде своје пешаке у бекству. Шта да учиним? Ако бугарски артиљерци, тренутно занесени паљбом, примете повлачење своје пешадије – повући ће се и они са топовима. Не, говорим себи,то не сме да се дозволи! Али, шта да радим? Топовима не могу ништа да учиним. А мора да се делује брзо, у питању су минути. Тада поред наше батерије протутња вод српских војника. С њима је један бркати наредник. Заустављам га и покушавам да му објасним шта ће се за који тренутак збити са бугарским батеријама које грувају са оног ћувика. Он ме, на жалост, не разуме и мени не преостаје ништа друго него да преузмем команду овим водом и да за неко време напустим своју батерију. Поведем пешаке једном косом и станемо уз бок бугарским артиљерцима. Код њих, наједном, настаде комешање, збрка, почеше да упрежу коње и да се повлаче . . . Нећете далеко, мислим, и распоређујем вод српских пешака. Дајем им знак да ћу први опалити из пиштоља . . .

. . . Кад су Бугари били на стотинак метара, опалим метак и наредим брзу паљбу. Бугари попадаше, оставише топове! Они које наши меци нису погодили – дадоше се у бекство. Ту смо заробили – 32 топа! Убрзо пристигоше остали српски пешаци са пуковником Туцаковићем. Припремили смо им најлепши дар: 32 топа. Кад је онај бркати наредник испричао пуковнику Туцаковићу како је дошло до заробљавања топова, овај ме је грлио и љубио као најрођенијег. Неколико дана касније уручили су ми Карађорђеву звезду са мачевима и француски Ратни крст са златном палмом . . .

Ибер Гајар, који има 85 година и живи у Паризу, истакао се као артиљерац и приликом пробоја Солунског фронта. Осим поменутих одликовања, носилац је Златне Обилићеве медаље за храброст.

... Војници су били потпуно изнемогли, већина без оружја. Као покретне лешине! Они су с тешком муком корачали, мршави, мрачног изгледа, земљаног лица, угашеног ока ... Никаква жалба није се чула од ових људи који су толико препатили. Они су ишли ћутећи ... Покаткад, ипак, чули бисмо их да кажу: »Хлеба!« То је била једина реч коју су имали снаге да изговоре ...

Огист Боп, француски посланик у Србији,
који се повлачио преко Албаније са српском војском

Арчибалд Рајс

СРЦЕ НА ВРХУ ПЛАНИНЕ

... Знају га, памте, поштују и воле сви стари ратници. Уочи самртног часа, пре 49 година, оставио је аманет да се његово срце извади и сахрани на врху Кајмакчалана, међу његовим ратним друговима који су, у последњем јуришу, заувек ту остали. Њих је неизмерно волео ...

Ратници су му испунили жељу, на каменој урни, на планинском вису уклесане су ове речи:

„Овде у овој урни, на врху Кајмакчалана,
златно срце спава,
пријатеља Срба из најтежих дана,
Швајцарца Рајса, ком' нека је слава".

Доктор Арчибалд Рајс, професор Лозанског универзитета, криминолог светског гласа, дошао је у Србију 1914. године и први открио светској јавности многобројне злочине и зверства Аустро-Мађара у Мачви и другим местима. Рајс је толико заволео српски народ и толико је саосећао са његовим патњама, да се више никад није вратио у родну Швајцарску. Ступио је у добровољце, прешао је Албанију, у Француској је организовао прихватилиште за избеглице, учествовао је у многим бојевима и победоносно са Моравском дивизијом, у новембру 1918. године, умарширао у ослобођени Београд.

За своје заслуге, др Рајс је одликован највишим одликовањима, има чин почасног капетана прве класе српске војске, а Удружење резервних официра и ратника поклонило му је почасну сабљу са златним балчаком.

Своју скромну вилу, подигнуту у стилу мачванских сеоских домова, са погледом на Мачву, где је видео највећа зверства окупатора, назвао је „Добро поље" – због страховите битке која се одиграла на Добром пољу.

– Сву своју имовину др Рајс је потрошио на школовање српских избеглица – прича нам стари ратник Сава Микић, један од пилота на Солунском фронту и нераздвојни пријатељ и друг др Рајса. – Напустио је положај професора универзитета и дошао да служи нашем народу. Био сам, заједно са ратним друговима Радосављевићем и Старчевићем, поред Рајса на самртном часу. Срце смо му оставили у капели на Кајмакчалану. За време последње окупације, камена урна је разбијена и бачена, али су стари ратници на челу са протом Миланом Смиљанићем, 1952. године, нашли урну, саставили је и вратили на своје место.

О др Рајсу говоре и деца мачванског села Прњавора:

„Ми, деца прњаворска, која растемо у подножју Цера, знамо да је 1914. године непријатељ напао наш народ са много јачом војском и оружјем. А знамо да је непријатељ напао још страшнијим оружјем – штампом и пропагандом да је Србија легло буна и немира и да угрожава мир у свету, да је српски народ дивљи и некултуран, па су се правдали пред светом да нас нису напали да нас поробе, већ да нас науче култури! А кад су дошли у нашу земљу, чинили су таква злодела којих би се стидео и најпримитивнији народ: убијали су старце, жене и још нерођену децу, пљачкали напуштене домове, палили куће и болнице, убијали рањенике и болеснике . . . Али, знамо и то да је велики пријатељ нашег народа и наш почасни грађанин – Прњаворац др Арчибалд Рајс победио нашег непријатеља – речју и пером. Он је целом свету објавио истину о нама, нашој љубави према истини, правди, слободи . . . ”

– Сећам се др Рајса из оног судбоносног часа, 14. септембра 1918. године, када је дејствовала наша артиљерија. Био је на Милетиној коси – наставља Сава Микић. – Речено му је, у ствари, да буде на истуреној осматрачници Моравске дивизије. Тога дана, у осам часова, артиљеријска ватра из 580 оруђа, па и оних 12 најтежих батерија са Флоке, огласила је почетак велике и победоносне борбе и коначног уништења сила осовине. Срце му је играло од радости. Знао је да ће се један народ вратити на своје огњиште, да ће агресор скупо платити цену напада и поробљавања . . .

На Топчидерском гробљу у Београду, на гроб и спомeник др Рајсу, ових дана, када се слави 60-годишњица пробоја Солунског фронта, положено је цвеће. Љубав према племенитом Швајцарцу није пресахла, негују је поколења која не заборављају његову љубав и његове заслуге.

Др Рајс је први обавестио свет о злочинима које су починиле аустро-угарске трупе и њихови официри. О првим открићима свирепих злочина по Србији, у свим пограничним областима где су проваљивали аустроугарски војници, др Рајс је слао дописе светским листовима. Слао је и фотографије које су више но ма који текст говориле о суровом злочину над недужним српским становништвом, над нејаком децом, женама и старцима. Али, др Рајс је био први извештач и о победама српске војске на Церу и Јадру.

Др Рајс је 1928. године објавио књигу „Шта сам видео и проживео у великим данима". Из те књиге издвојили смо неколико фрагмената.

. . . „Војници Фрање Јосифа покупили су све жене и девојке у Шапцу: око 2000. Један део њих био је затворен пет дана у хотелу „Европа". Женама није давано ништа друго сем мало хлеба и воде. Прва ноћ је прошла без инцидента. Друге ноћи, каплари и наредници водили су жене у једну засебну собу и питали их: „Где су вам мужеви?" Где су положаји? Где су трупе?" Кад су жене одговарале да не знају, тукли су их кундацима. Наредних ноћи, војници су улазили у салу где је спавало женскиње и одводили су девојке. Један од њих узимао их је за ноге, а други за главу. Ако су викале, запушавали су им уста марамом . . . "

. . . Жене су из хотела одведене у цркву где је већ било много света. Кад су се наши враћали, женама је наређено да изађу и вичу: „Живела Мађарска!" Официри су силовали девојке иза олтара . . . "

„. . . У Липолисту су се сељаци сакрили у кућу Маринковића, мало јачу од осталих. Швабе су пуцале на њих кроз прозор као на зечеве: пет убијених и пет рањених! Друге од ових животиња ушле су код Марте Стојковић, чији је муж на фронту. Опљачкали су целу кућу и убили из пушке њеног 12-годишњег дечка Веселина, па његов леш приковали за врата где је остао два дана. Сама мајка рањена је у кук и ногу бајонетом . . . "

„. . . На улазу у село Петковицу, чека нас кмет Пантелија Марић. У његовој општини побијено је 56 особа, 3 су рањене, а 26 је одвео непријатељ. Жртве су нарочито старци и сасвим млади дечаци. Општина, као и школа, изгореле су. Непријатељски војници носили су са собом мале лонце чијом су садржином прскали куће и палили их шибицом. Одмах је све било у пламену . . . "

„. . . Љубомир Тарлановић, момак од 17 година, био је рањен бајонетом у леђа. Он је онда био побегао у кућу и војници су пуцали на њега, али га нису погодили. Дотле, његов млађи брат Михаило још се налазио на улици. Војници су га испробадали бајонетима. Он је пао и зверови искаљују на њему сав свој бес. Његов леш је носио 15 рана! . . ."

„. . . Стигли смо у Прњавор. Ово велико и богато село је бројало 2400 становника. Биланс онога што су учинили Аустро-Мађари у овом селу, више је него страшан. Судите по овоме: 109 особа је одведено у Лешницу и убијено у овом месту, 199 становника је искасапљено или спаљено, 37 је одведено у Босну и од тада нико од њих није дао гласа о себи, 179 породица је остало без имања и кућа које су изгореле . . ."

„. . . У школи је били затворено 17 старих особа и оне су биле живе спаљене. Влада Праисавић има кућу поред цркве где је Црквена Мала. Он је примио у своју кућу једног тешко рањеног српског коњаника. Кад су дошле Швабе, Праисавић је побегао мислећи да ће они поштедети његовог рањеника. Кад се вратио, нашао је свог сиромашка везаног и карбонизованог у кревету, испод кога су дивљаци наложили ватру. У кући Мирка Жикића било је осам рањеника. Од њих су звери спалили четворицу, а остале побили. Старци, жене и деца, њих око сто, били су изведени пред кућу Милана Милутиновића, побијени најпре на разне начине и онда бачени у кућу у пламену . . ."

„. . . Лешница! И ту су се збили грозни призори за које поштен човек једва може да верује да су истинити. 109 становника из Прњавора било је стрељано, 11 у Лешници побијено, а пет у Јадранској Лешници обешено. Куће су биле запаљене, а село опљачкано. Поред станице је једна велика заједничка рака од 20 метара дужине, 3 метра ширине и 2 метра дубине. У овој раци покопано је 109 прњаворских мученика. Јован Милетић, старац од 60 година, који је присуствовао са 40 других становника Лешнице као талац овом покољу, прича нам о томе: „Кад су Швабе довеле 109 прњаворских становника, њихови војници су већ били ископали гроб. Повезали су их заједно ужадима и окружили групу бодљикавом жицом. Онда су војници стали на железнички насип, на неких 15 метара од жртава, и опалили један плотун. Цела група се скотрљала у раку, а други војници су је затрпали земљом, не тражећи да провере да ли су сви мртви или их има само рањених. Извесно је да многи нису били смртно погођени, неки можда нимало, али њих су други повукли са собом у гроб. Они су живи сахрањени! За време овог стрељања, доведена је једна група заробљеника, међу којима је било много жена, и кад су они други били стрељани, целати су приморали овај јадни свет да виче: „Живео цар Фрања Јосиф!” Аустро-Угарски „културтрегери” оставили су у овом селу само гробове, запаљене куће и силоване жене . . . ”

Луј Леноар

ПУТЕВИМА ПАТЊЕ И СЛАВЕ

... Срећан сам што припадам народу који је у судбоносним ратним данима учинио све што је могао за српске војнике и српску земљу. Мене Луја Леноара, грађанина Париза, чини срећним и сазнање да сам живео у бурном, значајном времену, да сам за најискреније пријатеље имао српске војнике који су изнад свега волели отаџбину, увек спремни да јој дају све, а да од ње не очекују ништа ...

... О несрећи српског народа писали су без изузетка сви француски листови и нема Француза који није пратио судбину српског народа и судбину његове војске и избеглица ...

... Сада, када се слави велики јубилеј, 60 година од пробоја Солунског фронта, требало би се сетити шта су писали Огист Боп, француски посланик у тадашњој Србији, Анри Барби, ратни дописник париског „Журнала”, генералштабни пуковник д'Алозије, новинар де Мезијер и други. Они су 1915. и 1916. године били сведоци најсуровије драме која је икад задесила један народ. Да наведемо бар по неколико речи . . .

. . . Изнурени војници улазили су у Скадар понаособ, у малим групама, у збијеним одељењима, коњаници и пешаци измешани; по који одред задржао је своје војничко држање; али су многобројнији били људи без оружја. Сви су изгледали крајње изнурени; као прави лешеви корачали су с муком, мршави, испијени, суморни, црна лица, угашена погледа. Никаква жалба није се чула са усана ових људи који су толико препатили; као да их је нека зла коб гонила, ишли су ћутећи, шапћући: хлеба . . . То је била једина реч коју су имали снаге да изговоре. Неколико дана већина није ништа окусила . . .

. . . Нема више здравствене службе; рањеници, модри и ћутљиви, крвави и прљави, усред очајничке гомиле која се тиска улицама, лутају насумице до изнемоглости, до самртних мука. Има призора који раздиру срце, слика на које једва смемо да подсетимо. Избезумљене од ужаса, мајке покушавају да спасу једно дете, напустиле су друго. Малишани, овде-онде, падају и умиру; једва се примећују; нико се не брине о њима. Општа утученост, самртна обамрлост, равнодушност притискају сва срца и ничија патња не налази више никога ко би се сажалио . . .

. . . Лешеви! Толико смо их гледали, толико дана, да је наше сажаљење мало помало ослабило. Али ови самртници који издишу на стазама изгнанства! Ево једног: ноге су му промрзле у опанцима који су се претворили у комаде леда. Отекле руке постале су огромне. Помирен са судбином, очекује смрт. Само му очи живе на лицу већ мртвом, очи које нас гледају док пролазимо . . . Ево, мало даље један јадни старац, са шаторским крилом на рамену. Показује ми своје слеђене ноге. Говори ми нешто. Иако знам да је мој покрет узалудан, пружам му један двопек. Не жели он то. Његова рука с бескрајном муком, подиже се полако, његов испружени прст показује ми шта жели. Тражи да га убијем револверским метком . . .

. . . Брзо пролазим. Ево других самртника. Један војник вуче се крај леша једног сасвим младог човека, једва ако има двадесет година, попрсје укочено и подигнуто на лактовима, умро је лицем окренутим небу а очи његове разрогачене као да су још молиле за помоћ. Он не може да стоји, али коленима и рукама покушава да се креће напред. Нема обуће, а табани одлепљени висе као отргнути ђонови . . .

. . . А наше болничарке! Јадне жене! Накарађене, у војничким старудијама, болно их је погледати, толико су преморене. Међутим, са натчовечанском енергијом оне подносе наша страшна искушења. Сваке вечери кад дођемо на коначишта, увек се нађе међу њима бар једна која у својој дивној женској пожртвованости налази снаге да превије најболније ране, да негује најболесније, најизнуреније . . .

. . . Коњи поново падају. Јадне животиње! И оне су изнурене од умора и глади . . .

. . . Глад, тифус и срдобоља пустоше стално и сваког дана у великој мери. Питање исхране задаје највише муке. Одавно је следовање смањено на 200 грама проје на војника за дан. Ако снабдевање храном не буде могло да стиже преко Светог Јована Медовског, српски војник ће буквално умрети од глади. Стање у коме се налазила несрећна и херојска Србија последњих децембарских дана 1915. године било је тако трагично, да у историји нема примера да је неки народ био доведен у такву беду . . .

. . . Непрекидна поворка животиња, жена, деце, војника успиње се уз Чакор, на две хиљаде метара висине. Снег је до пазуха. Једна жена, испред мене, повијена, носи на леђима колевку заклоњену покривачем: неколико пута је заспала за тренутак, затим наставља пут; најзад, очајна седа у снег, који је покрива . . .

. . . Војници лутају улицама Скадра као изнемогле авети. Под њиховим светлим очима, тегобно је погледати упале образе и, кад поседамо за сто пред тањиром пиринча, који, јутром и вечером, са мало хлеба, представља сада нашу једину исхрану, мислимо са грижом савести на ове изгладнеле људе . . .

. . . Јадна српска војска, коју сам видео тако јуначку и пуну снаге! Рекао би човек да је то поворка модрих и ћутљивих утвара . . .

. . . Сазнали смо од оних који су избегли из логора јада и мука да се српски војници више од две недеље хране искључиво месом смрзнутих коњских лешева . . . Жене, да би покушале да нахране своју децу, оне несрећнице које су напустиле своје порушене домове и пошле за војском у повлачење, биле су приморане да траже у измету мазги и коња зрневље несвареног овса, прале га и правиле кашу. Сви се слажу, све бледе усне бегунаца приповедају исте муке, све очи које горе од грознице показују исте визије ужаса. Србија је била, у овом немилосрдном рату, изабрани народ храбрости и страдања . . . Српска војска умире на стотине километара од пристаништа у којима је очекује спасење. Таква је грозна истина . . .

. . . То је време патње српских војника и избеглица, регрута, жена и деце. Светска штампа је о томе пуно писала. Та драма на суровим албанским стазама послужила је непријатељу као доказ да је уништио српски народ, да је сатро његову храбру војску. Али, свет није могао да сазна и види шта сам видео ја, Луј Леноар, шта су видели моји француски другови. А видели смо чудо: како се из оних дроњака, тако су српске војнике описивали ратни дописници, како се од оних сломљених, испијених војника поново рађају јунаци који ће задивити свет . . .

. . . Провео сам с њима, са српским војницима, две године на Солунском фронту. Био сам тада млад официр. Сваког дана сам учио по педесетак речи, тако да сам за кратко време научио српски језик. О свим оним патњама, о којима су писали француски листови, причали су ми српски војници. Помињали су своје очеве и браћу, пријатеље и комшије, који су остали на завејаним стазама албанске Голготе . . .

. . . Али, био сам с њима и на стазама славе, кад смо пробили фронт и нашли се на српској земљи. Изгнани војници изгонили су непријатеља из своје земље, гинући и натапајући својом крвљу сваку њену стопу.

Луј Леноар има 87 година. Живи у Паризу. Пуковник је француске војске. Носилац је многих француских и српских ратних одликовања.

Србија се уздигла међу највеће нације и чини ми част што сам на обалама Јадрана прикупио ту дивну војску, за коју је непријатељ мислио да је заувек уништена. Срећан сам што сам јој могао помоћи да се реорганизује невероватном брзином, да бих је потом превезао на Солунски фронт, где је она задала одлучујући, смртоносни ударац непријатељским армијама.

Адмирал Лаказ, (1860–1955) командант француске средоземне флоте

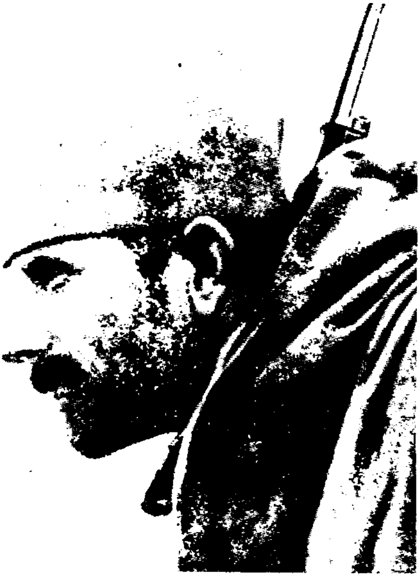

Драгутин Матић

СЛИКА СА НАСЛОВНЕ СТРАНЕ

... Драгутин Матић, сељак из Калетинца, испод Суве планине, човек са најславније ратне фотографије, објављене у многим новинским извештајима са бојишта, касније у хроникама и албумима ратова вођених на овом тлу ...

... Та слика је на насловној страни ове књиге ...

... Слика је позната. Име човека на њој погрешно је објављивано. Понекад је, уместо имена, испод фотографије стајао натпис: „Око соколово”, или „Српски војник-извиђач на Дрини ... ” Слика је обишла свет, стигла је до далеког Јапана. Отуда је допрла вест да је један јапански стручњак направио студију о психофизичкој напрегнутости овог ратника. Из погледа Драгутина Матића јапански психолог је видео како неписмени српски сељак хоће да продре у тајне великог маневра непријатеља и да о томе обавести своју команду.

... Драгутин Матић, коњаник и пешак, није марио за науку и студије, није знао шта је то психологија, он је једино знао да се неопажен привуче непријатељу, да га преброји, види како је наоружан, да се затим неопажен врати на положај и о томе обавести своје старешине ...

... Сваки његов извештај био је поуздан. И драгоцен. И није чудо што су му старешине, командир чете поручник Александар Мијалковић, командант батаљона капетан Владимир Пешић и командант пука Милић Милићевић, поверавали само оне задатке у којима се испољавају сналажљивост, мудрост, лукавство, срчаност ...

... Ратна слика Драгутина Матића је обилазила свет, али до њега није допрла. Све до пре неколико година, управо до појаве грамофонске плоче „Марш на Дрину”. На омоту плоче била је чувена фотографија. Стари ратници су одмах препознали Драгутина Матића. Костадинка Савић, која живи у Нишу, познавала је Драгутина Матића. Кад је видела омот на плочи, узвикнула је: „Пази, Драгутин Матић ... ” Купила је плочу и послала је у Калетинце, на Матићеву адресу. Тако се Драгутин Матић поново сетио војевања, Цера и Колубаре, Мачковог камена и албанских и црногорских гудура. Присећао се да су се неки људи са фотографским апаратом кретали око њега, да су га сликали ...

... Матићево војниковање трајало је пуних девет година. У кадру се нашао 1910. године. Дванаесте је ратовао с Турцима, тринаесте са Бугарима, четрнаесте са Швабама. Био је међу онима који су на Крфу, опорављени, певушили: „Ко не зна шта су муке тешке нека пређе Албанију пешке ... ” Одатле, са Крфа, носећи у срцу мучне успомене на своје мртве другове, које су најпре сахрањивали на малом гробљу а потом бацили у море, отишао је на Солунски фронт . . .

. . . После војниковања и ратовања Драгутин Матић је био оно што и пре тога: печалбар. Одлазио је у Семберију, Мачву, Шумадију, правио циглу, цреп, ћерамиду. Зиме је проводио са породицом у родном Калетинцу, испод Суве планине . . .

. . . Ретко је говорио о рату. Није помињао ни своја одликовања. У ствари од почетка другог светског рата није их више ни имао. Његова жена Круна, плашећи се Бугара спаковала је одликовања и још нека документа у древени сандук и закопала у песак, близу реке. Учинила је то 1941. године. Круна је највише страховала од Бугара, јер је у првом светском рату била сведок њихових зверстава . . .

. . . Тако су заувек нестала знамења о сналажљивости и храбрости Драгутина Матића у три рата. Понешто је, касније, и он сам желео да сачува од заборава, па је својим синовима причао по који узбудљив и драматичан догађај. Његов отац Пеша и деда Мата били су познати одгајивачи коња. Тако се Драгутин још као дечак навикао на седло. Најсигурнији је био на коњу. Кад је стасао, узели су га у коњицу. Био је рођени извиђач . . .

. . . Рат му, говорио је својим синовима, није био тежак, упркос несташици муниције, хране, упркос дугим маршевима и јахању. Најтеже му је било преко врлетних албанских стаза, по цичи зими, гладан, пун вашију. Вашке нико није могао да савлада, множиле су се. Три месеца без пресвлачења. Седам дана без иједног залогаја . . .

. . . У Валони смо добили веш, на Крфу одело, ново. Од Француза. Старо је скупљено на гомилу и спаљено. Са Крфа у Солун, потом на фронт . . .

. . . Кренули смо са Кајмакчалана. Немци и Бугари су у почетку дали снажан отпор, али смо их разбили и они су се зауставили у Банату и на бугарској граници . . .

. . . У Локошници је један стари сељак још у почетку рата закопао два велика бурета вина. То нису открили ни Немци ни Бугари. Кад је наишла српска и француска војска, сељак је откопао бурад и вино поделио војницима. Плакао је од радости. Причао је како су Бугари жарили и палили по селима око Ниша . . .

. . . Из Локошнице идемо до села Гркиња и Барбеша до Нишаве. Са мном су наредник Воја Динић, Михаило Бакарелац из Сопотнице, Ранђел из села Ћелије, Милутин Стаменковић, комшија из Калетинца и командир вода потпоручник Драгићевић, из Доње Трнаве . . .

. . . Био сам само једном рањен и то на Груништу, али сам рану брзо зацелио. Свог тешко рањеног друга Љуба Миленковића носио сам рањеног са Цера неколико километара. Он ме је молио да га оставим, али нисам то могао да учиним по цену свог живота. Лечен је у нишкој болници. После смо се често виђали . . .

Драгутин Матић је умро 1. јануара 1970. године у родном селу. Живео је 82 године. Иза себе је оставио синове Ранђела, земљорадника, Благоја, дугогодишњег новинара „Политике", кћер Кристину, која живи у Овсињинцу, двадесет три унука и праунука.

Био је, према Благојевим речима, човек необичне скромности. Кад год је започињао причу о ратним догађајима, прекидао је оног часа кад је требало да помене своју личност. Бојао се да не личи на хваљење. Осим тога, сматрао је да ту нема шта да се говори. То је за њега била битка за отаџбину. А отаџбини се даје све. Без роптања и без хваљења.

Кад се, крајем децембра 1969. године разболео, требало је да се пребаци до болнице. Али, како? Снег је завејао путеве испод литица Суве планине. Кад би лекар могао да се пробије до села! За невољу старог ратника сазнало се у нишком гарнизону, па је хитно упућен војни хеликоптер са лекаром. Али, кад су се спустили у Калетинцу, лекар је закључио да Драгутин Матић не би могао да поднесе тај лет. Умро је два дана касније.

Благоје Јанџиковић

ИЗ ТРИ РАТА – ШЕСТ МЕДАЉА

. . . Лако је, и у оно време, било Србима у Србији: могли су гласно и да запевају и да закукају. Можда су живели и у сиромаштву, али су имали оно што је најдрагоценије: слободу! Све што су имали – било је њихово . . . Тешко је било Србима на Косову: овде се шапатом и певало и кукало! Шапатом се и нада преносила: доћи ће жељени час борбе и час освете! Све наше било је и арнаутско и турско: куће у којима смо живели, поља која смо обрађивали, воћњаци и виногради које смо својом руком неговали, стока коју смо на својим пашњацима напасали . . .

. . . Све се смањивало, само је арнаутски и турски зулум растао: злостављање, отимање, силовање... Насртало се на све. И на голи живот. Приговор је кажњаван мученичком смрћу...

... Али, растао је и гнев, стизао до грла – више се није могло трпети: слобода или смрт! Потлачен и понижен народ није више могао да гледа како му злотвор убија браћу и децу, обешчашћује сестре, пали куће... Народ се шапатом договарао о отпору и освети... А народ је, у то време, био једно срце, једна душа: рана на телу комшије, рођака, пријатеља, друга – била је и наша рана. Знало се: ако данас плане комшијина кућа, сутра ће моја; ако данас премлате било чије српско дете, сутра ће моје; ако су јуче силовали нечију сестру, данас ће моја бити обешчашћена...

... Стизали, тајновитим путевима, гласници из Србије. Доносили наду и охрабрење: треба се спремити за борбу! Србија, говорили су гласници, спрема рат Турцима! Бодрила нас та нада, грејала наше душе, храбрила наша срца: рат Турцима! Живели смо за тај час...

... Али баш у том часу, кад нас је нада обузимала, с пролећа 1912. године, у моје село Горажђевац допре злослутан глас: Турци намеравају да узму српске младиће у своју војску! Није им доста што убијају, отимају и силују, хоће и да потурче рају, хоће да српске младиће гурну у борбу против своје браће!

... Мој брат Симо се грдно уплашио – њему деветнаеста година: зар да буде турски војник! Страх прешао и на мене, иако сам две године млађи. Рекосмо то оцу, а он спокојан: никад то, вели, неће бити! Никад моји синови, Симо и Благоје, неће бити турски војници! Рече нам, потом, шта да урадимо: да одемо у село Враговац и нађемо Марка Радуловића, њему да дамо златнике, а он ће нама дати пушке! Помену имена још неких људи који ће нам помоћи да пређемо границу... Србији ће, вели отац, добро доћи свака пушка!

... Нађосмо, сутрадан, Марка Радуловића: много се обрадовао кад му рекосмо шта нам је жеља. Рече да ће нам дати две пушке, револвер и муниције – колико можемо да понесемо. За оне златнике неће ни да чује – дужност му је, каже, да нам помогне . . . Мени даде кратку пушку и рече: „Нека Бог дâ да њоме смакнеш сто Турака!” Мајка нам ставила у торбу три хлеба, грумен соли и четири кришке сира. Родитељи нас, следеће вечери, испратише уз речи: „Нека вас Бог чува и срећа прати . . . ”

. . . Захваљујући провереним људима – стигосмо, после неколико дана у Куршумлију. Исте године, у јесен, Србија стварно објави рат Турцима. Тако започе и моје ратовање . . .

. . . Био сам у сва три рата које је Србија водила од дванаесте до осамнаесте, али не могу да набројим сва бојишта – ко би се свега сетио после седамдесет пет година . . . Знам да смо као на крилима јурили из битке у битку и да није било жртве коју не бисмо радо поднели за свој народ и своју земљу . . .

. . . У свим ратовима био сам у комитским одредима под командом војводе Јована Бабунског, мајора Војислава Танкосића, војводе Вука и других четовођа. Упознао сам, још пре бојева, комитске прваке: Николу Скадарца, који је за презиме узео место рођења, Темељка Барјактаревића из Велеса, Милоја Динића из Крагујевца, Јашу Ненадовића из Ваљева, Живка Гвоздића из Вучитрна, Глигорија Ристића из Пећи, знаног као Ђорђе Скопљанче, и многе друге. Памтим их по томе што су нам својим примером показивали како се неопажено може привући непријатељу, како се тихо, без речи, уклањају предстраже, како се баца бомба у последњем тренутку, ускаче у ров и голим рукама хвата за бајонет . . . Помињем их и зато што нико од њих није дочекао крај рата – пали су на разним бојиштима . . .

. . . Памтим бојеве на Младом Нагоричану, Косову, Брегалници, Дрини – где смо на Ади Курјачици укрстили бајонете са швапским војницима, памтим и страшни покољ на Карађорђевом брду код Смедерева. Улетесмо, негде код Лазаревца, и у колубарску битку, која ће славу српског оружја пронети широм света, па онда, идуће године, дође битка за одбрану српске престонице, повлачење кроз Албанију, опоравак на Крфу, одатле на Кајмакчалан, Груниште, Црну Реку . . .

. . . Кад смо, дванаесте, избили на Косово, гонећи Турке, падали смо ничице и љубили земљу и пушке-осветнице . . . Никад се нисмо светили невиној деци, слабашним женама и немоћним старцима, већ само дахијама, крвопијама, насилницима и пљачкашима . . .

. . . Био сам на Косову и у фебруару 1915. године, кад су арнаутске дружине, наоружане бугарским пушкама и плаћене аустријским парама, провалиле преко границе, палећи српске куће и убијајући немоћне . . . У часу кад је Србија крварила на бојиштима, мислили су да је прави час да јој подмукло, како само они то умеју, забију нож у леђа . . . Био сам у оном комитском одреду који је брзо стигао до Призрена, зауставио разбојнике и пресекао им одступницу . . . И да не причам много о томе: мало их је који су успели да умакну у Албанију . . . Тако су се онда бранили српска земља и српска нејач . . .

. . . За шест година, за све време ратовања, српску војничку униформу никад нисам обукао. Носио сам копоран и чакшире, понекад, кад је било нужно и ратне прилике захтевале, носио сам турску одећу и чалму око главе; у два-три маха, по налогу својих старешина, носио сам бугарску шапку и блузу, али сам увек био у опанцима . . . Кретали смо се лако, брзо, спремни да извршимо сваки задатак и вољни да се жртвујемо . . . У сваку борбу смо улазили дубоко уверени у победу. Рањеног друга, ни по цену сопственог живота, нисмо смели оставити на бојишту, а о предаји непријатељу никада нико није смео ни да помисли. Били смо тако опремљени и наоружани да је сваки комита могао сатима да води борбу – без додавања муниције . . . Били смо, заиста, страх и трепет за непријатеља. Оног часа, кад би непријатељ сазнао да је опкољен комитама – пуцао је себи у чело да не би пао жив у наше руке ... Заробљенике нисмо дирали, али према онима за које смо знали да су се силнички понашали према невинима и немоћнима – нисмо били болећиви: стизали смо као што стиже правда, понекад споро, али неизбежно ...

Из љутих бојева Благоје Јанциковић носи шест одликовања и две Споменице које сведоче о освећеном Косову 1912. и верности отаџбини 1915. године. Међу одликовањима су две златне медаље Милоша Обилића. Сад му је 95. година. Живи у селу Брежанику близу Пећи, окружен неизмерном љубављу кћери Анђелије и унука Миодрага.

Мало се војника тукло тако како се тукао српски војник! Кад му је речено да је то важан положај који се мора одржати до последњег човека – и по сваку цену – одржао га је! Могао је ту да погине, али није могао да одступи!

»Келнске новине« 1918. године

* * *

Ово је добра прилика да се сетимо шта су ови јунаци у опанцима учинили за све нас, за спас наше цивилизације.

»Еко д Пари«, француски лист 1915. године

Драгомир Панић

СУЗА ЈУНАКА ДРАГОМИРА ПАНИЋА

На прагу деведесете године часног живота, прав као бор, у мачванском копорану и са шубаром на глави, са блиставим одличјима на поноситим грудима, стоји на палуби брода Драгомир Панић.

Пред њим је Видо.

Далеко је његова Рибарица, пошта Драгинац, општина Лозница.

За који тренутак Драгомир Панић треба да крочи на острво смрти.

По други пут у свом дугом животу. После 67 година!

Он, који је с лакоћом ускакао у бугарске и немачке ровове с бајонетом на пушци и бомбом у левици, сада не може ни да крочи: ноге наједном издале, снага ишчезла. Боји се да коракне. Мисли: где год спусти ногу – стаће на људску кост, на лобању, чутурицу на којој је ножем урезано име и презиме, број чете и пука, назив родног села, дан кад је војник пошао од куће . . . Мисли: наићи ће на комад пушчане цеви, део пиштоља, искривљени бајонет, војничко огледалце, бритву, торбу шареницу, опасач, опанак . . .

И овог септембра, после шездесет седам година, памти те слике ужаса.

Не може Драгомир Панић ни да се макне. Како да дотакне земљу кад зна, памти, носи у себи живе слике како су овде, на овом малом острву, пуном чемпреса и сунца, умирали његови другови, његови вршњаци: Богољуб и Родољуб, Милољуб и Мирољуб, Радомир и Драгомир, Крстивоје и Немања, Милутин и Стефан . . .

Драгомир Панић је био сведок њиховог умирања.

Умирали су отац трећепозивац и син регрут. А до последњег даха, док им болничари нису склопили очи, распитивали се један за другог: „Јеси ли жив, оче? Не клони, и не дај се, још који дан па ћемо на ноге лагане . . . " Тако је говорио син. А отац узвраћао: „Жив сам, сине, жив, али чувај се ти, није важно за мене, стар сам ја, важно је да ти преживиш, да се бориш . . . "

Слушао те речи Драгомир Панић. И мисли им последње знао: отаџбина, деца, мајка, сестре . . .

Тако су умирали: с тим мислима.

Кад је из родног села пошао, Драгомир Панић срочио шта да им каже: дошао сам, другови моји ратни, да вам рапортирам: жив сам и здрав . . . Опростите ми што не дођох раније; нисам могао, послови, кућа, унуци . . . Не бих ни сада могао да ми општина не плати овај пут . . . И ваши су, да знате, добро. Нису вас заборавили. Ни отаџбина вас није заборавила. Знам колико вас је ту остало. Знам и како вам је у – туђини . . . Болно и преболно . . . Још синови и унуци трагају за вама – хтели би да цвећем окитe ваш гроб . . .

Зна шта треба да каже Драгомир Панић, али не може. Неће реч са усана.

Зато стоји у ставу мирно. Прав као бор. Не трепће. Кошчато лице на изглед мирно. Само срце удара свом силином. Као да хоће да искочи.

Суза склизну низ јуначки образ Драгомира Панића.

Ратник не може да је заустави. Ганула га музика: ови грчки дечаци, кадети, у белој, свечаној униформи, блех-музиком свирају „Тамо, далеко . . . ” С пушкама, у беспрекорном строју, пред костурницом на Виду стоји одред грчке армије. На почасном месту крфски митрополит. И свештеници. „Вечнаја памјат . . . ” Речи сећања и молитве испуњавају сав простор око костурнице . . .

Унаоколо: синови, кћери, унуци и праунуци оних чије су кости овде, или у Говину, Сан Матијасу, Бизерти, Лазуазу, Ферививу, Тунису, Халкидику, Микри, Зејтинлику, на једном од око 200 гробаља у туђини, где је несрећна Србија сахрањивала своју децу . . .

Стоји Драгомир Панић. Боре му на челу исписале биографију. Све патње кроз које је прошао. Ћути. Реч застала у грлу. Пече га. Не може да је изусти. Али, сузе не може да заустави . . .

Најзад, нека га сила повуче напред и он крену лагано, корак по корак, побожно, носећи ловоров венац који ће минут касније спустити у море, у Плаву гробницу, ту где се вали љубе – како је писао Милутин Бојић, испод којих почивају војници прослављених српских пукова . . .

За њих није било места на гробљу. Бацали су их у море . . .

Тога дана Драгомир Панић није могао да говори. Није се одазвао ни позиву на ручак. Тек увече је проговорио:

– Боже, како су умирали моји другови! Моји вршњаци. Још голобради. Нису никога убили, ни уцвелили. А сваког дана на стотине мртвих. Раздирала их болест, глад, зима, незацељене ране и туга за пороблјеном отаџбином . . .

. . . Опирао сам се смрти. Неки су говорили:

ако се преживи седми дан, може се надати оздрављењу; ко не дочека седмицу оде у Плаву гробницу . . .

. . . Не знам како сам остао жив. Знам да сам на том суровом острву смрти остао недељу дана. Ни овде нису давали хлеба. А толико сам га желео! Да ми је само једну мрвицу – не бих је, чини ми се, прогутао, само бих је на језику држао, да ми хлеб у устима замирише . . . Одатле су нас транспортовали у Бизерту, на опоравак и потом на обуку . . . Устајање, вежбе, учење ратних вештина: како се неопажено привући непријатељу и како га тихо ућуткати . . .

. . . Из Бизерте одосмо на солунски фронт. Фронт је милина према оном паклу кроз који сам прошао. Гине се, али то је ратничка смрт: знамо шта хоћемо и зашто се тучемо с непријатељем. Хоћемо да ослободимо своју поробљену отаџбину . . .

. . . Ту, на фронту, први пут сам чуо песму „Тамо, далеко . . . " Певушили су је војници: „Без отаџбине далеко, на Крфу живим ја, ал' увек поносно кличем живела Србија . . . " Тако се, у то време, певало . . .

Причао је, потом о свом мученичком животу: рововима, јуришима, рањавању, болници, новим таласима смрти који су неповратно односили његове другове, о застави која се вијорила на освојеним планинским масивима, о коначном пробоју фронта и заслуженој победи, одликовањима које је стицао на бојишту . . .

– Гинуло се. Није се могло друкчије. Враћали смо оно што нам је било отето. А били су нам отели отаџбину. За нас, пешаке, била је само једна наредба: „Нож на пушку! У отаџбину! Напред! Дуго смо чекали тај час . . .

Враћа се виду:

– Нисам знао како изгледа костурница. Ја сам у успомени носио лединду, неко растиње чији назив нисам знао, гробље са крстачама и море у које су бацани моји другови . . .

У октобру 1983. године, на Виду, некадашњем острву смрти српских ратника, настао је овај запис. Али, поуздано се зна: Драгомир Панић је и данас у животу и добром здрављу. Живи у селу Рибарица, пошта Драгинац, општина Лозница.

Српска војска је прва и најхрабрија војска у Европи. После борбе која је трајала само пола часа, Срби су уништили моју дивизију. Моји батаљони су били потпуно збрисани српском ужасном ватром.

Ерцхерцог Јосиф Хабсбуршки, мађарски маршал

Ђорђе Беатовић

ОБЕСИШЕ И МОЈУ МАЈКУ

. . . Не убија сваки метак. Тако каже ратна пословица, смишљена, вероватно, зато да би се некако одагнао страх и неискусан ратник, коме је то прво ватрено крштење, смиреније ушао у битку на живот и смрт . . .

. . . Да није сваки пушчани метак убица, макар био испаљен и са педесетак метара, сведочим и ја, Ђорђе Беатовић, јер сам и данас, после равно седамдесет година у најбољим односима с једним танетом, испаљеним у моје тело . . .

. . . Памтим тај дан: 18. новембар 1917. године. Не знам ко ме је с положаја, из љуте битке, вођене у подножју Соколца, извукао и однео у енглеску болницу у Микри. Памтим пређашњу слику:

јуриш мог Десетог пука Шумадијске дивизије . . . Све се слило у борбени хук: трешти, грува, брекће, ниједно оружје не мирује, цеви су усијане, војници, моји другови, многи од њих прекаљени на многобројним ратиштима, освајају простор који држе Бугари . . .

. . . Али, држи се и непријатељ. Иза бугарских војника стоје официри и нишане им у потиљак – оде им глава ако устукну и крену у бекство . . .

. . . Ипак, немају куд: не могу да одоле силини наше пешадије, коју добро штити француска артиљерија. Срећан сам: гледам како непријатељ бежи и како грабимо уз планину. Трчећи, с ножем на пушци, шапућем молитву: ако је дошао час да погинем, нека се то догоди сада, у овој бици, у српској униформи, гонећи злотворе који су окупирали моју земљу. Остаће, можда, негде записано да је у овом неодољивом јуришу погинуо младић из Босне Ђорђе Беатовић . . .

. . . А две године раније шапутао сам другу молитву: да не погинем ни у једној бици све док будем у униформи непријатеља мог народа: „Чувај ме, Боже, штити ме . . . Није страшно кад војник у рату погине, сурово је да ја, Ђорђе Беатовић, погинем у аустроугарској униформи, као поданик црно-жуте монархије, у борби против своје браће или њихових савезника . . . ”

. . . Памтим час кад сам обукао аустроугарску униформу. А памтим и догађаје који су томе претходили. Поменућу, с разлогом, активног капетана српске војске Косту Тодоровића, који је уочи рата био постављен за команданта Златиборског добровољачког одреда. Чим је букнуо рат, капетан Тодоровић је с одредом, водећи борбе, продро у братуначки и сребренички крај. И ја сам био у оној раздраганој маси која је цвећем и одушевљењем дочекала своје ослободиоце. Слобода је, на жалост кратко трајала – четрнаестог септембра исте године дошло је до жестоког судара непријатеља и Тодоровићевог одреда. У тој борби, за само пет минута, пало је око педесет његових војника; он је био тешко рањен – рафал му је пресекао обе ноге . . .

. . . Увиђајући да може бити заробљен, замолио је свог војника Јована Живановића, студента-добровољца, који је дошао са студија из Швајцарске да би с пушком у руци штитио свој народ, да га докрајчи метком из пиштоља . . . У часу кад је овај хтео да изврши заповест вољеног команданта – груне рафал и покоси га . . . Тако капетан Тодоровић последњом снагом извуче револвер и оконча свој живот . . .

. . . У слепој мржњи, кад освојише овај терен и пребројаше своје мртве и рањене, непријатељски војници набацаше на стог сена погинуле српске војнике и њиховог команданта и – спалише на ломачи . . .

. . . Помињем овај догађај због тога што су у торби капетана Тодоровића пронађени делови списка чланова Народне одбране са територије Босне и Херцеговине. На том списку, поред осталих, били су: мој отац Павле, моја мајка Госпава, моја сестра Јованка и ја. Још исте ноћи опколили су нашу кућу у Братунцу и похапсили нас. Почеше мучења у апсанама Сребренице, Зворника, Бањалуке, да би мене, након неколико месеци, одвели у логор у Араду . . .

. . . Ту ме је сустигла страшна вест да су моју мајку, за коју су установили да је била главни поузданик Народне одбране – јавно обесили, а оца и сестру осудили на вишегодишњу робију . . .

. . . Тада се у мојој глави зачела идеја о бекству. Побећи свакако, али куда и како? Они који су то покушавали, обично су били ухваћени, тако да су завршавали на вешалима . . . Ипак, та мисао ме није напуштала. Вребао сам згодну прилику . . .

. . . Десило се, међутим, нешто што нико није очекивао: како су аустроугарски пукови били проређени, Беч и Пешта су одлучили да их попуне интернирцима, Србима из Босне и Херцеговине, који су били расути по логорима. Одлучили су, дакле, да нас наоружају и гурну у борбу против своје браће! Тако су и учинили. Али, у сваком воду могао је бити само један – двојица никако, јер су били убеђени да ће двојица уперити цеви својих пушака у вод и разоружати га . . .

. . . Мислио сам на страшну смрт моје мајке, на тамновање оца и сестре и заклињао се да ћу искористити прву прилику за бекство и да ћу их осветити . . .

. . . Послали су нас у словеначку Корушку, на фронт према Италијанима. Само што смо стигли на ватрени положај, чим су зафијукали меци с обе стране, побегао сам из седме регименте и предао се Италијанима . . . Са мном је побегао и Радослав Милинковић. И он је жељно чекао тренутак да збаци аустроугарску униформу . . .

. . . Одатле смо спроведени у Бабијену, у провинцију Арецо, у логор у који се из недеље у недељу пунио бегунцима, тако да нас је убрзо било око 300. Сви смо желели да се придружимо српској војсци на Крфу, али су Италијани занемарили наш захтев. Избио је спор: третирани као ратни заробљеници ступили смо у штрајк глађу, постављајући једини услов: прикључење српској војсци . . .

. . . Италијани су морали да попусте: изабрано је девет људи из логора и упућено у Рим, да италијанској команди наведу разлоге штрајка. Био сам, срећом, међу том деветорицом. Чим смо се нашли у Риму, отишли смо у руско посланство и испричали шта нам је жеља. Руси су обавестили српско посланство у Риму, па смо се тако нашли под заштитом нашег војног аташеа пуковника Пешића . . .

. . . Спор је некако изглађен – Италијани су ослободили и остале заробљенике. Одатле на Крф, где смо провели три месеца на обуци, па онда у Солун и на фронт. На Крфу нас је обучавао резервни поручник Љубиша Милошевић, родом из Бијељине, иначе професор и мој давнашњи пријатељ . . .

. . . Жељно сам очекивао прву борбу. Нисам слутио да ће бити и последња: смрт ме није хтела, али ме један убојити метак није промашио: откинуо је парче бутине и зарио се дубоко у леву препону . . . Можда у журби, бринући и о другим рањеницима, лекари нису ни приметили куршум . . .

. . . Касније сам желео да се ослободим овог непожељног сапутника кроз живот, али су ми лекари саветовали да то не чиним, истичући да операција може да изазове компликације јер је метак нашао добро место, смирио се и не треба га дирати без нарочите потребе . . .

. . . Метак је, тако, и данас у мом телу.

. . . Кад сам преболео рану, нисам више био способан за фронт, али сам и даље био користан својој отаџбини: био сам писар у Врховној команди на Јелаку . . .

. . . У Београд сам стигао 1. децембра 1918. године. Тога дана проглашена је нова држава: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Вековна жеља наших народа била је остварена . . .

. . . Из Београда сам отишао у родни Братунац. Уместо куће затекао сам згариште . . .

Ђорђе Беатовић је на прагу деведесет шесте године живота. Носилац је неколико одликовања за храброст и ревносну службу. Живи у Београду, Светозара Марковића 36.

Штета што тај мали српски народ није мој савезник!

Виљем II, на почетку рата

Шездесет две хиљаде српских војника одлучило је о исходу рата. Срамота!

Виљем II у телеграму бугарској Врховној команди после пробоја Солунског фронта

Милорад Јевтић

ОЦА ОДНЕСЕ РАТНИ ВИХОР

... Оног истог дана кад сам добио сведочанство о завршеној гимназији – одјекнули су пуцњи у Сарајеву, којима је, како смо увече сазнали, Гаврило Принцип усмртио престолонаследника бечког двора. Нас, свршене матуранте, обузело неописиво расположење: постали смо академски грађани, најмлађи део српске интелигенције, а наши вршњаци уклонили заклетог непријатеља словенског братства и словенске заједнице ...

... Талас тог одушевљења одвукао нас на главну улицу у Нишу, којом се увелико кретала маса света, кличући старом краљу Петру, слободама, правди која је стигла Фердинанда; клицало се и атентаторима о којима, тог часа, нисмо ништа знали . . . Бечу и Пешти упућују се претње: згазићемо их као змију ако се усуде да на Србију упуте своје пукове . . . Виђамо, у тој колони, и наше професоре – и они, захваћени патриотским жаром, изговарају речи одушевљења и претњи на рачун непријатеља словенских народа . . .

. . . Песме, рецитације, коло насред улице . . . Неко говори да су и у Београду такве манифестације, да је омладина спремна да се лати оружја и крене преко Дрине и Саве како би најзад ослободила своју поробљену браћу . . .

. . . Тек у касно вече разишли смо се кућама и ја похитах да свог оца, учитеља, обрадујем радосним вестима. Срећан је мој отац што му је син одличан ђак, што је спреман да упише студије грађевине, али није, чини се, претерано срећан због свега онога што се догодило у Сарајеву: боји се рата који би Србију, већ исцрпљену у два тек окончана ратна пожара, довео у тешке неприлике . . .

– Рат је велико зло! – говорио је те вечери мој отац. – Добро би било кад би сада потрајао мир. Ослободили смо своју браћу на Косову, у Македонији, Санџаку, појединим деловима Црне Горе, протерали смо Турке и сад би била велика срећа да неко време не буде рата . . .

. . . Мој отац је знао шта рат собом носи, јер се борио против Турака на Куманову и Бугара на Брегалници и тек што је био зацелио тешке ране . . .

. . . Месец дана касније Аустро-Угарска је објавила рат Србији.

. . . У мени се није стишавало оно расположење изазвано сарајевским атентатом: хоћу у рат! Нећу да чекам мобилизацију! Отац рече да ме неће примити јер ће моје годиште, ако рат потраје, бити позвано тек идуће године, али ја узвратих да ћу отићи у неку добровољачку јединицу . . . У то време, збиља, било је неколико уписних места за добровољце . . .

. . . У међувремену сам сазнао да се Штаб комбиноване дивизије првог позива налази у згради гимназије. Кад сам тамо стигао, затекао сам пред вратима неке своје другове. Хоће и они да ратују. Али, снебивају се да изађу на рапорт. Најбоље је, предлажу ми, да ја пробијем лед: ако мене приме, неће ни њих моћи да одбију . . .

. . . И ја сам осећао неки страх: шта ћу од срамоте, ако ме одбију! Ако кажу: види ти овог гимназисте, мисли да је рат забава! Скупих сву храброст и изађох пред начелника штаба, генералштабног потпуковника Душана Трифуновића:

– Господине потпуковниче, свршени матурант Милорад Јевтић моли за ратни распоред! Јављам се добровољно јер моје годиште није мобилисано . . .

– А шта на то каже твој отац, учитељ Тома? – упита ме потпуковник, јер је мог оца добро познавао.

– Одобрио је моју жељу! – слагао сам први пут у животу и погледао га право у очи као потврду да у то може бити потпуно сигуран . . .

. . . Имао сам срећу: примише ме. Примише и моје другове који су чекали пред вратима да виде шта ће бити са мном.

. . . Из три куће Јевтића, кренусмо, истовремено, нас шесторица: мој отац и његова два брата, моја два брата од стричева и ја. То је било наше последње виђење: оца и стричеве никад више нећу видети – однео их је ратни вихор . . .

. . . Из Ниша, средином августа, одосмо право у церску битку.

. . . Кад смо, после крвавих борби, протерали швапске војнике преко Дрине и Саве, схватио сам ужас: то није био судар две војне силе, две војске, једне која брани своје огњиште, и друге, која хоће да нам наметне ропски јарам, то је био рат против српског народа! Све што је било српско осуђено је на смрт: деца, жене, немоћни старци . . . Непријатељ је вешао, клао, пљачкао, спаљивао куће, убијао рањенике, децу набијао на бајонет, а многе девојке и жене силовао у шабачкој цркви . . .

. . . После те битке одлучено је да се сви ђаци-

-добровољци упуте на обуку у Ђачки батаљон у Скопљу. Међу своје другове, који нису омирисали барут, стигао сам с капларском звездицом на рамену . . . Они жутокљунци, ја ратник: био сам на Церу! Окупили се око мене и траже да им причам . . . И ја сам неуморно причао о свему што сам доживео на ватреном крштењу и што сам видео око Шапца, Јадра, Рађевине, Прњавора, Лознице, Лешнице, Крупња, Љубовије, Завлаке . . . А видео сам згаришта, лешеве деце, несрећне мајке које су сељани скидали с вешала на којима су данима висиле . . .

. . . Моји другови су горели од жеље да се што пре сретну очи у очи са непријатељима свог народа. Сви смо били нестрпљиви. Обука кратко потраја, па нас распоредише по јединицама и сви, колико нас је било, улетесмо у колубарску битку. То је био онај бесмртни батаљон 1300 каплара, они младићи, цвет српске интелигенције, који су јуначком смрћу испуњавали завет отацбини: погинути у одбрани родне груде . . .

. . . Зна се да је само у овој бици погинуло четири стотине мојих другова из Ђачког батаљона. И ја сам у тој бици био тешко рањен и два месеца провео ван бојишта. Та два месеца били су најтежи у мом животу – био сам несрећан што рана тако споро зарашћује . . .

. . . Ипак, стигао сам да се борим против немачких трупа које су топовима разарале Београд и јуришале преко Саве и Дунава. У часу кад смо помишљали да ћемо сатрети и немачке пукове, дошао је онај бугарски ударац у леђа . . .

. . . И тако, из борбе у борбу, па онда на онај страшни пут смрти – кроз албанске гудуре до Крфа и Ипсоса, где сам стигао почетком фебруара 1916. године. Одатле, после опоравка, лађом у Солун, па у битку за Кајмакчалан . . . Две године је трајао рововски рат: нисмо могли ни педаљ напред, у своју поробљену земљу. Све до коначног пробоја солунског фронта када смо, најзад, просто самлели немачке и бугарске пукове . . .

. . . По завршетку рата завршио сам студије и постао грађевински инжењер. Издржавао сам мајку и своју млађу браћу и сестре. У томе сам замењивао оца . . .

О храбрости Милорада Јевтића сведоче многобројна одликовања. На прагу је 95. године живота. Живи у својој кући у Београду, Тетовска 21.

Рат у јесен 1915. године у Србији спада у највеће успомене вођа и трупа 3. армијског пруског корпуса. Оне ме испуњавају високим поштовањем према нашем храбром српском противнику.

Генерал фон Лохов, командант 3. армијског пруског корпуса
11. немачке дивизије

Младен Ђуричић

ЈУНАЦИ СА ДОБРОГ ПОЉА

. . . Ни два века, чини ми се, не би ми била довољна да се пером одужим јунацима из три рата које је Србија водила ослобађајући своју поробљену браћу и чувајући своју слободу. Записивао јесам, подоста је и објављено, али многи јунаци још нису у мојим књигама. Казивао сам себи: хајде, Младене Ђуричићу, приони на посао, пиши . . . И тако, ево, ближим се деведесет осмој години живота, али велики дуг, и велики грех, остадоше . . .

. . . Остао је, тако, само спомен на Љубишу Борисављевића, командира чете у Шестом пуку, који је шестог октобра 1912. године повео своје војнике право на турски топ. У силовитом јуришу, овај смели осветник Косова, растерао је посаду и заробљени турски топ окренуо против Турака који су у паничном страху бежали . . . Пробијених груди пао је пред четом, на Присату, баш у часу кад је на њих пала Карађорђева звезда с мачевима . . .

. . . Још сам дужан заповедницима бродова, безумно храбрим капетанима Николи Бошковићу и Таси Стевановићу, чији су трговачки бродови нападнути у водама Дунава два дана пре него што је Аустро-Угарска објавила рат Србији . . .

. . . Писало се о славној Колубарској бици, о 54.000 заробљених непријатељских војника, али нико још није записао највеће ратно чудо: знатан део тих војника заробила је чета резервног поручника Игњата Стефановића из 13. пука „Хајдук Вељко"!. Његових 35 јунака – толико их је остало у животу после крвавог окршаја – пресрело је аустроугарске пукове и присилило на предају . . .

. . . Грех би био да у заборав потоне Мирослав Дабић из Накучана, у Поцерини, син проте Јанка, свршени богослов, који је мантију заменио за униформу коњичког официра . . . У стравичном судару бугарске и српске коњице на Горничеву – заробљен је и одведен у Софију. Одатле је, једне ноћи, успео да побегне и дочепа се Русије, али је закаснио за битку југословенских добровољаца на Добруџи . . . Окренуо је, потом, неким тајанственим и мучним путевима и стигао поново на солунски фронт . . .

. . . Као да су заборављени и они кувари који су јурили за својом пешадијом, надајући се да ће негде, бар за часак, предахнути да им мањерке напуне храном. А пешаци – као на крилима, као олуја, тутњи и слама отпор непријатеља . . . Казан је јурио за војском, кувао је ручкове и вечере, и просипао, кувао је и даље и хитао да сустигне одважне пешаке. Ко је заостао, узео је за себе, и за друга – ако је имао у чему да понесе и ако је успео да га сустигне . . .

. . . Неизбројива армија храбрих – још чека витешка пера.

. . . Иако сам био извештач са ратних попришта, нисам могао све да видим и чујем, све да забележим. Сви они ужаси рата, све што сам дотад видео – премалено је према суровим призорима које сам видео на Добром Пољу . . .

. . . Језиво зјапе два проширена камена шанца, налик на два тек продерана речна корита, кроз која су – не планинске, плахе – већ црвене, вулканске реке које су, надирући, топиле и гвожђе и камен. Још постоји само то од гласовито утврђене бугарске линије на Добром Пољу, са Говедарским каменом . . . И ничега више, сем црног гвозденог грàда којим је тако свирепо насејан овај преврнути простор. Ватра је спржила све што је захватила, а прашне остатке експлозив је подигао у ваздух. Овде је ваздух људска гробница а не земља и камен . . .

. . . Врх једне циновске стене, са средине линије, служио је Бугарима као осматрачница, а њене пробушене прси као најсигурније митраљеско гнездо. Усред стене, превијен преко свога митраљеза, спава један немачки подофицир. Ни шрапнел, ни куршум нису могли продрети до њега. Тресак страховитих експлозија успавао га је у срцу камена . . .

. . . Около стене су читаве провалије од експлозија а на предњој, каменој ивици, чучи неупаљена, чудовишна и трорепна француска бомба од 97 килограма . . .

. . . Кад је наш артиљеријски ураган прешао преко ове стене, ускрсла је Србија, овде, на Добром Пољу. А у часу њеног Ускрса прскали су од земљотреса стари гробови и избацивали мртве напоље . . .

. . . Десном јаругом, остало је више трагова од ове ужасне битке. А то је због тога што је туда најмање ватре прешло. У последњем тренутку, преко те јаруге извршен је јуриш . . . Још понеко изрешетано и одерано стабло жалосно штрчи у висину, или као прегорео трупац лежи на преривеној земљи. А шуму, младу лепу шуму, која је допирала дотле, коју смо ми три године гледали, за једну ноћ је огањ спржио до последње жиле у камену . . .

. . . На почетку јаруге лежи шест француских војника и међу њима један српски. И ту су потврдили братство. Позади њих је рупа од експлозије, невиђених размера. На седам корака од ње, у једном џиновском бусену усправно стоји – шест младих, високих стабала, истргнутих из земље са кореном и жилама . . .

. . . У самом потоку, за једним каменом, лежи део човека – само трбух и ноге у плавим чакширама. Другог дела с главом и грудима нема. Цео леш једног другог борца стоји усправно – с ногама закованим за одерано стабло дебеле букве . . . Разапет мртав! Притисак ваздуха је овде извршио улогу џелата . . . Један младић, црних очију, пао је на бок али још обема рукама држи своју брзометку.

. . . Што дубље у јаругу, све више поцепаног и разбацаног одела и спреме. И мртвих све више. То су наши савезници из Француске и Африке: 17. и 122. колонијална дивизија које су уз потпору наших снага са крила – извршиле први продор . . . Кад су пошли на јуриш захватио их је непријатељски шрапнел или митраљески сноп . . . Сви су окренути северу, Србији! Мир душама њиховим . . .

. . . Ено једног дечака с ранцем на леђима, као да је заспао на једном догорелом пању . . . Тако је свеж и леп, а још јуче у зору морао је овде заспати . . . Пробудиће се, ко зна када, и ко зна у ком крају његове лепе Француске – у успомени . . .

. . . Још ниже ред Сенегалаца, са поцепаним прсима и шлемовима. Испред њих једна рука у рукаву плавог шињела. У страни комад кичме, са ребрима, улепљен смесом блата и здробљених костију. Испод једне широке кладе вири гранчица, са свежим лишћем, попрскана крвљу и мозгом . . . И опет ранци, шлемови и поломљено оружје . . .

. . А тамо горе, иза бугарских линија, на стотине метара, нема ничега. Широк ватрени појас, који је кренуо с наших положаја, захватио је и спржио све до мочваре. А иза ње су сви пролази засејани лешевима. То је бугарска резерва, изгинула од граната. Те лешине изазивају ужас ... Има их полупечених, а има сасвим сагорелих. Већином су згрчене, раздрљених груди, са ужасом, слеђеним на лицу. И оне су махом окренуте Србији. У бекству ...

... Пре двадесет часова овде је ударио гром наше освете. Пре двадесет часова одавде је, испред наших бајонета, кренуо ужасан и невиђен пожар у правцу Србије. И сад је ова планина обучена у огањ, који све више расте, кога гоне бесови ветра и наше освете. Да би ужас био већи, сваког часа урликне понеки тајни бугарски магацин и одлети до неба, и тамо се распрскава, приређујући највеличанственији ватромет у част нашег повратка ...

Књижевник Младен Ђуричић живи у Београду, Хаџи-Мелентијева 55.

Давид је оборио Голијата. Србија је имала снагу, храброст, срећу и славу да Аустро-Угарској нанесе један од оних страховитих удараца од кога не само да се није могла опоравити, већ су тим ударцем уздрмани и сами темељи државе.

Ернест Дени, (1849–1921) француски академик 1918. године

Милић Милошевић

ХРАБРОМ И СРЕЋА ПОМАЖЕ

. . . Ухватим, понекад, себе у чудним размишљањима: не могу да се сетим шта је било пре годину-две, а памтим оно што се збивало пре седамдесет година! Из рата, у који сам отишао у двадесетој години живота и из кога сам се својој кући у Ваљеву вратио пет година касније – памтим све: имена својих сабораца, битке, положаје на којима сам био, имена и чинове свих својих старешина . . .

. . . Док смо војевали у Србији, био сам у петој чети петог батаљона, пети пешадијски пук другог позива. Дивизија Дринска: командант генерал Крста Смиљанић, командант пука Милутин Стевановић, батаљона Раша Милутиновић, командир чете капетан Периша Јелић, из села Добродола код Ужица, водник потпоручник Милутин Игрошанац.

... После реорганизације српске војске на Крфу, припао сам трећој чети трећег батаљона четвртог пешадијског пука исте дивизије. Командант пука био је Воја Павловић, командант батаљона Стојан Милорадовић, командир чете капетан Ранко Циврић, из села Кушића на Јавору, водници: капетан Брана Поповић, поручник Алекса Јанковић, потпоручници Драгомир Максић и Божа Николић, десетар-каплар Световлик Љубичић.

... До највећег српског одликовања, Карађорђеве звезде с мачевима, дошао сам захваљујући више срећном случају него храбрости ...

Ево како је било:

Три ноћи је мој командир, капетан Ранко Цврић у извиђење слао највештије и најхрабрије, не би ли како дошли до „живог језика". Једна патрола се није вратила – приметили су је Бугари и изрешетали, две су једва извукле главу ... Мени је то, кажем, случајно пошло за руком. Требало је да као ордонанс пренесем наређење више команде батаљону на десном крилу, који је те ноћи био на положају код Црне Реке, низводно од села Скочивира, а узводно од места где се рукавац Беле воде улива у Црну Реку ...

... Ту Црна Река прави лакат и мења правац: уместо према истоку – скреће на север и ту улази у тесну, камениту клисуру. С обе стране, на различитој удаљености, били су наши и бугарски војници. Било је питање часа ко ће кога смакнути с тих положаја и освојити простор. Отуда је „живи језик" који би проговорио о свему што интересује команде, био потребнији од хлеба ...

... Срећно сам стигао до команданта батаљона и предао наређење за сутрашњи напад. Вратио сам се кроз исте, наше предстраже и избио на исти путељак одакле сам пола сата раније скренуо удесно, где је у једној пећини био штаб батаљона ...

. . . Често сам застајкивао и ослушкивао, настојећи да погледом продрем на путељак који је магла све више притискивала, смањујући видик . . . Учинило ми се, у једном тренутку, да је с леве обале реке допирало ломљење гранчица . . . Сео сам иза стене и напрегнуто ослушкивао . . . Убрзо потом, на моје велико запрепашћење, видео сам омањи чамац и у њему два човека. Јасно сам чуо и удар весала. У први мах сам помислио да су то наши војници који су били прешли реку не би ли ухватили „живи језик". Напрезао сам се да чујем разговор. Све је, међутим, било тихо . . .

. . . Кад је чамац приспео на обалу, искочила су два војника и остала неко време у врбаку . . . Чуо сам њихов шапат, али речи нисам могао да разазнам. Мислим: ако буду наши – ћутаћу, а ако буду Бугари – могу брзо и лако да их ликвидирам . . .

. . . Размишљам, тако, кад се они створише на четири-пет метара поред стене, иза које сам чучао, и путељка којим сам прошао. Окренути су ми леђима. Лепо видим да су Бугари – један са еполетама, без пушке, други с бајонетом на пушчаној цеви . . . Да ли је то могуће! Преда мном, окренути леђима, стоје два Бугарина! Мислим: како би било да бацим бомбу?! Или да метком из карабина најпре смакнем официра, потом војника! Ухватих себе у грешном размишљању: зар да пуцам у леђа?! Зар је то храброст? Не!

. . . Оклевао сам неколико тренутака. Било је очевидно да су у недоумици куда да крену. Као да су се очима споразумевали, јер ниједну реч нисам чуо . . .

. . . Више нисам смео да чекам. Устао сам лагано, неприметно, узео их на нишан, и тихо заповедио:

– Баците оружје! Руке увис!

. . . Војник је брзо бацио пушку низ падину, у врбак, а официр је скинуо опасач на коме су била два пиштоља и бацио га на леву страну, у камењар.

– У колону по један и напред! – заповедио сам.

– Без окретања!

. . . Нису се освртали, али су од страха једва корачали.

. . . Не знам како сам дошао до команде, али знам да су официри трчали око нас као да виде чудо невиђено.

– Господине капетане, два „жива језика" су пред вама! – рапортирао сам свом командиру Цивријћу.

. . . Он забезекнуто гледа час у мене, час у Бугаре, као да својим очима не верује. После ме грли и љуби, честитају ми и други официри, говоре како сам јунак и како ме треба одликовати по хитном поступку . . .

. . . Још исте ноћи настало је испитивање бугарског официра. Говорио је о свему што је интересовало нашу команду: распоред јединица, њихова бројност, наоружање, морал трупа . . . Није скривао да је прешао преко реке са својим посилним да би се дочепали „живог језика". Судбина је хтела да буде друкчије: уместо да ухвате, били су ухваћени . . . Храбријим, ето, и срећа помаже. Ја сам већ сутрадан, по хитном поступку, одликован Карађорђевом звездом с мачевима . . .

. . . Али, моју радост, сменила је – жалост за изгубљеним друговима који су прекрили падине и врх Кајмакчалана, отимајући га у крвавој борби од Бугара . . .

. . . Наши пукови су овладали утврђеним линијама: Старков гроб, Старков зуб, Сива стена, Кочобеј и Вирут. На јака утврђења, с којих Бугари топовима рију наше положаје и косе митраљеским сноповима, јуришају пукови Дринске и Дунавске дивизије и Добровољачки одред војводе Вука . . . Кад је пала ноћ, последња ноћ у бици за Кајмакчалан, све је било изровано гранатама и прекривено лешевима обе војске. Само из мог вода, од шездесет људи – седамнаест их је те ноћи, 30. септембра 1916. године, примило вечеру. Остали изгинули или рањени. У тој борби погинуо је и командант пука Воја Павловић, а командир моје чете, капетан Цивријћ био је тешко рањен. Мислили смо да неће преживети . . . Годину дана су француски лекари зацељивали његове ране. Ипак, вратио се на фронт и преузео команду над четом . . .

. . . Памтим речи које је тада изговорио:

– Мој Милићу, сунце те грејало, мислио сам да никад више нећу видети мој Јавор и моје Кушиће . . .

Осим Карађорђеве звезде с мачевима, Милић Милошевић је носилац Албанске споменице, руског Ордена „Св. Ђорђа" и Медаље града Париза. Живи у Сплиту, Око Кмана 43/А.

Српска војска је учинила све што је било у њеној моћи. Она се јуначки борила и испољавала одважност, срчаност и вештину командовања – ратне врлине које без икакве резерве морамо признати. Она се борила са безграничним пожртвовањем, па је и у часовима патње и умирања окитила своје заставе непролазном славом

Немачки војни лист »Ратник« 1915. године

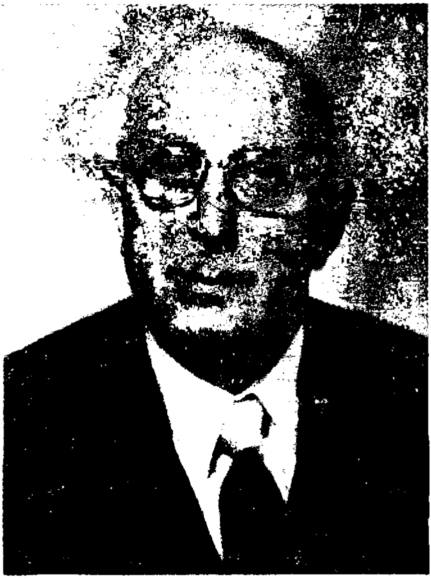

Морис Мец

СОЛУН НЕСТАЈЕ У ПЛАМЕНУ

... Нисам ни слутио да ћу са непуних осамнаест година постати добровољац у француској војсци. Још мање да ћу се наћи у обавештајном одсеку. Нисам био усамљен: француска омладина била је захваћена патриотским пламеном, па су многи младићи тражили да иду на фронт ...

... Захваљујући поверљивом послу којим сам се бавио, али и неким везама са искусним обавештајцима, био сам у прилици да сазнајем ствари које ће бити од користи савезничким војскама, посебно српској војсци ...

... Прво ватрено крштење доживео сам у новембру 1914. године. Пет месеци касније у бици код Меснила био сам рањен. Мени, Морису Мецу, рођеном Парижанину, који је тек изашао из гимназијске клупе, прикачили су прво ратно одликовање . . . Био сам и на Дарданелима, где су вођене страховите битке, али сам од октобра 1915. године био углавном у Солуну. Неколико месеци касније на Крфу ћу доћи у везу са српским трупама: тако сам био сведок у историји невиђеног умирања, као што ћу касније, на фронту, бити сведок њихових јуначких подвига . . .

. . . Али, живот је хтео да на неки начин будем и сведок подмуклих игара појединих личности које су веровале у победу немачког оружја и које су потајно радиле на штету Србије и удружених снага Антанте . . .

. . . У првом реду, то је био грчки краљ Константин. Он је био убеђени германофил: васпитаван је у Немачкој, био је официр у првом пуку пруске гарде. Краљ Константин је, уз то, био ожењен Софијом, сестром немачког цара Виљема II. Краљица је чинила све што је било у њеној моћи да спречи искрцавање изнемоглих српских ратника на грчко тле . . .

. . . Срећом за свет, Грчка је имала једну знамениту личност: Венизелоса, који ће учинити све да отргне Грчку од немачког утицаја . . .

. . . У то време долази до повлачења спрске војске преко црногорских и албанских врлети и прихватања у Грчкој. Савезници су изабрали Крф, да се ту одмори и реорганизује српска војска. То није случајно изабрано: Крф је земаљски рај – плаво море, дивни предели, чудотворна клима, чисто небо, поља покривена маслињацима, поморанџама, лимуновима . . . Заиста, идеално место за одмор српске војске која је изашла из пакла. Али, на Крф се све морало донети споља: шатори, лекови, намирнице, па чак и дрва за кухиње . . .

. . . А људи? Гомила у крпама и дроњцима! Три месеца исцрпљујућих борби, маршева и оскудице, учинили су од ових хероја армију живих лешева . . . То је била армија скелета. Туберкулоза, исцрпљеност, цревне болести, тифус, па чак и колера, учинили су своје – сваког дана стотине мртвих . . .

. . . Три месеца касније – они су поново били дивови. Гледао сам их у неким биткама, па и у горничевској бици, која је забележена као прва победа српско-француске војске на солунском фронту и која ће допринети паду Битоља . . .

. . . Али, да се вратим понашању краља Константина: он је наносио све већу штету савезницима. Сазнало се да је у Тесалији тајно организовао комитске групе, које су упадале у оне пределе Македоније, које су већ биле освојиле српске и француске трупе. Тако је, у мају 1917. године, одред од око 300 комита, под командом једног грчког поручника и једног немачког подофицира упао у наше линије и напао савезничке војнике . . .

. . . Међу савезницима се све чешће говорило да је нужна ликвидација краља Константина. Његова издаја је све видљивија. Као да није било силе која би га уразумила . . . После двогодишњег двоумљења, савезници су најзад били сагласни да се морају ослободити Константина . . . Изабрана је личност која ће краља присилити на друкчије понашање . . . Опседнути су неки градови и луке. Краљу и грчкој влади упућен је ултиматум – шта све треба да испуне у року од једног јединог дана. Мало је требало да у Грчкој избије грађански рат, што би за силе Антанте било погубно, јер би у том случају грчке трупе биле повучене с положаја . . . После много отпора, увиђајући да је све изгубљено, Константин је потписао абдикацију у корист свог сина Александра. Тада на чело владе долази Венизелос који, као уман човек, држи у својим рукама судбину Грчке и остаје непоколебљиви савезник Антанте . . .

. . . Јасно је, разуме се, да је до оваквих података могла да дође обавештајна служба, мада се краљ Константин, с обзиром на подршку својих истомишљеника, није ни трудио да прикрије своју нетрпељивост према Србима . . . Ово нису биле једине информације до којих сам могао да дођем, било их је заиста много, па и драгоцених . . . Солун је у то време био стециште свакојаких људи из разних крајева света. Сви су, тобож, били негде запослени, а бавили су се шпијунажом . . .

. . . Био сам у Солуну и средином августа 1917. године, кад је у њему букнуо страховит пожар. Ветар, јак као ураган, носио је пламен према граду . . . Месне власти нису могле ништа да учине. Народ је захватила паника; сви беже, јуре некуда, склањају се, упадају у куће и износе што се спасти може . . . Француске и енглеске трупе руше динамитом куће и тако покушавају да пожар локализују. Пламен се ближио пристаништу на коме је било много савезничких бродова . . . Неке бродове, захваћене ватром, гађали су топовима да би их потопили . . . Становништво је остало без кућа и без хране . . .

. . . Сакупљао сам информације и о стању у Бугарској. О свему што је живог створа могло да интересује – сазнавало се у Солуну! У унутрашњости земље Бугарска је била уморна од дугог рата, а на фронту су војници били веома слабо храњени и одевени. Морал је био озбиљно уздрман. Војници су једва чекали да се оконча рат, па после – како буде . . . Али, нису се брзо и лако предавали. Напротив, тукли су се жестоко. Српску војску, међутим, више нико није могао да задржи – заиста је кренула као олуја, ломећи све пред собом. Српски и француски ратници су, после пробоја солунског фронта, за 45 дана прешли око 700 километара под борбама и ушли у Београд . . .

Морис Мец, коме је данас 91. година, живи у Паризу. Носилац је многобројних француских и српских одликовања.

Драгомир Анђелковић

С ОБИЛИЋЕМ НА ГРУДИМА

... У рат, онај први, светски, моји другови и ја уђосмо као питомци друге године војне академије. И то у питомачкој униформи, са црвеним лампасом на панталонама, сви голобради.

... Тако и ја, Драгомир Анђелковић, у јеку ратног пожара, стигох, најпре у Крагујевац, у Шумадијску дивизију. Одатле, сутрадан, правац Горњи Милановац – да се јавим десетом пешадијском пуку, који управо маршује из Чачка ...

... И први распоред: ађутант команданта батаљона, мајора Михаила Ковачевића ...

... То звање подразумева официрски чин. А мени – деветнаеста година ...

... Одатле – право у церску битку. И то из маршевог поретка . . .

. . . И – зна се како је било. Све је записано у књигама и ратним извештајима. Али, никад није записано да је у рат отишло 212 питомаца и да је више од половине изгинуло на бојиштима у земљи и касније на солунском фронту . . . Данас, из те, 46. класе Војне академије у Београду – има двојица живих . . .

. . . Кад су Поћорекове трупе, које су пошле да казне бунтовну Србију, обећавајући цару Фрањи Јосифу престоницу Србије – као дар за његов рођендан – бежећи викале „казуј, стрина, где је Дрина" и кад на територији Србије није више било непријатељских војника, нас, преживеле питомце, вратише из борачких јединица у унутрашњост . . .

. . . Дадоше ми младе регруте на обуку. Дечаци, као и ја. Нестрпљиви: хоће на фронт! Знају једва да рукују пушком, да заузму клечећи став, да нишане, набију нож на цев пушке и – баце бомбу . . . Мисле да је то довољно. И, збиља, обука потраја само два месеца, па одосмо у ватру, у колубарску битку . . .

. . . Добио сам нови распоред: пети пук другог позива Дринске дивизије. Водник сам прве чете, четвртог батаљона, са чином потпоручника. У чети није било ниједног активног официра и подофицира – сви изгинули у биткама. Вод сам преузео од Милије Гаврића, резервног поднаредника . . .

. . . Потиснули су нас до Аранђеловца, али је после неколико дана започела наша офанзива под командом генерала Мишића, који је тек после те битке на Колубари добио чин војводе . . .

. . . На Кику, код Љига, бесни битка: онај прави ратни хук, врева, штектање митраљеза, прасак бомби, дуги стрељачки стројеви, прелажење ватреног положаја погнуте главе, скокови у непријатељске заклоне . . . Све кључа, ври . . . Понео ме тај борбени хук, моје прво ватрено крштење, али и мојих регрута, невичних пакленој борби у којој се све брзо мења – људи нестају у диму и с времена на време протрче болничари да би покупили рањенике . . .

. . . Осматрам и лепо видим како аустроугарски стрељачки строј напусти ледину на којој је лежао и крену према мојој чети. Наређујем војницима да отворе брзу паљбу . . . Тај стрељачки строј полеже по земљи, ту га приковаше наши плотуни, али се после неколико минута подиже и крену . . .

. . . Однекуд се поред мене створи митраљезац, неки Алексић. Чим је, за тренутак, укопао митраљез, почео је да коси лево и десно . . . Али, као да је слаба вајда – нови стрељачки строј јуриша на нас и прети да нас искасапи бајонетима. Непријатељским војницима већ разазнајем лица – види се да су искусни, огуглали на бојеве, а овамо, на овој страни – неискусни дечаци, први пут у борби . . .

. . . Тада сам доживео нешто што до краја живота нећу моћи да заборавим. Алексић зграби митраљез, гурну постоље устрану, па претрча до једног стабла и одатле поче да коси . . . Тада се пољем разлеже јаук непријатељских војника – читав стрељачки строј био је покошен. И то једним, јединим рафалом од 250 метака . . .

. . . Међутим, иза овог, сатрвеног, ишао је њихов други стрељачки строј – види се да им је веома стало до овог положаја, хоће да га освоје по цену великих жртава . . .

. . . У оној вреви препознајем глас митраљесца Алексића:

– Господине потпоручниче, ево их поново!

. . . Наредио сам брзу паљбу, а митраљезац и без моје команде просипа рафале. Учинило ми се тог тренутка да је само он водио ову крваву битку, да рафали његовог митраљеза значе много више него паљба целе чете . . .

. . . Ту смо их разбили и поново потиснули према Дрини.

. . . Убрзо потом дођоше из команде да виде ратно чудо: како је митраљезац Алексић једним рафалом покосио толике непријатељске војнике . . .

... За мене је он био јунак дана и јунак рата. Све што сам касније видео и доживео, све битке у којима сам учествовао, сви подвизи војника за које сам чуо – било је премалено у поређењу са оним што је учинио тај митраљезац ...

... Косио их је као снопље, а њега, јунака, покосио је тифус 1915. године ...

... У Стублинама, код Обреновца, у пролеће 1915. године, стајао сам пред пуком: прикачише ми прво одликовање – Златног Милоша Обилића. Мени – двадесета година. Чујем, из наредбе, како се одликујем за успешно командовање у борбама ...

... Пред Соколом, на солунском фронту, мој пук беше запосео Рововску косу. Ја – у чину поручника. У предаху битке, позва ме командант пука Божа Загорчић и заповеди:

– Поручниче Анђелковићу, ноћас узмите чету и повратите положај који су Бугари напречац освојили!

... То је било све што ми је речено. У току ноћи сам припремио војнике – рекао сам само неколико речи о значају тог положаја који морамо да освојимо ... Кренули смо у зору. Ишли смо полако, опрезно, али приметише нас и осуше ватру. Нисам имао куда, већ и ја наредим брзу паљбу, а затим – јуриш ... Истрчаше и они из ровова и кренуше. И ту настаде – клање. Прса у прса ... Један искочи преда ме, хоће бајонетом да ме пробурази, али га мој војник млатну кундаком и он се стропошта без речи ... Другог, који је бесно кидисао с бајонетом на пушци – смакао сам пиштољем ...

... Битка је трајала два сата – једва смо повратили положај. Али, ранише ми четири војника и двојицу убише. Рањен је и мој заменик, резервни наредник Светислав Вељовић из Осладића. Бугарски губици били су знатно већи ...

... Ту сам добио и другу Златну Обилићеву медаљу. На том положају сам остао све до пробоја солунског фронта ... Али, да не говорим о томе – то је био задатак коме су могли да одговоре само они који су презирали смрт: они који су неизмерно волели своју земљу, дајући јој све, а од ње нису тражили ништа . . .

Драгомир Анђелковић је пензионисан у чину пуковника. У априлском рату 1941. године заробљен је: провео је четири године у ропству. Живи у Београду, Вишеградска 12.

... Као тумачи свих жена и мајки француских желимо да наш народ ода најдубљу пошту јунаштву Срба и да измери, боље него што смо то до сада чинили, величину услуга које су њихове победе придонеле савезницима, праву нација и слободи народа. Ми нарочито желимо да, за родољубиво васпитање будућих нараштаја, дивни пример те сељачке војске, која се у дроњцима и траљама, бори против силе читаве једне царевине, буде одсад истакнут нашој деци: сви Французи треба да знају да је у биткама на Јадру, на Колубари и код Београда, као некад у биткама на Моргартену, један мали народ полетео на бајонете да спасе, уз своју независност, будућност људске слободе ...

Проглас Француско-српског одбора жена у Паризу,
објављен у свим листовима Француске 1915. године

Радуле Чогурић

КРВАВ БОЖИЋ НА МОЈКОВЦУ

. . . На три сата пред објаву рата Турцима, погибе ми отац Божо. Био је водник у црногорској стајаћој војсци. Њега и Вуколицу Драшковића убише Турци из заседе на Пржишту код Мојковца. Тако мени, Радулу Чогурићу, ученику четврте београдске гимназије, стиже депеша о трагичној погибији оца . . . Моја браћа Тадиша и Пуниша су у војсци, али се бојим да неће довољно осветити оца, па хоћу и ја да се тучем с Турцима . . .

. . . Кренуше из Београда још неки ђаци и студенти из Црне Горе. Вазда је било тако: чим Црна Гора зарати, њени синови, ма где били, чак и у далекој Америци, најпречим путем хрле да у том рату учествују . . . Неки дођоше до Јавора и ту ступише у комитске одреде, остали, а међу њима и ја, ударисмо преко Сјенице и Кладнице према Пријепољу и даље ... Примише нас. А ко би нас смео одбити! Млади јесмо, али свак се већ опробао у гађању „московком” и револвером ... Свака кућа у Црној Гори имала је, уз пушку и револвер, још и бајонет и бомбе ...

... Како сам рођен у Липову, код Колашина, то је разумљиво што сам желео да будем у Колашинској бригади, у којој је био и мој отац, под командом генерала Милоша Меденице. Сазнао сам да је ова бригада под Скадром, па сам продужио пут у том правцу. Ту је, сећам се, била и Васојевићка бригада под командом Радомира Вешовића, па Црмничани на челу са Петром Мартиновићем ... Била је ту, под Скадром, и српска војска под командом генерала Петра Бојовића. Требало је да јуриша српска коњица, али се одустало кад се сазнало да су Турци ископали јендеке дубоке четири-пет метара и да су се добро утврдили и заштитили жицом ... Код Бардањола снег висок четири метра ... Ту су многи наши изгинули. Настаде затишје, а нас ђаке пустише на даље школовање ...

... Тако се вратих у Београд да завршим шести разред гимназије. Идуће године, међутим, Бугари нападоше Србију, па се ми, црногорски ђаци и студенти поново јависмо у добровољце. Али, неће да нас приме. Кажу нам: „Само ви, момци, учите, лако ћемо ми са Бугарима ... ” Тако је и било. Изби и први светски рат. Београд у невиђеном, родољубивом расположењу. Омладина је на ногама: сви траже оружје! Ево прилике да се и ми, Срби из Црне Горе, боримо. Ја, опет, одем у Црну Гору, у исти, Липовски батаљон. Командант ми Васо Дожић, а командир чете поручник Милосав Радовић ...

... Нечијим наређењем нас ђаке позваше у Подгорицу. Формиран ђачки батаљон. Командант батаљона Панта Мараш. На Ускрс 1915. године, немачки авиони бомбардују Подгорицу – изгинуше неки ђаци ... Дође краљ Никола: плаче . . . Каже да сви идемо у народне јединице, да будемо охрабрење народној војсци. Да смо узданица и спас Црне Горе . . . Одатле одемо у Пљевља, па у Чајниче, Фочу . . . Дрину пређосмо код Устипраче. Поставише ме за команданта места у Горажду . . .

. . . Туклн смо се жестоко, али смо морали да се повлачимо. Нисмо ни слутили шта нас чека, пред каквим задатком ћемо се наћи! Јесен је увелико освојила – снег се беласао на планинским висовима. Црногорска санџачка војска под командом генерала Јанка Вукотића нашла се пред највећим задатком: да затвори правце који од Новог Пазара, Сјенице, Пријепоља, Горажда и Фоче воде према Мојковцу, Беранама, Андријевици и Рожају – и спречи непријатеља да продре до ових места пре но што прођу исцрпљене српске трупе . . . Тридесет дана су трајале борбе; остали су крвави трагови у снегу, али су судбоносни дани тек долазили. Управо је почињала мојковачка битка . . .

. . . Мој батаљон држи мојковачку косу према Бршкову. Тутњи ратна врева, гора јечи од поклича. Командир вода Вук Живковић каже да се морамо одржати по сваку цену, макар сви изгинули! У истом воду су и моја браћа Пуниша и Тадиша, али и Вукова браћа Сава и Стојан. Снег до колена, студен одузима снагу, прсти се грче. Грејемо их на пушчаним цевима . . . Они – јуришају, али бивају покошени нашом убиственом ватром. То је огањ! То је битка! Тучемо се за сваку букву, за сваки пањ, а снег пада и покрива крваве трагове . . .

. . . Крај букве поред мене погибе Вуков и Стојанов брат Сава. Стојан допуза да га изнесе из окршаја, али и он паде покошен . . . Вук наређује да одступимо. Повучемо се коју десетину метара и чекамо да сване . . . Ујутро, јуришамо и освојимо положај који смо напустили. Ту нађемо мртве Саву и Стојана и још неке војнике . . . Око њих мртви – Аустријанци. Има их на стотине . . . Старешине нам ништа не говоре: као да је свак себи господар, као да је свак себи заповедио: ни корака назад! Српска војска мора проћи; непријатељ јој не сме заћи ни у бок ни у позадину . . . Може, али само преко нас мртвих! А нас још има и још се тучемо . . .

. . . Дође и Божић, али и он – крвав . . . Прашти, грува, тресу се небо и земља . . . Ори се шума од бојних поклича. На једној косини, коју смо засули бомбама, Аустријанци подигоше бели барјак. Хоће, ваљда, да се предају. Али, кад видеше да нас је неколицина – осуше плотун . . . Падоше крај мене два брата Ћетковића, из Требаљева. Мој стриц Милан Чогурић виче иза једног дрвета да легнемо и бацимо бомбе . . . Ту смо, на четири-пет метара једни од других. Сад они јуришају на нас. Једног, из клечећег става, смакнем бајонетом . . . Срећом, пристиже један наш вод, па јурнемо заједно у шанчеве. Наста покољ . . . Чују се само јауци, стењање . . . Тешко рањше водника Милосава Драговића. Његов син Радош је мој школски друг: хоћу да га изнесем из овог пакла, из ове битке. Да га спасем . . .

. . . Српска војска је већ била прошла. Црногорци су се заиста одужили српству, а сердар Јанко Вукотић је једини командант који је истовремено добио три највећа одликовања: Карађорђеву звезду с мачевима, Белог орла с мачевима и Обилићеву медаљу. Црногорска војска, на жалост, није пошла за српском војском: издајом краља Николе и владе Лазара Мијушковића – она је пала у ропство. И ја сам, тако, доживео сурову судбину: депортован сам, најпре, у Котор, потом у велики логор у Нађмеђеру. Отуда сам, у јуну 1917. године, успео да побегнем, да преплívам Дунав, дођем у Београд и поново одем у Црну Гору да се придружим комитама. Тукли смо се све до коначног ослобођења. Био сам у комитском одреду Јована Лазаревића . . .

И у другом светском рату Радуле Чогурић је доживео судбину мученика: један је од првих логораша на Бањици, одакле је, 1942. године, интерниран у злогласни логор у Маутхаузену. Отуда се у земљу вратио као живи костур. Живи у Љигу, Војводе Мишића 27.

Какав хероизам, какво стоичко пожртвовање испољава српски народ у овим великим несрећама које су га задесиле а које ће он свакако пребродити! Тај народ је после балканских ратова изненада заблистао на историјској позорници пред забезекнутим очима Европе.

Е.Д. Мјахков, дописник руског листа »Слово« 1916. године

Трајко Димитријевић

БИТКА УЧИТЕЉА ТРАЈКА

... Непријатрељ је, знам и видим, на широком простору, на ледини, као и ми, али сам се ја устремио само на једног: на оног коме дебело стабло служи као грудобран одакле сипа вреле митраљеске снопове, од којих моји војници не могу ни главу да подигну ...

... До митраљесца је, и то видим, његов помоћник који му ужурбано додаје пуне реденике. Не померам се с места, не гађам, не скрећем пажњу на себе, само нишаним, чекам онај тренутак да спојим мушицу на пушци с његовим челом ... И таман помислим да сам га ухватио, да га имам, мој је, још само да лагано повучем обарач на карабину – кад се он, проклетник, помаче удесно и изгуби из мог видног поља . . .

. . . Та ратна игра потраја неколико минута. За то време швапски војници, полегли по земљи, гађају плотунима. Узвраћају моји војници, узвраћа читав батаљон, али некако слабашно, као да гађају насумце, боје се оног митраљесца . . . А он се стварно осоколио, на добром је месту, ако се који метак устреми према њему, зарије се у оно стабло . . .

. . . На читавом том простору постоје само четири стабла: иза једног лежи он, тај митраљезац, а иза осталих швапски официри. Овамо, с наше стране – све голо. Борба у сусрету: ко се у часу сусрета где затекао, ту је и остао – обе су војске полегле по земљи и отвориле ватру . . .

. . . Осећам како ми нерви трепере. Покушавам да се некако смирим. Шапућем: полако, поднаредниче Димитријевићу, стишај узбуђење, прислони карабин чврсто уз раме, држи га на нишану, па кад промоли главу – опали . . .

. . . Тако говорим, а видим, лепо и јасно видим, да немам на кога да опалим . . . Чујем само како митраљез штекће, везе сноп по сноп, чујем како оловна зрна зује и носе смрт . . .

. . . Смрт, збиља, коси, али се смрти не бојим: није ми ово прва битка, ако ме рани – неће ми бити прва рана, већ сам једну преболео . . . Ако ме усмрти нећу видети своје равно Косово и село Ливађе у коме сам се родио и где је, уочи рата, требало да будем учитељ . . . Колико сам се смрти нагледао! Колико смо их сахранили за време колубарске битке! Па добро, ако је дошао и тај час – нека буде. Али, нека не буде одмах, овог тренутка, пре него што смакнем оног митраљесца . . . Као да сам се заинатио, као да је ово моја лична битка, лични обрачун са невидљивим Швабом иза стабла . . .

. . . Знам где смо: ово је село Липа, у зору смо прешли реку Језаву, напред је Смедерево, а иза њега Дунав . . . Иза Дунава грувају швапски топови, гранате падају иза наших леђа. Добро је, мислим, пребацују нас. Ако сада на добром месту имају осматрача, ако им јави да пребацују, да смање растојање за три стотине метара, готови смо – нико неће извући живу главу . . . Груну однекуд, Бог зна одакле, и наша артиљерија, али малаксало, па и она пребацује јер се онај стрељачки строј који је био пред нама не помаче с места . . .

. . . Малаксао је, додуше, и њихов стрељачки строј: не иде ни код њих како треба – или немају више снаге, или им понестаје муниција . . .

. . . Чујем, иза мојих леђа, како неко виче да треба похитати у помоћ петом пуку на који бесомучно кидишу Швабе . . . Знам да би тај пук требало да буде на левом крилу, али знам да би било погубно да се сада помакнемо с овог места – брзо би нас изрешетали . . .

. . . Тај глас ме не узбуђује, као да ме се не тиче: ја имам свог непријатеља и док га не смакнем нећу се помаћи одавде . . . Митраљез поново заштекта, а митраљезац мало промоли главу – тек да види дејство својих рафала . . . Повукао сам обарач и јасно видео како је његова глава клонула . . . Мој је, значи, посред чела сам га треснуо . . . То сам и хтео: у чело . . .

. . . Видео сам његовог помоћника како се немоћно осврће назад: чека, ваљда, да неко претрчи брисани простор и заузме место погинулог митраљесца . . . Држим и њега на нишану и чекам згодну прилику да и он мало промоли главу . . .

. . . Уто сам шапатом чуо војника с моје леве стране: преносио је заповест команданта батаљона: припрема за јуриш. Само неколико тренутака и – јуриш! Пољем се разлеже наше: ура! Ура! Швабе припуцаше, али лишене помоћи оног митраљеза, окренуше леђа и стрмоглавише се према Дунаву . . .

. . . Њихова артиљерија и даље грува, гранате се распрскавају близу нас и један шрапнел ме погоди у десну плећку. Осетих ужасан бол . . . Мислио сам да је дошао онај час, али ми више није било жао: ја сам добио битку . . . Своју битку . . .

. . . Само недељу дана провео сам у крагујевачкојој болници: ту сам сазнао да ми је зрно пробило плећку и да ме сматрају тежим рањеником... Дакле: нисам више способан за борбу док ме не излече... Али, пристизали су све тежи и тежи рањеници, па је нама, који смо могли да се крећемо, предложено да потражимо места у Чачку или у некој другој војној болници... Дадоше нам објаве и ми некако стигосмо до Чачка, али ни ту неће да нас приме – пуна болница тешких рањеника...

... Препоручише ми, напослетку, да одем кући, на боловање. Тако сам се обрео у Приштини, у кући свога оца Станка, свештеника. Само после неколико дана и војска је кренула овим путем. Ту се, у ствари, сабирала и раздвајала: једна колона је кренула према Призрену, друга за Пећ и даље ка Црној Гори...

... Кренуо сам и ја и своју јединицу нашао у једном шумарку близу Андријевице... Средином јануара 1916. године стигли смо до Валоне. Да не причам о успутним патњама – сви смо прошли кроз њих и сва су сведочења о њима иста... С Крфа сам упућен у Бизерту, где сам све време обучавао регруте...

... Кад сам се, половином децембра 1918. године, вратио у Приштину, својој кући, сазнао сам за трагичну судбину мога оца: њега и калуђера Кирила, и још око 300 мештана, међу којима је било старих учитеља, чиновника, Бугари су одмах после нашег повлачења одвели у Сурдулицу и тамо побили. Мога оца и калуђера Кирила уморили су најгрознијом смрћу... Њихова једина кривица била је у томе што су волели свој народ...

Учитељ Трајко Димитријевић је носилац неколико одликовања за храброст и велики допринос просвећивању народа. Живи у Приштини, некадашњој Улици Светог Саве, сада Улици Хајдар Душија 19.

Мило Орландић

БРОД ЈЕ ПОТОНУО У МЕДОВИ

... Од мушких глава у селу остадоше само старци, болесни и изнемогли. Сви остали кренуше у рат, неко по позиву команде, неко – добровољно. Кренуше и дечаци, још голобради, једва ако имају по петнаест и шестнаест година. Ја, Мило Орландић, из Сеоцета, изнад Вир Пазара, у Црмници, међу њима најмлађи: четрнаеста ми година, али нећу да останем у селу ...

... Прича се само о рату, о нападу Аустрије на Србију и о томе како нам је судбина заједничка; како је нама, Црногорцима, зло и добро са Србијом; како ће нас сваки ударац по Србији љуто заболети, и како ће Србију заболети свака рана на Црној Гори ...

. . . О свему томе се говори, али шта то вреди, кад војска неће да нас прими. А стајаће војске је у то време било мало – свега 12.000 људи. Остали су у народној војсци – имају своје оружје, своју одећу и храну . . . Јесте, али нас дечаке неће нико – сви нам говоре да се вратимо кући. Каквој кући, кажемо ми, кад Србија крвари на Дрини и Церу. Нећемо кући, хоћемо на фронт, а ако нам не дате оружје – отећемо га од непријатеља . . .

. . . Нађемо поручника црногорске војске Шпира Рекића и молимо га да нас прими у своју јединицу. Он ни да чује, упућује нас команданту батаљона Ђуру Ивовићу. Нас дванаест младића стадосмо мирно пред мајором Ивовићем. Гледа нас, а очи му пуне суза. „Идите кући, децо моја", вели нам . . . Рат је озбиљна ствар. Гине се на сваком кораку . . . " Ми ни да чујемо, молимо га као оца да нас прими, само да будемо уз војску, ништа друго не тражимо. „Добро", каже он, „идите у Вир Пазар, тамо се јавите Филипу Живановићу, он ће вам дати оружје. Ево, написаћу му налог да вас прими . . . " И, стварно, написа налог, затвори све у коверат и ми за четири сата пешице стигосмо у војно складиште у Вир Пазару. Дадосмо онај налог, а Живановић се насмеја и рече нам да идемо кући . . . Не знамо о чему се ради, а он нам показа онај мајоров налог на коме је писало да нам не даје оружје, већ да нас упути да идемо кући. Овом батаљону се придружила још два – улцињски и бјелогорски. У Мурићанима војници пређоше границу, а ми за њима. Ту и ми, дечаци, дођосмо до пушака и муниције. И то без боја. Ја, богами, узех равно 400 метака – рачунам да ће ми затребати. Касније наиђосмо на старосрбијански одред који је водио генерал Радомир Вешовић: нити нас тај одред званично прими, нити нас одби. Где он, ту и ми . . .

. . . Стиже, једног дана, наређење да се заузме пристаниште у Медови. Нисмо ни слутили шта ће се десити са српском војском и како ће ово пристаниште бити – велико прихватилиште. Одавде српска војска ће се бродовима даље транспортовати за Крф и Бизерту. Али, ништа није ишло тако глатко: тукли смо се с арнаутским качацима у близини села Бушата и преко Дрима. Дању нигде никога, ноћу они нападају . . .

. . . Одатле смо отишли према Љешу. Тако смо осигуравали пут српској војсци која се повлачила кроз Црну Гору према Скадру и даље. Једне ноћи добисмо наређење да се батаљон распореди дуж пута, али тако да војник војника може видети. Целу ноћ смо дежурали . . . Ујутро, рано, иду запрежна кола. На једним смо препознали старог краља Петра. Возар заустави запрегу и краљ ме упита из ког сам одреда. Ја у опанцима, са црногорском капом на глави. Кажем да припадам старосрбијанском одреду и да ми је четрнаеста година, али да хоћу да се бијем за српство . . . Он се само благо осмехну и продужи . . .

Био сам сведок велике катастрофе – потапања брода у Медови којим су из далеке Америке кренули добровољци у Црну Гору да би у борбама помогли својој браћи.

. . . Био сам на осматрачници. Бадњи дан 1916. У зору смо приметили далеку светлост на јужној страни пристаништа. Дан је одмицао, а светлост се ближила . . . Помислили смо да то могу бити и непријатељске лађе. Наједном, два брода стадоше на пучини, трећи се поче ближити пристаништу . . . Кад је био на око 200 метара од обале – одјекну страховита експлозија. Брод се неко време вртио укруг, да би се потом нагнуо и почео да тоне. Са брода су допирали пуцњава, вика, лелек . . . Нисмо могли да притекнемо у помоћ, јер смо имали само један мали патролни чамац . . . Људи су скакали у море. Неки су пливали, други су били на неким џаковима, даскама, сандуцима . . . Неке на обалу избаци јак ветар. Од њих смо сазнали да је то брод са доборовљцима из Америке . . .

. . . Биланс ове несреће био је стравичан: много их се утопило . . . Море је после данима избацивало лешеве настрадалих. Али, ни њих нису остављали на миру – ми смо их затицали без прстења, без златних зуба, без одеће . . .

. . . Међу преживелима је био и један Рус. И он је пошао са добровољцима да се бије за славјанску ствар. Како је био највиши међу њима – поверили су му да носи заставу. Кад је брод почео да тоне, он је заставу омотао око тела и скочио у море. Једва се спасао. Преживеле је на Крушевици примио краљ Никола . . .

. . . У време потапања брода, беснела је мојковачка битка. Сердар Јанко Вукотић је са својом војском одоловео јаким аустроугарским снагама и тако омогућавао српској војсци да се повлачи према Скадру . . .

. . . Судбина црногорске војске била је запечаћена наредбом краља Николе да се она не повлачи са српском војском, већ да положи оружје и помири се са судбином . . . Тако се и мој одред вратио из Медове. Уз пут, преко Љеша и Бушата, готово на сваких пет метара били су лешеви српских војника. Падали су исцрпљени болешћу и глађу.

Нама су даљи пут пресекли аустроугарски маринци. Заробили су нас. Трагедија је била потпуна. Голгота Србије била је истовремено и голгота Црне Горе – њени команданти су одведени у логор, а војска, деморалисана бекством краља Николе, није знала ни куда ће, ни шта ће . . . Ја сам био у ропству неколико месеци; преживео сам многа понижења, али сам са још неколицином успео да побегнем и придружим се комитским одредима. Било је свакојаких мука и патњи, али и славних дана – кад смо се, као комите, жестоко тукли са окупаторском војском.

Милу Орландићу је данас 89. година. Из родне Цр̀мнице, после катастрофалног земљотреса, преселио се у Стари Бар. Живи у насељу Челуга.

Темељко Јовановић

С БЕРДАНКОМ НА РАМЕНУ

. . . У кући мога оца Јована најчешће се говорило – шапатом. Често су долазили неки непознати, тајанствени људи, који су насамо разговарали са оцем. Неки од њих долазили су и ноћу, улазили су опрезно, остајали и спавали на тавану, понекад и у сену, а ја сам им испод гуња виђао бомбе и пиштоље . . .

. . . Моје село је Богомила, близу планине Бабуне, некадашњи срез велешки. Живели смо под турском владавином све до 1912. године. Они људи што су онако тајанствено долазили у нашу кућу били су из комитских одреда који су крстарили по околним планинама . . .

. . . Неке од ових људи први пут сам видео почетком овог века, негде у пролеће 1905. године. Тада сам био младић, спреман за женидбу: била ми је деветнаеста година. Нисам био упућен у све тајне, понешто се и од мене крило. Чувао сам стада на падинама Бабуне и ту понекад сусретао тајанствене људе. Додуше, неке од њих виђао сам и раније: Василија Трбића, Глигора Соколовића, Душана Радивојевића . . .

. . . Једном у нашу кућу дође баш он, војвода Василије Трбић и рече моме оцу да је нужно да ја, његов син Темељко Јовановић, још исте вечери одем према Бабуни, да нађем војводу Бабунског и предам му поруку. Отац, видим, ћути, не знам да ли му је право да се ноћу крећем, јер могу налетети на турске жандарме, а ја премро од страха. Не бојим се Турака, бојим се Бабунског: како ћу га наћи и како изгледа човек о коме су причане легенде . . .

. . . Добро, кажем, хоћу да идем, али шта ако не нађем војводу Бабунског!? Ништа ти не брини, каже ми Василије Трбић, само ти крени уз Бабуну; ако ти не нађеш комите, наћи ће они тебе . . . Уплашен јесам, али имам још једно осећање: поносит сам! Ето и ја се укључујем у једну тиху, невидљиву борбу против турског зулума . . . И кренем одмах, не губећи време. Грабио сам кроз ноћ, идући подаље од кућа, преко шљивика и пашњака. Мислим: Боже, шта ћу ако никог не нађем? Никако ми није јасно како ме на овај начин упути Василије Трбић, а и како мој отац пристаде на ово моје ноћно путовање кроз шуму . . . Мислим ја тако, кад ме нека сила зграби с леђа и стави нож под грло! „Ко си?” – пита ме у оном мраку, на нашем језику . . . Мени прострујаше кроз главу Трбићеве речи: „Ништа не брини, ако ти не нађеш њих, наћи ће они тебе . . . ” Значи, нашли су ме! Кажем да сам син Јована Јовановића, из Богомиле, да сам – залутао . . . Али, кад сам се уверио да сам у комитским рукама, рекао сам да ме воде војводи Бабунском, да имам поруку за њега од војводе Василија Трбића . . .

. . . Ишли смо дуго. Човек који ме је водио, пуштао је неке крике: имитирао је сову, па врану . . . Неко невидљив, из шуме, узвраћао је на исти начин. Тако стигосмо на један пропланак: ту смо затекли војводу Бабунског . . .

. . . Тако су, све до 1912. године, трајале моје везе с комитским одредима. Те године, кад је Србија заратила с Турском, већ сам био комита у одреду Василија Трбића. Најчешће смо били у заседама, пресретали комору и патроле . . . Кад смо, коначно, прогнали Турке, ја остадох још неко време у комитама, с пушком „берданком" на рамену . . . После смо се, следеће године, сусретали с бугарским комитама који су долазили да убијају поједине виђеније Србе . . .

. . .Кад је избио први светски рат, позван сам у војску: комбинована дивизија Петог прекобројног пука. Са обуке у Крагујевцу, на Цер, у битку . . . После – Колубара, Рудник, Љиг, Аранђеловац . . . На солунском фронту био сам у Вардарској дивизији, у двадесет трећем пуку, трећи батаљон, четврта чета. Зна се како смо се тукли између Ветерника и Доброг поља . . .

. . . Свог некадашњег комитског војводу Василија Трбића видео сам још два пута: у септембру 1916. године, пред његов тајанствени пут у мој крај и неколико месеци касније. Он се авионом спустио близу Бабуне и ту остао неколико недеља, сакупљајући драгоцене податке. Касније, кад се вратио на солунски фронт, поново сам га видео. Испричао ми је, тада, муке којима је био изложен мој отац. Нарочито се на њега окомио вођа бугарских комита Петре Лесев. Само у моме селу, по наређењу Лесева убијено је 80 душа. Мој ујак Момир је побегао са шест чланова породице, али је убрзо ухваћен и изложен највећим мучењима. Његови унуци Атанасије и Ристо – побегли су испод ножа . . . Док су Бугари друге клали, они су се дали у бекство . . . Ујака су заклали, као и његову снаху Божану и унуку од шеснаест година . . . Све су то радили углавном мештани околних села, који су више били наклоњени Бугарима . . .

. . . Ухватили су и мог оца, јер није успео да пребегне преко грчке границе. Како је мој отац до доласка Бугара био кмет, тражили су од њега да преда општинско оружје . . . Отац је све то закопао, а њима рекао да су однели – турски жандарми . . . Тукли су га, потом затворили на спрат једне куће и чекали зору да покупе и друге и да их у тој згради – запале . . . Мој отац је, међутим, у току ноћи скочио с прозора на спрату и – побегао . . . Скривао се све време рата. Војвода Василије Трбић је дошао у везу с мојим оцем, па су један другом имали шта да кажу: отац како се понашају Бугари, како кољу, убијају и пале, а Василије како се наша војска спрема за пробој солунског фронта . . .

. . . О свим овим мукама мога оца и моје родбине не причам зато да бих показао каква су зверства радили Бугари и њихови симпатизери, већ због нечег другог. Кад су у овом крају бугарске трупе почеле да беже пред српским војницима, мој отац је поново био кмет и заменик председника општине, јер је председник био на солунском фронту. Наоружани сељани доведу једног дана моме оцу једанаест заробљених Бугара. Окупило се цело село: хоће да их каменују због злочина које су починили: десетине покланих људи, стотине стрељаних . . . Али, мој отац не дозвољава. Не, вели, заробљене не смемо убијати! То никада није било правило у српској војсци! Тако је мој отац, кога су Бугари на најсвирепији начин мучили, узвратио неком чудном, необјашњивом племенитошћу: није дозволио да се било шта нажао учини заробљеним бугарским војницима . . . Кад је наша војска стигла у село, предали су јој бугарске заробљенике, које су до тада лепо хранили . . . Ето, тако је било, па ти сад буди паметан . . .

Темељко Јовановић је превалио стоту годину живота. Носилац је Албанске споменице и других ратних одликовања. Живи у Београду, Прерадовићева 7/I.

Војин Ђорђевић

ЕВО, ФРАНЦУСКА ЈЕ ОВДЕ

. . . Чини ми се да је читав Београд у пламену, али не у оном ратном, под бомбама и гранатама, већ у оном патриотском, родољубивом. Сви ослушкују вести са Дрине, сви се надају добру, сви помињу Степу Степановића и Живојина Мишића. Овај рат је за нас отаџбински, у питању је наш опстанак, али је, знамо, овај рат и питање наше части и достојанства. О томе се највише говори међу нама младима. Како су нам били велики они људи који су одбили ултиматум моћне аустроугарске царевине . . .

. . . Рат бесни из све снаге. Нас неколико београдских гимназијалаца хоћемо на фронт, али неће нико да нас прими. Где год се појавимо, кажу нам да идемо кући, да сада ратује војска, а не деца . . . Ми нисмо били деца, имали смо шеснаест година; ако смо нејаки за пушку, јаки смо да дотурамо муницију, да преносимо и превозимо рањенике . . . Узалуд: сви се оглушују о наше молбе и преклињања . . .

. . . Тако прођоше четрнаеста и половина петнаесте године. Е, мислим, нећу више да молим, сад ћу да захтевам да ми дају пушку; старији сам за годину дана, сад ми је седамнаест; школу више нећу да учим, хоћу да ратујем . . . И одем у кафану „Код златног топа”. Ту, за једним столом, уписују добровољце. Мени кажу да сам још зелен, али попустише пред мојом одлучношћу. Са мном су и моји школски другови Милан Стојановић и Властимир Белкић. Срећни смо: примили су нас! Нећемо ни кући да идемо, да се јавимо, већ право на Бањицу: ево нас! Ту смо се припремали. Војничким језиком то се зове обука . . .

. . . Са Бањице у село Кусиће, код Пожаревца, у девети пешадијски пук. Али, догађају се ствари које не разумем: као да нема више фронта, као да нема борби, ми се стално крећемо, али увек према југу . . . Ноћ између првог и другог новембра 1915. године проведосмо у селу Горњи Топочани код Куршумлије. Боже, то је био пакао из кога многи нису изишли . . . Ту смо примили борбу са немачким трупама. Успели смо да се неко време одупремо, али су нас Бугари напали с бока, упали су у наш штаб, убили команданта пука мајора Љубомира Бајића и још неке официре . . . То је, изгледа, урадио неки бугарски комитски одред. Тек сутрадан, овако обезглављен, пук је некако успео да се сакупи . . . Још једну већу борбу имали смо код Мердара, када је пук био приморан да мења правац кретања. То је било све. После кренусмо оним врлетним стазама према Скадру и Сан Ђованију, надајући се савезничким бродовима . . .

. . . Виђам, уз пут, мртве . . . Умрли од глади, завејао их снег. Нећу да умрем од глади! Не дам се! Тражићу хлеба у првом селу, у првој кући до које будем могао да се добауљам . . . Не тражи, кажу ми моји другови, видиш ли да је овај народ пука сиротиња, нема ни он шта да једе, а оно што је било дао је онима који су овуда прошли пре нас . . .

. . . Ево, стојим пред једном капијом и гледам молећиво старију жену. Имаш ли, мајко, да продаш мало хлеба?" – питам је и стрепим од њеног одговора. „Бар мало", кажем, „да утолим глад, јер не могу даље да се крећем . . . " „Имам, сине" – рече сељанка и оде у кућу. Врати се с повећим комадом проје. Приђоше још неки војници и она нам издели. Потом удари у плач, говорећи: „Децо моја, децо моја . . . " „Да платим", мајко, кажем и вадим новац, а она ће: „Ништа, децо, имам и ја сина војника . . . Даће Бог да и њему нека мајка да хлеба као и ја вама . . . "

. . . У Скадру смо очекивали крај свим нашим мукама, а баш ту су настале велике невоље. Ту су и војска и избеглице и регрути и деца, жене . . . Као да се цела мученичка Србија нашла овде, очекујући неко спасење. Овде су све нас ђаке повукли из борбених јединица, хоће да нас групишу . . . У групи старијих ђака сам и ја, Војин Ђорђевић. Једним бродом смо пребачени у Италију, у Бриндизи. Италијани, међутим, нису дозволили да се искрцамо . . . Кренули смо у Француску. Ту је био крај нашим мукама: цела Француска нас је, чинило ми се, дочекала на ногама . . . Сабирни центар ђака био је у бањи Екс ле Бен. Ту смо осетили све благодети француског гостопримства. Тешко је описати ту љубав коју су племенити француски грађани исказивали према нама. А ми смо могли да узвратимо само неизмерном – захвалношћу. Обично смо, у таквим приликама, гледајућји шта све Французи чине да би нам олакшали патње, стављали руку на срце и говорили: „Ево, Француска је овде . . . " Тако смо се понашали, а тако смо се и осећали: са Француском у срцу . . .

. . . Са мном и неким мојим друговима, међутим, настале су невоље: престарили смо за француске школе. Имали смо осамнаест година. Школовање је могло да се настави само у гимназији са српским наставницима. А на такву школу је требало чекати најмање четири месеца... Наше школске власти говоре да се стрпимо, да се припремимо за нашу, српску гимназију, која ће бити основана у француском граду Болијеу.

... Не знам шта ћу са собом. Да седим и чекам? Не, идем на фронт! Збиља, са солунског фронта стижу повољни извештаји: наши освајају положаје, припремају се за одлучујући ударац и повратак у отаџбину. Замишљам себе у том судбоносном јуришу: као пењем се на врхове планина и одозго гледам своју отаџбину... Јавим се професору Михаилу Атанасијевићу и кажем да хоћу на фронт... Он ме одвраћа, а ја кажем да не могу тек тако да седим скрштених руку и чекам шта ће даље бити. Нађем и друге професоре и свима причам исто: хоћу на фронт! Не дозвољавају ми, али ми један рече да би најбоље било да одем у фабрику муниције у Шарлијеу на Лоари и да добровољно радим до оснивања наше гимназије. Одмах сам отишао. Примили су ме веома радо. Брзо сам овладао неким машинама – радио сам на гранатама од 75 мм. Знајући да ће се овим гранатама служити на фронту и српски војници, на неким сандуцима сам ћирилицом написао: „Добровољац Војин вам поручује – не штедите муницију...” У тој фабрици сам остао четири месеца. Тада је у Болијеу основана српска гимназија. Наставио сам школовање.

Осим Албанске споменице, Војин Ђорђевић је носилац неколико француских и наших одликовања. Живи у Београду, Драже Павловића 3.

Радојко Боковић

СВЕДОК ТИХОГ УМИРАЊА

. . . Поче рат, а ја из села Радаљева, код Ивањице, потрчим преко брда у Ужице и јавим се команди. Али, нећу у болничку чету, у коју сам регрутован, већ хоћу у борачку јединицу, хоћу на фронт и то одмах . . .

Гледа ме један официр, капетан по чину, одмерава ме, па каже.

– Слушај ти, Радојко Боковићу, нећеш ти војсци постављати никакве захтеве! Ићи ћеш у болничку чету, разумеш ли? И више да нисам чуо реч противљења . . .

– Разумем, господине капетане, али . . . знате како је. То му дође као – ништа . . . Болничар није војник! Нема ни оружје . . . Осим тога, брат ми је у четвртом пешадијском пуку. Сад је негде на Дрини . . .

Капетан као да мало попусти: приђе ми, стави благо руку на раме и рече:

– Видиш, момче, погрешно мислиш о болничарима. Кориснији је вешт, брз болничар него неки нишанџија у првом борбеном поретку . . . А то што ти је брат на фронту – разлог је више да ти будеш у позадини . . .

Већ после неколико дана, чим се заврши кратка обука, упутише ме у Ваљево. Болничка чета Дринске дивизије. Операциона сала је у згради гимназије. Шта сам ту све видео! Какве слике ужаса и несреће! Ту су, неко време, доносили само тешке рањенике . . . Доктор Јордан Станић је сваки час оперисао . . . Неко време ми је било жао што нисам на фронту: млад сам, здрав, кадар за све, овако – чекам кад ће да донесу рањенике . . . После сам увиђао да је ово важан посао – служим отаџбини, видам ране њеним синовима . . . Па, зар има бољег и племенитијег задатка?! Тако прође прва година ратовања . . .

У колубарској бици, исте године, болничка чета је била уз фронт. Био сам и на Мачковом камену и ту сам, не слутећи, доживео најдубљи бол: међу мртвим борцима препознао сам и свог брата Божидара . . . Био је три године старији од мене. Мојима, мајци Крстини и оцу Добрици нисам могао да јавим да су изгубили сина . . .

. . . Било ми је тешко. Преживели су ми причали да је то била страшна битка. Кад је командант пука Душан Пурић довео борце на Мачков камен, рекао им је: „Јунаци, ми смо овде дошли да гинемо бранећи отаџбину. За мном!” Повео је пук у јуриш и – погинуо . . . Војници нису хтели да га сахране. Склепали су ковчег од сандука муниције и – носили га из битке у битку. Тек на молбе и савете више команде – сахранили су свог омиљеног команданта . . .

. . . У мени се поново јавила жеља да будем на фронту, у првим борбеним редовима. Мучи ме осећање да се овако, као болничар, не могу

Швабама осветити за братовљеву погибију. Хоћу на рапорт, али ме сви одвраћају. Кажу: „Какав рапорт сада, човече? Видиш ли да се гине на сваком кораку! Није ово мирно време да се командантима излази на рапорт . . .”

. . . И тако остадох у болничкој чети. Све време рата био сам подаље од фронта, али као да сам био на главним ватреним положајима – око мене је увек било рањених и мртвих. Био сам сведок њиховог тихог умирања. И не знам где ми је било теже: кроз врлети Албаније, гледајући како тихо умиру моји вршњаци, које нема ко да сахрани, или касније, на Крфу и Виду, где су их бацали у море, јер више није имало места на гробљу, или, најзад, на солунском фронту – на Кајмакчалану, Добром пољу, Рововским косама, Црној реци, Соколу . . .

. . . Увек иста слика: рањени и мртви. Људи без руку, ногу, очију . . . И нико се не жали на своју судбину: кажу – све треба дати за слободу отаџбине . . . Изгинуле војнике сахрањивали су близу положаја . . . И ја сам учествовао у њиховој сахрани. Правио сам и крстове, урезивао имена погинулих, садио цвеће . . .

. . . После битке на Груништком вису донели су неколико тешких рањеника. Један је био готово сав искомадан: све је на њему било мртво – осим очију. Није могао да проговори, али су његове очи говориле све. Те очи као да ме и сада прате; ја у њима и сада видим сав људски очај, сву људску немоћ и проклетство рата. Тај несрећник није могао да каже ни своје име. О њему се причало као о неустрашивом борцу. Био је млад, не би га у војску ни узели, али се он јавио у добровољце. Тако је стигао у одред војводе Вука. Спаса му није било: долазили су сви лекари, гледали га, ћутали и чудили се – шта га још држи у животу . . .

После заузећа Кајмакчалана, вођене су рововске битке, тако да је моја болничка чета увек била на задатку – извлачили смо рањенике са положаја . . . Французи су нас опремили специјалним санитетским столицама за преношење рањеника: столица се веже за самар, самар за мазгу . . . Увек по две столице за два рањеника. Тако сам гледао како истовремено преносе рањенике – српског и француског . . .

Нисам радио само као болничар; било је много и других послова: извлачили смо, данима, француске тешке далекометне топове на највише коте. Били смо одушевљени овим топовима са дугачким цевима и једва смо чекали тренутак да грму. Мислили смо: кад грму топови, грмнуће и наша пешадија, па ћемо се брзо наћи у својим кућама. Али, протекло је још доста времена до коначног пробоја фронта. И, замислите моју невољу; разболим се и упуте ме у енглеску болницу у Вертекопу код Солуна. Смота ме нека болест, исцрпе ми снагу и замало да платим животом . . . Спасише ме лекари. Одатле ме упуте у Водено, у другу болницу. Ту сам после био на поштанско-телеграфском курсу. И чим је пробијен фронт, упућен сам у Прилеп, у војну пошту, у којој сам остао све до 1. маја 1919. године. Кући сам кренуо пешице преко Скопља, Косовске Митровице, Рашке и Јавора до Ивањице.

Иако је на прагу деведесет шесте године живота, Радојко Ђоковић је још у веома крепком здрављу. Живи у Титовом Ужицу, Шумадијска 2.

Томо Андрић

ЈУРИШНИК ТОМО АНДРИЋ

... Узеше ме у јуришни батаљон. Ја-срећан! Већу част, сигуран сам, нисам могао да доживим. Као да сам окрилатио ... Еј, кажем себи: срећан си ти човек, Андрићу! Бићеш, значи, први у отаџбини, први ћеш пољубити своју земљу ... Знате ли ви, молим вас, шта значи бити – јуришник? Ево, овако: носиш о пасу десетак бомби, о бокове окачиш ашовчић и маказе, а поврх свега карабин ...

... Маказе су ту да пресечеш жицу којом се непријатељ оградио и заштитио, ашовчић да се, ако случајно затреба, укопаш, направиш грудобран, а бомбе – зна се ... Ако неко преживи експлозију бомби и хоће да ти умакне, потегнеш карабин ...

. . . Зовне ме, тако, мој командир, поручник Владимир Бурђановић, па каже: „Мој Томо, Томице, сунце моје; мој Андрићу, мој соколићу, како би било да нађеш неке крпе и увијеш те цокуле, па да се привучеш Бугарима и онако, како само ти умеш, бациш им у заграђај коју бомбу – тек да знају да смо живи и здрави, а да и њима не буде претерано досадно . . . ”

. . . А ја – као запета пушка: не чекам да ми двапут каже, него кажем да сам спреман, да овог часа могу да кренем . . .

. . . Тај мој командир био је душа од човека. Знао нас је све по имену и презимену, и средњем слову, знао је шта ко може и колико може . . . Родом је из села Грејача, негде у врањском крају. Кажем вам: човек! Људина! Ја му, кад станем уз њега, допирем некако до прсију . . .

. . . Кад је много опасно, кад не знамо да ли је непријатељ остао на истом положају на коме је био претходне ноћи, чиме све располаже у наоружању и резервама, кад притисне магла – не допушта нам да идемо . . . У таквим приликама је ишао – он. Сам! Каже нам: „Седите ви ту, будите на опрезу, а ја одох мало у госте . . . ” И оде – Бугарима! Хоће наш командир да буде сигуран да се у оној магли, по мрклој ноћи, нису, случајно, пребацили на наш положај, па да нас изненаде . . .

. . . Ми чекамо. И стрепимо: шта ли ће бити? Ослушкујемо. Прође доста времена. Тако се нама чини. Хукћемо и згледамо се. Договарамо се: како би било да кренемо за њим? Да видимо шта се догодило? Што га нема? Да није, не дај Боже, упао у заседу? Копка ме нешто, не да мира, не могу више да издржим, па узех оне крпе да увијем цокуле, да се не чује кретање по камењару . . . Знам: ако се врати – наљутиће се. Како сам се усудио, рећи ће, да кренем за њим! Све то знам, али једнако стрепим: ако га Бугари ухвате – живог ће га одрати! После ми дође друга мисао: кога, бре да ухвате! Нема те силе која би могла да га изненади и савлада! . . .

. . . Таман да кренем – одјекнуше бомбе . . . Ми се опет згледасмо: Значи: жив је. Стварно, мало после ево нашег командира. Само се смешка. Ништа не говори. А шта би имао да нам каже. Говориле су његове бомбе . . .

. . . И тако ја мало, мало, па кроз бугарску жицу. Кад ме примете, а то је стварно било ретко, оспу паљбу, све трешти око мене, али узалуд: неће ме метак . . .

. . . Пуче некако глас о мени. Војска ме гледа с чуђењем: мали је, веле неки, не виде га Бугари, а вешт. Као да је у хајдуцима био . . .

. . . Једног дана дође војвода Вук. Нама, богами, срце сишло у пете. Није лако срести се с њим. Просто те погледом пресече. Кад те одмери од главе до пете – као да се, наједном, смањиш . . . А и он мали, али са Обилићевим срцем . . . Дође, кажем, војвода Вук, а чета већ постројена. Ту су свих 250 јуришника. Малецан Вук: видим да није виши од мене . . .

. . . Одмерава нас оком искусног ратника. Пита, баш по имену, за мене. Иступих два корака испред чете. Рапортирам. Војвода Вук рече командиру: „Дај ми овог Андрића!" Мени се одсекоше ноге. Не знам шта ће даље бити. Опет ме, мислим, хоће срећа: хоће ме војвода Вук! Тражи ме прослављени јунак . . . Чуо, ваљда, да сам вешт прикрадању и да брзо бацам бомбе . . .

. . . Спреман сам да пођем, али мој командир завапи: „Немојте, господине потпуковниче, молим вас . . . Ево, узмите из чете десеторицу најбољих, само ми Андрића оставите. Потребан ми је . . . " И тако остадох у чети . . .

. . . Био је са мном, тада, мој комшија Лазо Срећковић, из Осечине. Заједно смо били и на Брегалници 1913. године, па после на Гучеву, Церу, Колубари, Крфу, Бизерти . . . Он – несрећковић: ранише га на Церу. И то на два места. Али, свестан. Шапуће: дотуци ме, каже, како знаш, само ме не остављај овим поганим Швабама . . .

. . . Дођоше, срећом, болничари, и извукоше га с ватреног положаја. Кад, после два месеца, ево га! Жив и здрав. И оран за борбу. И тако с њим из битке у битку. Пазили смо се као рођена браћа . . .

. . . На Груништу га поново ранише. Бајонетом. Борба прса у прса. Чује се само звекет бајонета. И јаук . . . Чујем у тој борби његов глас: „Не дај ме, Томо, сад ти ово не могу преболети! Замало да ме Бугарин закоље . . . ”

. . . Изнесем га с крвавог разбојишта, предам болничарима, па се вратим и ускачем у бугарски ров . . . Хоћу да га осветим. Ред је, и право је . . .

. . . Лазо, веселник, остаде сакат. Али, дошао је својој кући. Умро је пре неколико година. Хтео сам да му држим слово на сахрани, али нисам имао снаге. А само сам неколико речи хтео да кажем: одавно те јурила смрт, мој Лазо, на свим бојиштима те вребала, а сад те, ево, стигла . . .

. . . У тај рат оде прво мој отац Милорад. Испратисмо га свечано: моја мајка Миленија, моје сестре Драгиња и Ката, и сељани, комшије и пријатељи. Извади он однекуд 20 динара, даде ми их и рече: „Сине, ја одох у рат, а тебе ће звати . . . ”

. . . Тако и би: позваше ме. Оца никад више нисам видео. Ја одох у трећи батаљон десетог пука Дринске дивизије. Друга чета. Распитивао сам се за оца. Нико ништа није знао да ми каже. Тек на солунском фронту сазнао сам да је у повлачењу пао у ропство. Није дочекао слободу – умро је у неком мађарском логору 1916. године.

. . . Био сам и на острву Виду. Само четири дана. Одржа ме нека чудна снага. После ме упутише у Бизерту. На опоравак. Три месеца касније стигосмо на солунски фронт. Био сам неко време у десетом комбинованом пуку Шумадијске дивизије. Битке: Горничево, Кајмакчалан, Груниште . . . Ту паде војвода Вук. После ме пребацише у јуришни батаљон 21. пешадијског пука Вардарске дивизије . . .

. . . И тако: из боја у бој, из јуриша у јуриш, с људске кланице на кланицу, без једне ране на телу . . . Метак ме, стварно, није хтео . . .

Тому Андрићу је 94. година. Одликовања сведоче о његовом јунаштву. Живи у селу Коњуши код Осечине.

У великом селу Селевцу 25. дивизија је имала жестоке борбе. Борбе су вођене на планинском превоју, у равници и око кућа тамошњег становништва. У ову борбу биле су укључене жене – оне у храбрости нису уступале својим мужевима. Само у том селу ухапшено је 400 жена!

Генерал фон Галвиц, командант 11. немачке армије

Ђуро Берић

С ВУКОМ НА ГРУНИШТУ

. . . О таквом рату нико није ни слутио. У мојој кући се о томе није говорило. Највише се причало о томе шта ће са мном, јер је Коста Мијатовић, трговац из Београда, родом из ужичког краја, наговарао мога оца Живана да ме упути у Београд, да учим неки занат. Било нас је доста у кући; неки су били и на великим школама, па оцу није било лако да нас све школује и издржава . . Тако би одлучено да одем у Београд. То је било почетком јуна 1914. године.

Још нисам навршио седамнаест година, али сам висок и снажан. Трговац Мијатовић је стварно удесио да учим занат, али не у Београду, већ у Немачкој, у некој ливници . . . Сви су папири били припремљени, чекало се само да кренемо. Било нас је, сазнао сам, доста, све младићи . . .

На Сави се укрцасмо у лађу. Имамо и вођу пута, чекамо да нам каже како ћемо даље путовати. Али, уместо на далек пут, искрцали нас у Панчеву. И стрпаше у неки затвор . . . Имамо шта и да чујемо: у Сарајеву убијен престолонаследник бечког двора Фердинанд! Дођоше и неки официри, показују нам слике Фердинанда и Софије. Ми, дабоме, немамо појма о њима, као што нисмо имали појма ни о атентату . . .

. . . Једва нас пустише. После три дана вратише нас у Београд. А у Београду ври, само се прича о атентату, ултиматуму, предстојећем рату . . . Певају се борбене песме; младићи и девојке воде коло на Теразијама и певају . . . Све, у ствари, мирише на рат. И мене обузело такво расположење. Шта ћу сада? Да се вратим оцу у село? Ма не, остаћу овде, па макар негде радио као спољни момак! Јак сам, ништа ми неће бити тешко . . . Тако, у том расположењу прођоше три недеље . . . Убрзо потом Аустро-Угарска објави рат Србији . . .

. . . Испред једне кафане близу Калемегдана – редови младића. Застанем да видим ко су и шта се ту ради. Вуче ме нека радозналост. Рекоше ми да су то – будући добровољци. Јављају се у комитске одреде. Гледам их: чини ми се да су сви старији од мене. Али, ваљда ће и мене примити . . .

. . . Једва стигох на ред. За столом група официра и цивила. Један од ових цивила ме гледа, па каже:

– Ти иди кући! Још си зелен!

– Нећу кући! – кажем одлучно. – Овде, сигуран сам, има и млађих од мене . . . Хоћу у комите!

Хтео сам, у ствари, да кажем да ми је више година, али се уплаших при помисли да они то могу проверити и да ћу се тако обрукати.

– Колико ти је година? – пита ме један официр, јер види да сам упоран, да не одмичем од стола. А иза мене – све дужи редови.

– Седамнаест! – кажем одсечно и исправим се. – Управо, за три месеца, напунићу седамнаест . . .

– Кући, кад ти кажем! – заповеди нечији глас.

И таман да се окренем и пођем, кад ме један официр, висок, с брковима, поташша по рамену и упита:

– Одакле си?

– Из Ужица! – кажем и станем „мирно." Зовем се Ђуро Ђерић.

– Из Ужица! Е, онда нека ти је са срећом! Такве не одбијамо! Млад јеси, али си јак и висок . . .

Потом се обрати онима за столом:

– Примите га на моју одговорност. Дајте га у моју чету . . .

Сазнао сам да је то мајор Воја Танкосић, један од чувених комитских вођа. И био сам с њим у одреду све до његове погибије 1915. године. После сам био у комитском одреду војводе Вука. И с њим до његове погибије 16. новембра 1916. године на Груништу . . .

. . . У Мачви сам се нагледао најстрашнијих призора – унакажена лица деце, жена, девојака, стараца . . . Све су то недела културних аустроугарских солдата . . . Изнад Завлаке, у ноћном јуришу, био сам рањен у раме. Пао сам . . . Мислио сам да ће ту бити мој крај, да ће ме, заузети борбом и јуришом, заборавити и оставити да искрварим . . . Извуче ме један мој друг, неки Ковчић, родом из Рожанства. И он је био комита . . .

. . . Следеће године био сам поново рањен. На Дрини. Тада су ме стварно – прежалили. Мислили су да сам мртав. Моја смрт је проглашена – јуначком. Сви су жалили због мојих седамнаест година. Ту сам „посмртно" одликован Обилићевом медаљом за храброст . . .

. . . Све је то моје срце издржало. То и многе друге ратне невоље и борбе. Кад смо се повлачили преко Косова, негде иза Пећи наиђосмо на једног младог Шиптара – рањен је у руку. Бог зна ко га је ранио . . . Жао ми га: узмем завој, па му превијем рану. Уто дотрча његов отац, стеже ми руку, захваљује и не дâ да одем док не свратим у његову кућу. Одбијем, а он отрча и донесе два хлепчића и комад сира . . .

. . . У Црној Гори – глад: нигде парчета хлеба. Они који су прошли пре нас били су боље среће, понешто су могли да добију или да купе . . . Свратим у једну кућу, кажем домаћину да је данас нашем команданту крсна слава, али да нема ни мрвицу хлеба, а камоли шта друго . . . Сажали се човек, поверова и даде ми један кукурузни хлеб, флашу ракије, три главице лука и мало сира. Гледам и мислим – колико је све то богато . . . Јесте, али тај домаћин хоће са мном, у одред, да честита славу команданту! Куку мени, шта ћу сада? Ако стварно дође – оде глава . . . Једва сам се из овога испетљао. Храну смо поделили . . .

. . . „За мном!" – рече нам војвода Вук и поведе да освојимо Груништи вис. Памтим тај дан: 16. новембар 1916. године. Све решавамо ножем и бомбама . . . Прођох с Вуком испод стене, на којој су били начичкани Бугари. Прште шрапнели. Једно парче га погоди у десницу. Он пребаци карабин у леву руку. Молимо га да се склони, али неће. „Груниште", каже, „мора бити наше, па макар сви изгинули . . . " Није прошло ни 15 минута, погоди га пушчани метак, прође кроз срце и изађе на другу страну. После два дана заузели смо Груниште. Остали смо без најомиљенијег команданта . . .

. . . Његов одред, који је имао око 2.600 људи, сведен је на 450. Није више могао да се одржи. Ми, који смо преживели Груниште – распоређени смо као бомбаши по другим четама . . .

Ђуро Берић носилац је Албанске споменице и Златне Обилићеве медаље за храброст. Живи у Титовом Ужицу, Коштичка 35.

Драгутин Ковачевић

ПАЛИ ВАН БОЈНОГ ПОЉА

. . . Један сам од 1.300 српских каплара, из оног бесмртног „Батаљона смрти" који је, у судбоносним данима за земљу, српска Врховна команда гурнула у ватру, у прве борбене јединице, и то као старешине – јер су многи официри из редовног и резервног састава већ изгинули у борбама . . .

. . . За нас, ђаке капларе, говорило се да смо најлепши цветови Србије који ће бити покошени на њеним ратним пољима . . . Од нас се очекивало да покажемо потпуни презир смрти и беспримерни патриотизам како бисмо у изнурене српске трупе унели наду и охрабрење . . . Тако је и било . . .

. . . Неки су имали срећу да се туку све време рата; неки су у првим борбама изгинули, испуњавајући тако свој завет отаџбини. Ја, Драгутин Ковачевић, падох у – ропство . . . И то у љутој бици на Гукошу. Ту је мој трећи вод био опкољен. За мене је рат био – завршен. И то за непуна четири месеца. Нисам, на жалост, имао срећу, да славно погинем. Или да се повлачим преко албанског крша према грчком мору и да се касније тучем на солунском фронту; имао сам несрећу да будем заробљен . . .

. . . Био сам у осмом пешадијском пуку првог позива, у трећој чети другог батаљона. Ту, на Гукошу, на моје очи, погибе командир моје чете потпоручник Стеван Николић. Водник првог вода Бора Јоксимовић рањен . . . Водник другог вода Владимир Шићански заробљен . . .

. . . У целој чети био само један митраљез. А Шваба наваљује – по три стрељачка строја иду према нама. Против убитачне ватре и толиког броја чини се оно што може: гине се, бранећи сваку стопу . . . Али, Швабе освајају. Прво су, колико знам, јурнули на четврти вод и заробили водника Михаила Шока; потом су моме воду пришли с леђа . . . То је за мене био црни новембар 1914. године . . . А рат је тек био почео. Српска војска и њени каплари, моји другови, још ће се дуго тући на својој земљи . . .

. . . Тек кад смо се нашли у сабирном логору, у Маутхаузену, близу Линца – видели смо да нас је доста пало у ропство! То је био ужас. Свак је проклињао судбину, свак би више волео смрт на бојном пољу, него ово понижење . . . Вашке су нас јеле и ми смо их по цели дан убијали . . . Неки су бројали гласно па се то бројање претварало у хор . . .

. . . Поче да хара пегави тифус . . . Није било бараке у којој болест није беснела . . . Смрт поче немилице да коси. У почетку, сваког дана по 30 и више мртвих . . . Команда логора је за сваког правила ковчег и крст са именом покојника . . . Али, кад је почело дневно да умире по 250 људи – бацали су их у заједничку раку . . .

. . . Логорска команда је, чим је епидемија почела да се шири, побегла . . . Лекари су долазили, али како? Били су у некој заштитној одећи, од главе до пете, и са одстојања од три-четири метра тражили да им болесници покажу језик . . .

. . . Биланс је био застрашујући: ни у најљућој бици није било толико мртвих као у овом логору . . .

Овде, у Горњој Аустрији, у заробљеничком логору, на хиљаде мртвих српских војника! И – ником ништа! Свет се због тога није узбудио, Аустријанци најмање . . . Можда им је једино било жао због тога што наше мртве нису могли да мењају за своје живе заробљенике . . .

. . . Било је и узбудљивих догађаја. Два су ми посебно остала у сећању. Памтићу их до краја живота. Једног дана постројише нас у логору. Дошао лично командант логора, неки генерал. Нисмо имали појма о чему се ради. Помишљали смо на свакојаке комбинације: да нас размене за њихове заробљенике, да је закључен мир, да хоће да нас преселе у други логор . . . Уопште, свашта нам је падало на памет . . .

. . . Од свих комбинација ниједна није била тачна: имали смо посету! И то какву! Дошле две калуђерице! Наше! Одакле – то нико не зна. Једна је била старија, друга сасвим млада. Донеле поклоне: крстиће, молитвенике . . . Боже, каква је то снага у њима – дошле да виде своју браћу у ропству . . . Никако нам није јасно како су их пустили у логор . . . За нас је то био прворазредни догађај. Те две калуђерице биле су нам – отаџбина. О некој подвали није могло бити речи – говориле су српски . . .

. . . Нису нам рекле ко су, а то нас је много занимало.

. . . Недоумица је, међутим, нестала после неколико дана, кад је један аустријски официр, Чех или Пољак по народности, испричао нашим људима у поверењу да је она старија калуђерица – краљица Наталија! После мајског преврата и убиства последњег Обреновића, о краљици Наталији се заиста причало да се замонашила у неком манастиру. Тако смо поверовали да је то била она . . .

. . . Други догађај је везан на нашу ратну заставу. По логору се причало да се међу нама, војницима, налази и један наш заставник који је заробљен код Чеврнтије. Тај заставник је, причало се, скинуо заставу с копља, обавио је око тела и – тако пао у ропство . . . И, ето, та застава је ту, у логору, мада је нико није видео! Та прича о застави, стигла је, дабоме, и до аустријске команде, па је логор често претресан. Застава није нађена . . . А сваке недеље је био претрес . . .

. . . Касније смо из овог логора пребачени у логор у Ашаху. То је било у јесен 1915. године. Али, тада је и Србија била у ропству. Били смо утучени. Фронт у Србији није више постојао. После неколико месеци до нас су почеле да пристижу вести о солунском фронту. Нисмо губили наду . . .

Они који су преживели логор, вратили су се у своју земљу у децембру 1918. године. Био сам међу њима . . .

Драгутину Ковачевићу је 94. година. Живи у Београду, у Дому пензионера на Душановцу, окружен пажњом и љубављу особља ове установе.

Симо Караклић

УМИРАЛИ СУ НА МОЈИМ РУКАМА

. . . Војска ме позва на време: у октобру 1914. године, али обука кратко потраја, па одосмо у Штип. Ту се, на први поглед, не ратује; рат бесни на другој страни, око Дрине и Цера . . . Али, кажем, тако се чини само на први поглед, јер ни ми не седимо скрштених руку: боримо се, сваке ноћи, с бугарским комитама. Упадају они у поједина села, имају своје јатаке, скривају их али имамо и ми своје људе који нас обавештавају куда се крећу . . .

. . . Иза њихових „ноћних посета" остају крвави трагови: убијају, кољу, пале, одводе жртве . . . Постављамо им заседе по околним селима. Знамо, не иду у већим групама, обично по тројица, осим ако не пале села – онда их је и по десетак.

Сазнасмо, једне ноћи, да се у кући једног домаћина налазе тројица: све сами крвници! Они већ ко зна по који пут прелазе границу и убијају виђеније људе . . . Добро, мислимо, ту ће им ноћас бити крај, ту ће завршити своје комитовање . . . Распоредили смо се око куће тако да ни птица не би могла да промакне. Осетили су нас и припуцали . . . Онда, истовремено, отворише два прозора и врата и бацише бомбе . . . Ми смо на све то рачунали. Имали смо добар заклон. И, зна се, после су искакали кроз прозор. Ниједан није умакао . . .

. . . Ту остадосмо све до априла 1915. године. Остаде, управо тринаести пук Тимочке дивизије, а нас тридесетак добисмо прекоманду у Ваљево. Ми смо, иначе, пошто смо били из ужичког краја припадали Дринској дивизији. А тамо, у Ваљеву, харају болештине, коси тифус . . . Јависмо се команди. Мислимо: сад ћемо на фронт, а један мајор, као да погађа наше мисли, каже: „Нећете на фронт, јер нема ко да сахрањује мртве . . . " Остадосмо у војној болници. На једној страни тешки рањеници, на другој тифусари . . .

Моје је да бринем о рањеницима. Командир ми је др Ђорђевић, поручник, а командант потпуковник др Стајић, главни оператор. Бринем о свим рањеницима, али највише бринем о једном коме је граната одсекла обе ноге . . .

. . . Повлачили смо се са болницом. Тежи су остајали, препуштени суровој судбини . . . Они који су могли да се крећу настављали су пут. У Новом Пазару – ужас: дође наредник Матић и рече да је команда одлучила да петнаест болничара остане овде са болесницима. Донесе нам и неке објаве. Јасно нам је шта то значи: да чекамо Швабе и предамо болницу . . . И, збиља, у току ноћи Немци уђоше у Нови Пазар . . . Дотрча један болничар и викну ми: „Бежи, Симо, куда знаш, иначе оде у ропство . . . " И – побегнемо. Сви болничари и неколико лакших рањеника . . .

. . . Тек сада је настала невоља: од Немаца бежимо, а од наше јединице се кријемо! Боже, ако нас примете, извешће нас пред војни суд и стрељати! Нисмо извршили наређење команде: нисмо са болесницима пали у ропство, побегли смо! На срећу, наша јединица оде за Призрен, а ми преко Пећи кренусмо уз Чакор . . .

. . . Идемо данима и не знамо ни како изгледа хлеб. Посустајемо. Да не би мога друга Тихомира Јанковића из Кремана, помрли би од глади. У једном селу се издвоји и крену према кући на ћувику. Нама рече да сачекамо крај пута. Не прође много, ево га: носи половину врућег, непеченог хлеба, преливеног – медом . . . Боже, па то је немогуће . . . Прича нам шта је било. Уђе он у кућу, у њој никог. На огњишту ватра, у ватри сач, у сачу – хлеб. Види да није довољно печен, али не мари. Почне да тумара по кући, зове домаћина – нигде живе душе . . . Ту нађе и једну кошницу: нагне је мало и прелије онај хлеб медом. Али, не узме читав хлеб, остави половину домаћину. И остави – два сребрњака . . .

. . . Још једном нас је Тихомир спасао. Негде испред Драча скрену нам пажњу на једног човека који је носио џак преко рамена. Кад је измакао, Тихомир крену за њим. Убрзо се врати. Рече нам да је онај човек отишао у воденицу. После, отприлике, два сата, гледамо ми – нигде Тихомира! Шта ли је с њим? Не бојимо се за њега, храбар је, сналажљив. Кад ево њега: носи у торби пројиног брашна! Платио је, вели, оном човеку три сребрњака да му уступи мало брашна . . . Скувасмо качамак. Памтим тај дан: лицем на Светог Николу, на моју крсну славу. Ето: качамак – прсте да полижеш . . .

. . . О рођеној браћи: Мишу, Божу и Гаврилу, који су у рату, немам појма, као што ни они не знају шта је са мном. У кући је остао само најмлађи брат Страјин, коме је било четрнаест година. Уз пут се распитујем за браћу, али нико нема појма. Тек кад сам стигао у Солун, сазнао сам да је Божо рањен код Куманова, а Гаврило негде код Рудника . . . Мишо је, рекоше ми, сигурно стигао до Крфа . . .

. . . Преживех муке на Крфу и пошто се опоравих стигох на солунско ратиште. Војници ме с радошћу дочекаше: „Стигао Симо Караклић!" Стигао, него шта, кажем, а бојим се да ме упитају како се извукох из Новог Пазара! Срећом, нико ме за то не пита. Тако се нађох у четвртом пуку Дринске дивизије. Све сами Ужичани. Из Галатишта, где смо биваковали, стигосмо возом у село Жерви, па одатле на Чегањске планине. У ровове. И борбу. Био сам и у оној страшној бици на Горничеву, кад се све у пламен претворило . . . Ту неки Стојан Вирић, из Криве Реке, са још двојицом другова зароби – бугарског капетана! То је био догађај. Одликован је, али је, веселник, после десет дана погинуо. Ја сам га сахранио . . .

. . . Бележио сам ко је где сахрањен. Мислио сам, ако преживим, да кажем њиховим укућанима. И причао сам, причао . . . Ужичанин Мишо Марјановић је издахнуо на мојим рукама. Метак га је погодио у срце. Тане пробило новчаник и у новчанику – наполеон. Од наполеона остао круг, као прстен . . . Сахранио сам, код Ивена, Јосипа Ивановића, из Гостинице. Ту погибе и командант нашег пука Воја Павловић. Командант батаљона, мајор Војислав Савић, тешко рањен . . . Све је то било у љутој бици на Црној реци, у пробоју солунског фронта . . .

. . . Стигосмо до испод Бабуне. Ту и Немци и Бугари. Бесни битка, али кратко, сламамо све пред собом. Много заробљеника и много рањеника. Све – њихови. Њиховим рањеницима указујемо помоћ . . . Тако нам је наређено. Поручник др Рака Милутиновић зове нас четворицу и каже да носимо једног немачког рањеника. Побуни се Тихомир Јанковић: „Е, вала, да га не носим, па макар ишао на војни суд! Они ме прогнали из моје земље, прошао толике муке, а сада – да га носим!" Поручник прети да ће га дати на војни суд. Све то слуша и тај рањеник. Рањен у ногу, али тешко. Слуша наш разговор и – плаче. Поче тихо да говори: „Ја – Чех, ми браћа . . . Ми браћа . . . " Јесте, каже Тихомир, браћа, а све – нож у леђа . . . Ипак, прихвати се и он носила и понесмо тешко рањеног Чеха до наше болнице . . .

Симо Караклић је носилац Албанске споменице и Обилићеве медаље за храброст. Живи у родном Ужицу, Улица Радничког батаљона 62.

Мала Србија је својим жртвама за слободу и својим победама много надмоћнијег непријатеља добила еполете велике силе!

Габријел Аното, француски историчар и министар иностраних послова

Сретен Ковачевић

А ДУША ПУНА ОЖИЉАКА

. . . Све што је доживео Једанаести пешадијски пук „Карађорђе" од почетка до краја рата, доживео сам и ја, Сретен Ковачевић, једини син Милана и Милеве, из драгачевског села Крстаца. Три ожиљка на телу и лицу, много ожиљака на души. Свака трагична слика коју сам видео, остављала је још по један ожиљак. И кад сам се из рата вратио, душа ми је била пуна ожиљака. Зато и мислим да је рат највеће људско зло . . .

. . . Ранише ме код Мишара, близу Шапца: удари ме пушчано зрно у ногу, у глежањ. Искида ми кaишеве од опанака. А био сам, тада, у народној одећи, у копорану и опанцима. Касније сам добио униформу. Ранише ме, кажем, у ногу, а мени нешто жао – опанка: процепило га зрно, покидало каиш, и жао ми. Тек сам их био обуо; још ни на једном вашару у њима нисам био . . . Добро, кажем, рана ће да зарасте, набавићу друге опанке, али ћу ове каишеве да сачувам. И стварно сам их сачувао. Пре неколико година дођоше неки људи из неког београдског музеја и ја им дадох каишеве од опанака . . .

. . . Командант пука био је Војислав Томић. Мајка за војника, курјак за непријатеља. Командир друге чете трећег батаљона, био је капетан Драгутин Стевановић. Родом из Крушевца. И он са Томићевим особинама . . . Такви су били и други командири и команданти у пуку. За све њих, а и за нас, војнике, најтежа команда је била: назад, одступај, повлачење . . . Обузети неком чудном ватром, свесни да бранимо своје, своју родну груду и свој народ, своја дворишта и своје амбаре, највише смо волели команде које воде у јуриш, у борбу прса у прса . . .

. . . Где се све нисмо тукли! У току ноћи смо прелазили и по 50 километара! Наш пук су памтили и Аустријанци и Немци и Бугари – са свима смо се тукли . . .

. . . На Врановом брду, код Смедерева, командант пука прође кроз ров. Ништа не говори. Ћути и гледа војнике. Све му се чита из очију: вечерас, значи, ни корака назад! Овде се остаје, овде ће бити бој на живот и смрт . . . И био је. Ево, читаву ноћ немачке трупе јуришају и – падају покошене нашом брзом паљбом . . . Понеко од њих успе да приђе нашем рову. Ту нађе – гроб! У зору киднишу као луди – почеше већ да ускачу у наше ровове, настаје клање, ко кога сможди . . . Одбили смо их, али смо предвече морали да се повучемо према Врбовцу . . .

. . . Видим једног нашег војника: Шваба му забио нож у плећку, али он и даље гађа из пушке и обара их . . . Повлачи се испред мене, застаде иза једног дебла и рече ми: „Кумим те Богом, извуци ми овај нож из плећке . . . Тргни слободно! Изненади ме Шваба, мајку му, али се није извукао –

остао је с мојим бајонетом у срцу . . . ” Не знам шта ћу, како да извучем нож. Окрећем се, надам се да ћу видети неког из болничке чете . . . Неко би, знам, требало да му превије рану . . . Срећом, нисмо даље ишли – остали смо на том положају и чекали Швабе. Наиђе командир и нареди двојици војника да оног рањеника одмах однесу на превијалиште . . .

. . . Не знамо докле су дошли, али ни они не знају где смо се ми зауставили! Ноћ је. Око нас шума и кукурузи. Каже ми командир да са два војника, опрезно, кренемо напред стотинак метара. Увијемо обућу крпом, па кренемо . . . Нисмо прешли ни тридесет метара, чујемо шапат. Наши? Њихови? Ко зна . . . Хајдемо још мало напред – видећемо . . . И видели смо: Швабе! Двојица. И они иду опрезно. Шапућу,ваљда их је страх . . . Није им лако: на туђој су земљи. Ми ћутимо, чекамо да се приближе. Стојимо иза дрвећа . . . Стрепим: шта ће бити ако крену у другом правцу? Ако се врате? Зар да их пустимо да оду живи? Не! То не смем да допустим!

. . . Размишљам ја тако, а они иду напред. Миц по миц, како ми то кажемо. Добро је, мислим, корак, по корак, па у наше руке! Прођоше поред нас на три-четири метра. Прстом дам знак мојим војницима, па кренемо иза њих. Прст! То је све што смо рекли. Бајонет им је био под грлом . . . Нису се опирали . . . Поведемо их командиру. Он – срећан. Каже ми: „Алал ти вера Сретене, заслужио си одликовање . . . ” Дође један наш поручник; он зна немачки, па поче испитивање . . . Швабе испричаше све што су знале. Рекоше да су неке наше заробљенике побили из освете, јер је око три хиљаде њихових погинуло на Врановом брду . . .

. . . За то хватање „живих језика” добио сам Обилићеву медаљу за храброст. После сам, богами, добио још две, али то је било на солунском фронту. Ту сам се, једне ноћи, просто клао са Бугарима. Хватали смо се укоштац – па ко освоји! Али, био сам јачи, жилавији, отпорнији, а тај – лебељко . . . Некако сам га савладао. Кренем даље, ускачемо у ровове, кад на врху једног рова – чека ме бугарски наредник. Ни он нема оружје; раширио руке и нешто говори, као да хоће да ми каже: дођи да ти поломим кости! Видим: јак је, мени понестаје снаге, али – нећу се дати . . . Идем лагано према њему, око нас нема никога, само се чују гласови . . . И кад сам био на три метра – залетим се и свом снагом га ударим главом у стомак . . . Само се томе није надао . . . Пао је у дубок ров. Хоће да искочи, али нема снаге . . . Граби прстима земљу . . . Поред рова пушка: узмем је и млатнем га кундаком . . .

. . . Тако смо се тукли. Али, било је дана кад није било бојева, кад није било ни страже, ни дежурства, кад смо били расположени. Бар једном годишње: на крсну славу. Тако сам ја славио Аранђеловдан. У рову! Уместо славског колача – војнички хлеб, преливен вином . . . А вина је било: знало се у чети ко када слави, па су војници поклањали следовање да би слављеници могли да почасте своје другове . . . Дође ми на славу и командант пука Војислав Томић. Каже нам: „Ускоро ћемо, ако Бог да, славити у нашој Србији. Спремајте се за тај час . . .." Његове речи биле су као мелем на рану. Али, тако је и било: кад смо пробили фронт, за 45 дана смо стигли са Соколца до Београда . . .

Сретену Ковачевићу је сада 95. година. Носилац је три ратна одликовања. Живи у Чачку, Дунавска 3.

Драгомир Тулимировић

ТАКО СУ НЕСТАЈАЛИ РЕГРУТИ

... Последње регруте позваше у октобру 1915. Рат бесни као разјарена звер. Мислим: сад ћу и ја на неки фронт, у неки бој ... И, право је, мислим – време је да омиришем барут ... Мој брат Радомир већ увелико ратује ...

... Одем у Ужице: јавим се команди. Са мном су: Божа Јефтић и Петар Ђорђевић, моји другови и вршњаци, с њима сам у Косјерићу одрастао ...

... Тамо, у команди, већ прозивају: Драгомир Тулимировић ... Тулимировић ... Ја сам, вичем, и пробијам се кроз гомилу регрута. Кад ме виде, један официр рече: „Их, момче, колики си! Алал мајци која те роди ... ” Чуди се, видим, мојој висини, а како и да се не чуди кад сам међу овим регрутима – највиши: равно 198 сантиметара . . .

. . . Ту нас држе неколико дана. Мислим: сад ћемо негде на фронт; чуди ме што нам не дају пушке. Из пушке сви знамо да гађамо, а то је, мислим, довољно. Одатле у Пожегу, па у Чачак, Краљево, Ушће, Рашку, Нови Пазар – све пешице . . . Нигде фронта, нигде борбе, само се пешачи. Никоме ништа није јасно. Идемо даље: Вучитрн, Косовска Митровица, Приштина, Сува Река, Призрен, Љум-Кула, Дебар, Струга . . . Ту се разболим. Прсли опанци у којима сам пошао, одећа се у дроњке претворила . . .

. . . Преноћисмо у некој капели, на гробљу . . . Ту ће, кажу, да нас лече. Какво лечење, мислим, кад већ првог јутра износе мртве . . . Бежимо одавде! Зовнем Јефтића и Ђорђевића и кажем: иза нас је непријатељ, испред нас Грчка. Сва наша војска и избеглице иду према Лерину. Хајдемо и ми. Они ме послушаше, па се нас тројица некако искрадемо и кренемо . . . Наиђосмо на неку нашу караулу – ту наши граничари. Дадоше нам своја стара граничарска одела и цокуле . . . Ја, осим чарапа, ништа друго не могу да обујем – ноге ми у ранама . . . Моји другови много боље одевени: на њима нова сукнена одела, од граничара узеше само цокуле . . .

. . . Идемо даље. Уз пут сусрећемо неке људе који нас чудно посматрају и служе се нама непознатим језиком. Негде морамо да заноћимо. Знамо само да смо близу Корче . . . Договорисмо се да потражимо коначиште у три куће, а да се сутрадан у исти час и на истом месту нађемо . . . Сутрадан, нема Ђорђевића! Не знамо шта је. Можда је, мислимо, болестан, можда је наишла наша војска, па он кренуо с њом . . . И тако, наставимо без њега . . . Ишли смо све до мрака. Хладно, веје снег, гладни смо, без снаге . . . Негде морамо да коначимо . . . И опет у две куће, опет исти договор: ујутро – нема Јефтића . . . Сам сам . . .

. . . Не смем више ни у чију кућу да уђем. Видим колико је сати – нестадоше два регрута, два моја друга. На њима нова сукнена одела, добре цокуле, имали су и понеки златник . . . Увучем се у сено, па чим сване, ја даље. Кад наиђем на корен купуса – узмем и грицкам . . . Стигнем у Корчу: ту су наши војници. Одатле идемо у Лерин, има нас око 150. У Лерину: шатори, хлеб, чај, гриз . . . Ту се одморисмо, па у вагоне и у Солун. Већ је децембар, пети – по старом календару, уочи моје крсне славе Светог Николе . . . Могу само да се прекрстим и поменем свеца . . . Живи сам костур, али још толико снаге имам . . .

. . . Одатле одем на Зејтинлик: ледина, на њој шатори. Ту наши лекари – неки Боковић, из Ивањице и Петар Зец, шеф болнице. Они су после, с нама, били на Крфу и у Бизерти. Био сам неко време и на Корзици, на опоравку . . .

. . . У јулу 1916. из Бизерте први транспорт обучених регрута иде за Солун. Хоћу и ја, али ми не дају. Дође лично адмирал Гепрат: врши смотру трупа које одлазе . . . Застаде поред мене, заврну ми очни капак и врати ме . . . После двадесет дана, нови транспорт и – поново ме избаце из строја: нисам, веле, још за фронт! Јавим се команданту батаљона на рапорт: кукам, хоћу у Солун, тамо је мој брат у Дринској дивизији . . . Зовне он четног старешину па га пита може ли да ме убаци у списак. Може, вели он, ако једног избаци. Избацише Спасоја Синђелића, Ужичанина, а убацише мене . . .

. . . Стигосмо лађом у Микру. Ту примисмо оружје. Затим у Солун, а са железничке станице, петог августа 1916. године, на Горничево, у ровове. Смотру изврши генерал Павле Јуришић Штурм. Тако стигох у другу чету трећег батаљона Седмог пешадијског пука. Исте ноћи – прва битка . . .

. . . Ту нас, прве ноћи, потисну Бугари. Одступимо према Острву и Чуки. Све је то у венцу Кајмакчалана. Храну и муницију нам дотурају само ноћу . . . Идемо у дугом стрељачком строју, лагано, без речи, кроз маглу . . . Свако од нас упртио у руке камену плочу – ако припуцају да заклонимо главу. Али, они не пуцају: или нас не примећују, или нису ту где ми мислимо да јесу . . .

. . . Не знам колико смо тако ишли уз брдо, али знам да је наједном магла нестала. Огрејало сунце, проломише се узвици: ура, јуриш! Боже мој, Бугари су на десет метара од нас, били су ошамућени, нису стигли ни метак да опале, дали су се у бекство, а ми за њима . . . Оне жице искидасмо као да су од конца, упадамо у ровове као вукови у тор – кипте снага и младост . . . Заробим једног; жао ми да га убијем, кад он, искористи моју неопрезност, и јурну бајонетом . . . Окрзну ме по грлу! Али, ни тада нећу да га усмртим, јер видим да је премро од страха, колена му клецају, сруши се преда ме и моли: „Братко, не ме тепај, не ме тепај . . . ”

. . . Јурили смо за њима све до Јелака, између Битоља и Кајмакчалана. И тако, из битке у битку, све до свршетка рата . . .

. . . Све време рата, а и после, кад се рат завршио и кад сам дошао својој кући, распитивао сам се за Јефтића и Ђорђевића. Нико ништа није знао да каже. Нису се појавили ни на фронту, ни у логору, нити су дошли кући . . . Ето, тако су нестајали регрути. Тако су умирали моји вршњаци . . .

Осим Албанске споменице, Драгомир Тулимировић је носилац многих ратних одликовања. Сада му је 92. година. Живи у Београду, Челопечка 19.

Тодор Мишовић

ЖИВОТ ЗА ТРИ ДИНАРА

... Био сам у сва три рата. И увек у Четвртом пуку Дринске дивизије.

... Имали су поверење у мене: био сам старешина, водник, мада нисам школован. Поверавали су ми свакојаке дужности – од командовања водом до руковођења кухињом и магацинима војничке опреме.

Свакојаких чуда и невоља сам се нагледао. Стотину пута сам гледао смрти у очи, али ме она није ни окрзнула ... А наслушао сам се најчуднијих прича и био сведок ретких догађаја ...

... Мислио сам, кад сам се нашао на Мачковом камену, да тај пакао нећу преживети. Рачунао сам да ћу своје кости оставити на леденим албанским стазама . . . А ја, Тодор Мишовић, из Рудине, подно Златибора, преживех све борбе, многе патње и искушења. Живот ми није био лак: ни у она три рата, а ни у овом последњем. Али, човек је тврђи од челика . . .

. . . Добро наш народ каже: нема смрти без суђена дана.

Код Лебана нам Бугари пресекоше пут. Грува њихова артиљерија, гранате падају поред нас, ударају у запреге, падају људи и коњи . . . Кад наједном, усред тог метежа – аутомобил! Ми мислимо – бугарски генерал, па држимо отшрафљене бомбе . . . Кад оно – стари краљ Петар. Заглавио се његов аутомобил у блату. Не може даље; гранате и даље падају . . . С њим само један официр који га вози. Притрчим, а он ме пита: „Војниче, имате ли секирице?" Имамо, Ваше Величанство, кажем, али не разумем шта ће му. „Онда", каже краљ, „насеците мало грања, па ставите испод точкова . . . "

Отрчаше војници да секу грање, али гранате почеше да падају близу аутомобила. Видим: хоће краљ да погине, па га зграбим у наручје и склоним иза једног стабла . . . Он се отима, брани се, виче: „Пусти ме, војниче, нека погинем, стар сам и болестан, а ти си млад, чувај себе . . . " Војници изгураше аутомобил из блата, па краљ поново седе . . . Не знам у коме правцу они одоше, али знам да ми кренусмо према Приштини . . .

. . . И ту је, на том путу, било свакојаких невоља: нападали су нас, покушавали да отму оружје . . . Али, било је и других догађаја. О једном, много необичном, причало се и на солунском фронту и касније. Негде на Косову, један наш официр, капетан по чину, заноћи у једној шиптарској кући. Заноћи на „бесу". Домаћин, старији човек, рече му да може бити сигуран и у кући, и докле се протеже његово имање . . .

. . . С тим нашим официром био је и његов брат – рањен у руку, али је могао да се креће. Био је и капетанов посилни. Ништа ту није било необично, осим што је капетан за појасом носио необичан – нож. Тај нож је он наследио од свог даљег претка, а овај га је задобио у неком боју с Турцима . . . Е, али у тој кући је био домаћинов син, младић, седамнаестогодишњак. Њему запео за око – капетанов нож. Допао му се, тражио да га овај извади из каније и покаже. Приметили су, тада, и неки запис на турском језику . . . Старешина куће је навалио на нашег капетана да му прода нож: даће му, вели, шта иште, може овна, може теле, може коња . . . Капетан се бранио: каже да му је то драга успомена и да ни по коју цену не би могао да је прода . . .

. . . Можда би се на томе завршило да се у току ноћи није десило нешто заиста необично: онај младић, домаћинов син, пришао је нечујно капетану и – извукао нож из каније . . . Капетан га је приметио, држао је прст на орозу пиштоља, ако младић нешто покуша . . . Али, младић је узео нож и изашао . . . После отприлике два сата вратио се и исто тако нечујно вратио нож у канију . . . Када је капетан устао, домаћин је поново навалио да му прода нож. Нудио је – шта хоће, по жељи . . .

. . . Капетан не издржа, него рече како му је прилазио младић и узео нож да би га убрзо вратио. Старешини куће је ово било познато. Признаде да је младић носио нож неком хоџи да му протумачи шта на њему пише . . . То веома заинтересује нашег капетана, па се изненади кад му рекоше шта је хоџа рекао. А рекао је да на ножу, отприлике, пише да је „благословен човек који га употреби у часном делу”. То је поколебало официра, па је на крају, при поласку, једноставно поклонио нож оном младићу. Није хтео да узме ништа од онога што му је домаћин нудио.

. . . Пола сата касније, домаћин је испратио официра и његове војнике. Све би ово вероватно пало у заборав да се после неколико дана у истој кући није десио још један узбудљив догађај . . . У истој тој кући, код истог домаћина, свратила група српских војника. То су биле последње групе које су се повлачиле пред непријатељем . . . И ту су их ухватили непријатељски војници. Везали су их за неко дрво у дворишту, а с њима и домаћина који им је указао гостопримство . . .

Младић није био ту, био је у штали, код стоке, али кад их је видео – уплашио се. Поред везаних био је један једини војник – чувао их је . . . Младић се машио оног ножа: мислио је да убије стражара и одвеже оца и српске војнике . . . С леђа је, опрезно, прилазио стражару, али га је овај приметио и потегао пушку. Метак, међутим, затаји, стражар се уплаши, баци оружје и стане да бежи . . . Тако младић ослободи оца и оне војнике. Тако је, на крају, њихово сведочење стигло и до капетана који је младићу поклонио нож . . . И ту је крај те необичне приче . . .

. . . Кад смо дошли до реке Маће, морамо да газимо. А река широка око 50 метара. Они који имају по три динара, не морају да газе, превешће их неки мештани на коњима . . . Мој друг Мишо, родом из Милићевог Села, код Пожеге, и ја немамо по три динара и морамо да газимо. Скинемо панталоне, па корак по корак. Кажем ја њему: „Ја ћу први, а ти се држи до мене . . . ” Кад смо били на средини – стадоше дамари. Не могу даље. Готово је! Кажем: „Мој Мишо, мој пријатељу, одоше два живота за шест динара . . . ” Он ме некако држи, а ја извучем ногу из ледене воде па је трљам, па онда помогнем њему . . . Једва смо прешли . . . И ту сам мислио да је свршено с нама . . .

. . . Кад смо све то преживели и стигли на солунски фронт, нађе ме нова невоља: коњи! Французи довели коње из својих колонија али – дивље, ни презане, ни јахане . . . Коњи намењени нашој комори, али ја морам да их примим. Тачно: 80 пари. Дивљи, необуздани. Истина, дођоше и Французи да нас обуче за рад с коњима. И та обука је трајала једанаест дана. После је све ишло како ваља. С овим коњима сам стигао до Смедерева и Београда. Дабоме, после пробоја солунског фронта . . .

Тодор Мишовић је носилац неколико одликовања. Живи у селу Рудине, општина Чајетина.

Нема довољно речи којима би се изразила смелост, способност за маневрисање, техничке извежбаности у планинском ратовању и сјајан дух иницијативе одличне српске пешадије.

Генерал Револ, француски историчар и војни писац

Дојчило Гајовић

ХВАЛА ПЛЕМЕНИТОЈ ЦИГАНКИ

... Отац ми рече да кренем за војском: куд она, ту и ја ... Ако останем у селу, вели ми отац, узеће ме окупатор у своју војску, па ћу се, можда, борити против своје браће, као што се тада, у том проклетом рату, много људи борило против своје браће ... Говорим о словенским народима, који су били под аустроугарском монархијом; зна се да су и многи Срби из тих крајева носили аустроугарску униформу и тукли се са својом браћом. Истина, они су се у борбама често предавали нашој војсци или, касније, Русима. Од оних који су се предали Русима формиране су добровољачке јединице. У тим јединицама, зна се то, било је представника свих словенских народа. Неке сам упознао на солунском фронту . . .

. . . Мени, Дојчилу Гајовићу, дечаку из Дучаловића, испод Овчара, много што-шта тада није било јасно. А и како би ми било јасно кад сам имао свега седамнаест година. Само сам у једно сигуран: да ми младост пролази у патњи и борбама . . . Нисам се разумевао ни у рат, ни у стратегију, ни у политику, нити сам знао зашто се толика немачка, аустроугарска и бугарска сила окомила на овај народ са жељом да га уништи . . .

. . . Слушам савет болесног оца: „Иди само за војском. Неко ће бринути и о теби, неће те пустити да умреш од глади . . . ” И, ево, идем за војском; стигосмо до Призрена. Ја безмало го и бос, у неким дроњцима . . . Глад ме мори. Гледам купус у једној башти, али не смем да приђем. Чујем како војници шапућу да се у тој башти, поред тог купуса, може глава изгубити . . .

. . . Стигосмо у Дебар. Нас неколико младића одемо у неку војну станицу, јавимо се начелнику; он каже да се спрема да бежи, али да не зна куда ће . . . Одатле, на нашу срећу, кренемо за Охрид: ту наиђемо на једну брдску батерију Дринске дивизије. Њоме командује капетан прве класе Тодор Ристић. Молимо га да нас прими под своје окриље. Он заплака. Прими нас . . .

. . . Већ посрћемо од глади. Неки војници су имали новца, али ништа није имало да се купи. Остала ми је у сећању једна страшна слика. Не сећам се села у коме смо били, али знам да је био Божић. Божић – а ми изнемогли од глади . . . Однекуд се поред нас створи једна Циганка. Приђе да се огреје на ватрици коју смо заложили крај пута. Држећи торбу на раменима, старица испружи руке ватри. Гледа нас радознало . . .

. . . Ми гледамо час у Циганку, час у њену торбу и питамо се: има ли шта у њој? Да ли је данас, на празник, на Божић, ишла по селима и напросила нешто за своју децу или унуке? Нико се не усуђује да је пита за парче хлеба. Сви около погледају у мене, као да хоће да кажу: хајде, најмлађи си, питај за парче хлеба. Мене срамота. Али, погледи су све молећивији: питај, питај . . .

. . . Па, да питам, али не да нам дâ онако, џабе, већ да платимо. И питам је. А она ће: „Немам, синко, ништа за продају . . . ” Потом скиде торбу с рамена, спусти је покрај ватре, отвори, а из ње као да замириса – раскош . . . Комадићи хлеба и понеко мање парче сира и лука . . . Остави само три парчета у торби, а нама даде све остало . . . Каже нам да је све ово у торби добила од добрих жена и да неће да нам наплати . . . Командир извади неколико сребрњака, али, Боже сачувај – Циганка неће ни да чује за то. Боже, како смо је уз пут благосиљали, како смо се молили Богу за њено здравље . . . То што нам је она дала, ти залогаји хлеба, помогли су нам да стигнемо до Елбасана. Одатле у Тирану, па у Драч, па, ко зна зашто, поново у Елбасан . . . Стигосмо некако до Валоне . . . Ту чекамо укрцавање у лађу . . .

. . . Упркос изнемоглости, брзо смо се укрцали у лађу. Запловисмо . . . Тако нам се учинило. Кад ујутро, стојимо на истом месту! Шта је? Кажу нам да је бура била силовита и да брод није смео да заплови . . . На Крф стигосмо као костури . . . Као сенке . . . Од наше младости и снаге – ништа. Неке износе из лађе, ја некако идем, бауљам, не дам се . . .

. . . Преживех и Крф и Видо, нагледах се свакојаких јада и нађох се у Шумадијској дивизији, у брдској батерији првог дивизиона . . . Сећам се: у Солун смо дошли на Ђурђевдан, а два месеца касније били смо на положају Ветерника, више села Бахова. Био сам ордонанс у батерији. Дадоше ми и коња. Коње сам волео, сељачко сам дете, коњ је и у кући мога оца био на високој цени . . . Кад, једног дана, таман донели ручак – ударише гранате. Гађају нас Бугари. Први пут сам осетио мирис барута и – могућност ратничке смрти, од куршума и шрапнела, а не од глади и зиме . . . Био сам задовољан: ако и погинем, погинућу на положају, као ратник . . .

. . . Одатле одемо у помоћ Дринској дивизији. На Кајмакчалан . . . Требало је да сиђемо у подножје, према селу Скочивиру. Батерија ми измакла стотинак метара, а бугарска артиљерија бије из све снаге . . . Осетих како ме подиже нека сила и тресну о земљу . . . Боже, да ли сам већ – мртав? Пипам се. Чини ми се да ми је тело читаво. Не усуђујем се да устанем и погледам око себе . . . Ипак, подижем се лагано, кад имам шта да видим: мој коњ сав искомадан; нога му, откинута, виси на једној грани . . .

. . . Наиђе један пешадијски поручник. Гледа у мене и искомаданог коња и каже ми: „Војниче, кад си ово преживео, доживећеш сто година! Не бој се, ти у рату нећеш погинути . . . ”

. . . Те, 1916. године, остадох у саставу Дринске дивизије, а следеће поново са Шумадијском дивизијом на положај Катунца, најпре више села Струпиново, па после на Говедарски камен. Наредник ми био Лука Стевић, добар човек, много ме је волео . . . Бринуо је о мени као о сину . . . Каже ми да се јавим командиру на рапорт и замолим га да ми промени распоред: да будем палилац топа! Одобри ми командир, па тако остадох у одељењу наредника Стевића. С њим сам био до краја рата. После сам се у неким борбама мало истакао, па су ми дали Обилићеву медаљу за храброст. А и за ревносну службу добио сам одликовање. Својој кући сам се вратио тек 1920. године. Оца нисам затекао у животу . . .

Дојчило Гајовић је носилац Албанске споменице. Сад му је 90. година. Живи у Лучанима. Председник је Удружења носилаца Албанске споменице у овој општини.

Радивоје Драгићевић

ПОТКОВИЦЕ ПАДАЈУ С НЕБА

... Кад избн рат с Турцима, војска прво позва брата Драгољуба. Не прође много, позваше и Милана – он оде у Ниш. Стиже позив и Милутину, али не оде далеко, ту је, близу куће, у Чачку, у Десетом пешадијском пуку. Властимира позваше у брдску артиљерију, у Крагујевац, а мене у коњичку дивизију, у Ниш. Тако се, за кратко време, под ратним барјаком и оружјем нађе петорица браће Драгићевића из чачанског села Лознице ...

... Оцу Крстомиру много жао, али не зато што му пет синова одоше у рат, него зато што је он стар и болешљив, па не може да крене с нама ... Мајка Ранђија, као свака мајка: ломи прсте, уздише, али гласно не јадикује. Жене јој говоре: „Благо теби, петорицу си отхранила и у војску отпремила . . . ”

. . . И тако одосмо у – ратове.

. . . Најпре с Турцима, па следеће с Бугарима, па опет следеће са Аустријанцима и Мађарима. Њима се, пошто их разбисмо, придружише немачке трупе под командом фелдмаршала Макензена и, зна се, бугарске . . .

. . . Не преживесмо сви: Милутин погибе 1915. године на Дунавском кеју, бранећи престоницу Србије. Нас четворица преживесмо свакојаке муке и невоље и после шестогодишњег ратовања стигосмо кући . . .

. . . Био сам у трећем коњичком пуку, трећи ескадрон, командир ми је у то време био капетан Милојко Јанковић, син генерала Боже Јанковића. Нађосмо се у Ристовцу, на граници, али не знамо где су турске трупе . . . Одатле кренусмо уз Рујан планину. Одредише ме да успоставим контакт са непријатељем. Одем са три војника. Нигде непријатеља. А то је оно најгоре: не знамо где је, које је положаје запосео; то значи да те увек може изненадити . . . Ето, зато сам ја ту, да видим где су, да нас не изненаде! Војске нема, али видимо једног чобанина: чудно нам изгледа, мушко, а носи мараму на глави. Чува овце. Тај чобанин нам каже: „Тука аскер, тука аскер . . . ” То значи, ту је војска. Е, добро је, мислим, сад ћемо да видимо да ли је заиста ту, па испалимо по три метка из карабина . . . Они узвратише. Тога дана је беснела борба . . .

. . . Командант коњичке дивизије био је Арсен Карађорђевић, брат краља Петра I, пуковник по чину. Био је вешт командант и добар човек. Сећам се, тучемо се ми с Турцима код Младог Нагоричана, кад стиже принц Александар. Он – нестрпљив, жељан брзе победе, каже да би требало одмах кренути на јуриш и освојити положај. Ми – ћутимо, али му наш командант каже: „Синко, није ово добро место за јуриш, не могу се тек тако, на јуриш, освојити ова брда! Војска ће узалуд изгинути, а кад људи изгину с ким ћеш се вратити у Србију и с ким ћеш даље ратовати . . ." Тако не кренусмо у јуриш. Али, зна се и то, Турке смо заувек протерали . . .

. . . С коњима стигосмо на Крф почетком 1916. године. А до Крфа је био мучан пут, али пређосмо сви, о сваком војнику се водило рачуна: један је био за све, сви су били за једног. Тада су сви наши људи били браћа. И чим неко заостане, станемо и питамо: Куд је Јанко? Шта би с Рајком? Што још нема Милоша? И све тако кроз Албанију, па и касније . . . Много нам је помогао и Есад-паша. Он је упозорио арнаутске одреде: „Водите рачуна шта радите, ако један српски војник настрада од ваше руке, страдаће ваша села и ваша родбина . . ." Тако моју јединицу нису нападали. Тражили су сребро у замену за хлеб . . .

. . . Стигосмо некако до Драча. Ту смо продали командирову ждребицу. Чудо једно: то жгољаво ждребе запело за око једном италијанском официру. Навалио да је купи. Један наш војник, да би га одвратио, рече: „Продаћемо је, него шта, али за 25 наполеона". Официр сместа извади новац. Ми немадосмо куд, него дадосмо ждребицу. Ко ће сада да изиђе командиру на очи? Сви гурају мене. Ја се нећкам, а у себи мислим: колико се хлеба може купити за 25 наполеона! Уто, наиђе командир. Немадох куражи да му кажем шта смо урадили, него испружих длан, а на длану – засијаше наполеони . . .

„Је ли то за ждребицу?" – пита командир и осмехује се. Потом каже: „Алал вам вера, знао сам да сте сјајни војници, али нисам знао да сте тако вешти трговци. Па, ово измучено ждребенце не вреди ни три наполеона, а камоли – 25! Идите и купите храну и поделите војницима . . ."

. . . И ја сам имао доброг коња. Изгубих га кад су га укрцавали. Неопрезно су то радили, коњ се уплаши, устукне и падне у воду између лађе и каменог зида . . . Било ми је много жао. Али, на солунском фронту смо добили друге коње. И они су били брзоноги, јаки. У пробоју смо ишли иза Прве армије. У почетку смо једва стизали наше пешаке – јурили су као на крилима . . . После се без нас није могло у неким борбама. Опкољавали смо већ изнемогле бугарске пукове. А изнемогли су од бежања пред српским и француским трупама . . .

. . . Да смо имали мало више среће, могли смо да уђемо у историју: замало да код Тиквеша заробимо бугарског престолонаследника Бориса! За длаку је измакао нашој коњици! Толико се био поуздао у своје трупе, да замало није пао у ропство. То би стварно био догађај . . . Наши коњаници су видели аутомобил којим је побегао, али нису знали ко је у њему. Тек сутрадан смо то сазнали од наше обавештајне службе . . . На солунском фронту командир ескадрона био је Петар Жикић. Душа од човека . . .

. . . Какви смо били коњаници! Какви војници! Па то се зна. У пробоју – нико није могао да нас стигне, а једина мука биле су – потковице. Није их било. Зато је наш командант тражио од француске авијације да нам бацају потковице из авиона. И – бацали су. Застајали смо да поткујемо коње, па даље . . .

Радивоју Драгићевићу је сада 99. година. Још је у крепком здрављу. Сећа се сваког детаља из ратова. Носилац је четири ратна одликовања. Живи у селу Лозници, близу Чачка.

Антоан Рокс

ТО МОЖЕ САМО ВЕЛИКИ НАРОД

... Знао сам да се у рату могу догађати свакојака чуда и свакојаки обрти. Изненађења је увек могло бити напретек. Никад се није знало где ћемо омркнути а где осванути и шта ћемо у току дана или ноћи доживети ...

... Па ипак, било је догађаја којима сам се ја, Антоан Рокс, млади француски официр за везу, чудио. Имао сам међу српским војницима искрене другове и пријатеље; неки су погинули пред мојим очима, ја сам их сахранио ... У неким случајевима њихово понашање је било веома чудно. Готово необјашњиво. И то је, за мене, једно од ратних чуда ...

... Ови људи су у туђини, без крова и огњишта, без својих најмилијих. Све то знам, као што знам да су им огњишта разорена, старе мајке уцвељене, сестре и жене понижене . . . И знам шта хоће српски војници: хоће у своју отацбину, хоће својим мајкама и својој деци. Али, не дају им. Ко им не да? Људи готово истог језика, исте вере, истих обичаја . . . Укратко: не дају им Бугари! . . .

. . . Друго смо ми, Французи; и ми се тучемо с Немцима и Бугарима, али међу нама нема ничег заједничког. Између ова два народа, између Срба и Бугара – много је заједничког! А мржња – кипти! Ево, ровови су на 20-30 метара и речи, уз митраљеске и пушчане метке, прелазе с једне на другу страну ровова. Све што псују српски војници, псују и бугарски. И све то – истим језиком . . .

. . . Питам свог ратног друга и пријатеља Драгољуба Савића, младог официра из Београда, зашто је то тако, зашто се два братска народа овако крвнички боре на живот и смрт . . . Зашто сада Бугари не дају Србима да се врате у своју земљу? И Савић ми објашњава: не дају нам, вели, јер им је тако наређено! Бугарски војник једино зна да мора да се бије са својим братом, да гине и крв пролива. Друго ништа не сме да зна и не сме друкчије да мисли. Њима, бугарским војницима, наређује неко ко није Словен, кроз чије жиле не тече словенска крв. Он је овамо упућен у име штаба удружених Централних сила и његова је дужност да се овде, на словенској земљи, пролије што више братске крви . . . Погледајте, вели ми Савић, како се судбина поиграва тим народом. Гледајте те војнике како пијани јуришају на нас и падају покошени! Како кидишу, хоће зубима да кољу! Зашто се тако понашају? Зато што их опијају и тако убијају у њима свест ко су и шта су, коме припадају и зашто гину . . . А ко неће да јуриша – ено, чека га позади официр с револвером, јер је и њему наређено да пуца у своје војнике . . . Јесте, тако је то. Рат је велико људско проклетство. Све је у њему могућно. Па и ово између нас и Бугара: ту смо, на истој линији, на удаљености од тридесетак метара; они су на нашој земљи, окупирали су је, ми хоћемо тамо, у своју земљу, да је ослободимо, и не остаје нам ништа друго него да силовито ударимо један на другога и да пролијемо крв . . .

. . . О количини просуте братске крви распитују се Беч, Пешта, Берлин, Цариград, Софија, Солун, Париз, Рим, Лондон, Америка . . . Тако је то: сви су ради да чују колико је до сада мртвих и рањених . . .

. . . И, заиста, био сам сведок тог страшног проливања крви: гледам, на Ветернику, како српски и бугарски војник истовремено падају прободени бајонетом . . . Горе, на вису, српски војници јуришају да освоје највишу тачку и да на њој истакну своју заставу, али бивају покошени, па се на том месту још вијори бугарска. Али, не задуго, само неколико минута, јер поново јуриша српски батаљон и осваја . . . Бугарски војници беже, предају се, међу њима има и официра. И, ево, за мене, невиђеног чуда: Срби показују болећивост према бугарским заробљеницима! То заиста не могу да схватим. Јесте, иста вера, исти обичаји, безмало исти језик, али – не знам за такву болећивост на другој страни . . . Напротив, бугарски војници су убијали српске заробљенике, палили куће недужних грађана, силовали девојке и жене, а српске младиће регрутовали у своју војску . . .

Код Битоља, сећам се, заробљено много бугарских војника. Гладни. Срби им деле храну. Чини ми се да им дају боље порције него – својима! Та болећивост ми је несхватљива . . . Међу заробљеницима је и један мајор: као да је изгубио свако достојанство! Прича како су за рат криви други, као да су их посвађали, а неће да помене да је и он, можда, убио свог војника зато што овај није хтео да јуриша на своју браћу с друге стране рова . . . А сада, као заробљеник, прича како су они и Срби браћа по свему, како су се заједничким снагама борили 1912. године против Турака . . . Све је то истина, знам, али знам још нешто: већ следеће године, мучки, напали су своје савезнике и браћу! Тучени су, али им се прилика за освету указала 1915. године када су, уверени у непобедивост немачког оружја, напали своју браћу поново с леђа . . . Све то знам, јер су ми сви војници и официри из српских трупа о томе говорили . . .

. . . И тако, из битке у битку: не зна се која је тежа, у којој је проливено више крви . . . Српски и француски батаљони јуришају . . . Просто сатрвени, бугарски војници би да се предају, али не Србима. Предали би се Французима. Као – боје се освете . . . Не знам зашто се тога боје, кад сам на лицу места видео како се поступа са бугарским заробљеницима . . . Само једна десетина српских војника, испред Ветерника који су Бугари узалуд и крваво бранили, заробила је – тридесет Бугара. Био сам сведок њиховог заробљавања. Премрли од страха, јер је један српски војник рекао: „Требало би их све побити . . . " Међутим, други војници кажу да им неће ништа нажао учинити, да ће их предати штабу. У међувремену почеше да разговарају . . . И тако, српски војник сазнаде да његов заробљеник обрађује поље као и он, истом таквом ралицом, као што је његова, сличним воловима . . . И гле ратног чуда: српски војник се готово расплакао над судбином свог заробљеника – даје му пола свог војничког хлеба! Даје му своје следовање! И други војници, видим, разговарају са својим заробљеницима: код свих исто осећање – болећивост! У рату се хватају за гушу, један другог пробадају бајонетом, кољу се зубима, али кад га зароби – српски војник даје бугарском пола свог војничког хлеба! Тада заиста нисам то могао да разумем. Касније сам схватио величину праштања, јер само велики народ може да прашта . . .

Антоан Рокс има 93 године. Живи у Тулузу. Официр је Легије части. Носилац је многих француских ратних одликовања, а од српских има две Обилићеве медаље за храброст. По завршетку првог светског рата, његова кућа је у свако доба била отворена за српске студенте који су се школовали у Француској.

Срећан сам што примам представника најхрабријег народа на свету, Србина, који је потамнио славу старе Спарте и окитио се ловоровим венцима.

Кемал Ататурк, (1881–1938) председник Турске Републике
приликом пријема нашег
првог посланика по окончању рата

Јеврем Ивановић

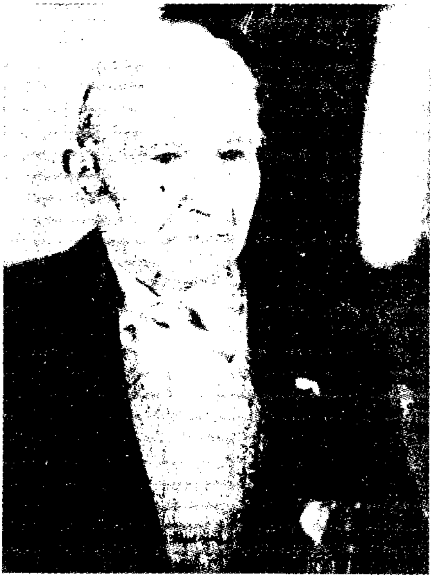

ЈЕВРЕМОВА ГОРКА ПОБЕДА

... Куда би сиротиња, поготово сеоска, ако не у подофицирску школу! Тако се најбрже долази до хлеба, а и свој си човек. Све је обезбеђено: стан, храна, одећа и обућа – немаш за шта динар да потрошиш. А динар, у то време, био велики. Бар у мојој кући. Каже ми, једног дана, отац Обрен: бежи ти, синко, из ове сиротиње, нема леба у Кушиљеву; ово мало земље нека наследе твоја браћа Живота и Милутин, а ти си бистар и вредан, узеће те војска ...

... Мајка ми беше умрла кад ми је било две године. Нисам је ни упамтио. Земље, стварно, мало – тешко би могла да прехрани нас четворицу ...

... Изненада изби рат с Турцима, мој отац похита да се јави команди. Истог часа оде и мој најстарији брат Живота. Дошао, вели, час да ослободимо српско робље . . . Не знам ништа о рату, али видим да је мој брат срећан због тога: просто поскакује од силне радости . . . У кући остадосмо само млађи брат Милутин и ја. Као два сирочета: нико да нас опере и спреми ручак . . . Можда би нам у томе неко и помогао, али нећемо, из неког поноса, да се комшијама обратимо . . .

. . . После неколико месеци вратише се отац и брат. Живи и здрави. Сналазили смо се некако, животарили. Отац је био ћутљив човек. Притискала га сиротиња, па је мало говорио. А брат, упркос свему, весељак: причао ми је како је било у борби на Куманову, како су заувек протерали Турке . . .

. . . Изби, потом, и онај рат с Бугарима, па отац и брат поново одоше. Милутин и ја остадосмо да се довијамо. Жао нам што нисмо стасали за војску – још смо дечаци . . . И ми смо, на свој начин, ратовали са самоћом и немаштином . . . Срећом, не потраја дуго ни тај рат – вратише се моји, али се из села многи не вратише: завијорише се црни барјаци на њиховим кућама . . .

. . . Мир, на несрећу, кратко потраја – букну први светски рат и моји поново одоше. Оца никад више нисам видео: умро је у крагујевачкој војној болници од задобијених рана. Брат Живота је био стално на бојишту. Милутин и ја опет сами. Сад смо баш прави сирочићи: ни мајке, ни оца . . . Рекох му, једног дана, да се сналази како уме, а ја одох у подофицирску школу – ако ме приме. Са мном је пошао и мој друг и комшија Славко Милосављевић. Тако смо нас двојица у јесен 1915. године постали питомци Подофицирске школе у Скопљу . . .

. . . Рат је увелико беснео. Ни пуна три месеца, чини ми се, обука није потрајала – научили смо како се барата пушком . . . Кренусмо и ми у повлачење: нико не говори ни куда, ни зашто, ни шта ће с нама бити . . . Из Скопља одосмо у Качаник и Урошевац, па опет у Качаник – ту смо обезбећивали пролаз нашим трупама . . . Негде близу Штимља видели смо наше регруте: они без оружја, дечаци, као и ми. Али ми, срећом, имамо пушке . . .

. . . Маршујемо према Призрену, Љум-Кули, Бицану. Одатле се, Бог зна зашто, вратисмо на Дебар, Преспу, Стругу, Охрид и Битољ. Улогорили смо се код Црне Реке. Али, само што смо предахнули од силних маршева, нападоше нас Бугари. С нама је био један батаљон наших војника – они вични борби, ми уплашени. Није ни чудо: прва нам је борба са окорелим бугарским војницима. Храбре нас наши војници. Кажу: не бојте се, бранићемо вас до последњег човека, нећемо дозволити да Бугари кољу српске младиће . . . Тако је и било – они су, уз нашу скромну помоћ, разбили Бугаре . . .

. . . Довукли смо се некако до грчке границе. Неће грчки официри ни да чују да пређемо с оружјем. Ако бацимо пушке, можемо да пређемо. Узалуд су их наши официри молили да одустану од тог захтева . . . Тако, с оружјем, од Битоља кренусмо на планину Плачкавицу, где су нас напали Бугари – једва извукосмо живу главу. Ту су ми меци пробили шајкачу и шињел . . .

. . . Нашим мукама као да није било краја: вратили смо се према Охриду и Струги и код села Лим прешли у Албанију. Ту нас је дочекао један батаљон Есад-пашине војске. Они нам помогоше да пређемо преко Црног Дрима и Шкумбе и стигнемо до Елбасана. Само што смо предахнули, гладни и изнемогли, наставили смо пут до Тиране. Ноге ми промрзле, отекле, трпим ужасне болове, али идем даље. Пут нас води према Драчу. Тамо нас швапски аероплани дочекају – бомбама . . .

. . . Кад смо прелазили преко реке Семене, газећи је, саплитали смо се и падали. Али, замислите, нисмо пропадали у реку, газили смо по нечему меком . . . Убрзо смо схватили да газимо преко лешева српских војника и избеглица које су испунили корито реке . . . Ужас! Несрећна Србија је ту остављала кости своје деце ... Болесни, рањени, сломљени глађу, падали су у реку и ту остајали. Заувек ...

... На пола километра од Пишкопеје заостао сам с десетином иза колоне. Ишчезла снага, ноге промрзле, посрћемо од глади. Стајали смо пред једном кућом, надајући се да ће нас пустити унутра да се мало огрејемо ... Истрчаше из куће пет мушкараца. Нерадо нас гледају ... Ми, за сваки случај, држимо пушке на готовс ... Дадоше нам мало млека од биволице. Али, не уђосмо сви у кућу, двојицу сам оставио на стражи ... Они нам предложише да скинемо униформу, да обучемо њихову одећу и останемо у њиховој кући док се рат заврши ... Како су то лукаво смислили: само да, бар за часак, испустимо пушке из руку! А онда – збогом животе ... Касније смо сазнали да су тако неки наши веселници настрадали ...

... Божић смо провели у Пишкопеји. Наш поручник Михаило Божовић набавио однекуд мало пексимита – тек да презалогајимо ... Одатле стигосмо у Валону, где су нас укрцали на француске лађе и превезли у Бизерту. Три месеца непрекидног пешачења кроз беспуће и камењар, по цичи зими, у дроњцима, пуни вашију ...

... Из Скопља нас је, у шест чета, кренуло 950 питомаца, а кад смо стигли у Бизерту било нас је – 427! Остали погинули у борбама с Бугарима, убијени иза арнаутских бусија, помрли од глади ...

... Наше школовање је завршено 1917. године. Како је који батаљон завршавао обуку, упућиван је на Солунски фронт. Ја сам остао да обучавам добровољце који су пристизали из Америке. Несрећа је и даље пратила свршене питомце: један брод, којим су пловили за Солун, напали су аустријски сумарени и потопили – мало их је који су преживели ...

... Кад сам у јесен 1918. године стигао у Солун, фронт је већ био пробијен ... Моја јединица је скупљала ратни плен у Ђевђелији, Скопљу, Куманову, Кривој Паланци, Качанику, Урошевцу, Штимљу, Сувој Реци, Призрену . . . У Штаб косовске дивизијске области у Приштини стигао сам у априлу 1920. године. Ту је окончан мој ратни пут . . .

. . . Мој брат Живота је преживео рат и стигао нашој кући. Затекао је – згариште. Најмлађег брата Милутина, иако је имао само шеснаест година, одвели Бугари – никад га више нисмо видели . . . Моја кућа била је сатрвена – нисам имао разлога да се радујем. Победили смо, али је за мене победа била горка . . .

Јеврем Ивановић је носилац Албанске споменице и два ордена за храброст. Сад му је 91. година. Живи у Приштини, Задарска 4.

... Срби су у Београду, цела Француска је с њима! Напад на Србију изродио је рат. Србија је имала част да поднесе први ударац. Као да није довољно претрпела у току векова! Она је бранила Европу од Азије; Азија ју је смрвила за четири века! Они, које је она спасла, уместо захвалности – хтели су да је униште! Они се данас сурвавају под теретом својих злочина! Ми смо поносни што смо били поред тих хероја за време њиховог трогодишњег изгнанства. Ниједног часа они нису сумњали, ниједног часа нису поклекнули! Србија је слободна! После мучеништва, ево тријумфа: велики сан Југословена остварује се; Француска их братски поздравља, и кличе, у њиховом животу који се поново рађа, бесмртној слави!

Пол Дешанел, председник француског Парламента
на дан ослобођења Београда, 1. новембра 1918. године

УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

ЈУНАЦИ И ПОТОМЦИ

Нико се није тако лако, безболно, једноставно, напрасно, страсно одрицао себе, свог бића, корена, имена, идентитета, својих предака, дедова и очева, своје културе и историјске прошлости као што су се одрицали људи овог тла и овог времена.

Само се нама може догодити да нам заблуда буде ближа од стварности, загонетка од решења, слепило од јасног вида, магла од чистог хоризонта; само нама могу бити ближи људи незнаног корена и неиспитане прошлости од људи са именом, презименом и средњим словом оца и мајке, само се нама може догодити да дамо веру за неверу, *умље* за *безумље.*

Ако је у нама остало још мало поштења, загледајмо се, бар за тренутак, у – себе, а тиме и у мучне странице историје које смо својом вољом, и својом руком, без принуде, исписивали.

Поједини градови у Србији као да су се надметали ко ће брже, и дубље, да у заборав потисне – солунске ратнике! Оне солунске ратнике којима се дивио читав слободољубиви свет, који су срушили два царства и једну краљевину и који су у три крвава рата бацили на колена турске, аустријске, мађарске, бугарске и немачке пукове! Оне ратнике, који су својом патњом, својом борбом, својом крвљу, својим костима расутим широм света, створили прву југословенску државну заједницу и својим бајонетима поставили границе Југославије.

После смрти војводе Степе Степановића, 1929. године, једна улица у Чачку, где је војвода живео и где је сахрањен, добила је његово име. Има доказа о томе да су Чачани веома уважавали славног, али надасве, скромног војводу, и да су се, нарочито, с поштовањем односили према гробници и споменику, који је војвода, слутећи, ваљда, какви могу бити потомци, а и да би поштедео општинску или државну касу, себи за живота начинио на чачанском гробљу.

То поштовање је трајало до завршетка другог светског рата, и мало после, када је одлучено да се раскине са »мрачном« прошлошћу свог народа и закорачи у светлу будућност, у којој се, изгледа, неки још налазе! Преко ноћи је избрисана улица која је носила име војводе Степе Степановића. Пошто су се лако, без отпора, обрачунали са мртвим војводом – бришућиу његово име са чачанске калдрме, »локални богови« су се устремили на основну школу која је такође носила војводино име. Та школа је, иначе, грађена новцем из фонда, чији је улагач био и војвода Степа.

Кад су ово окончали, Чачани су могли да одахну са олакшањем: препреке ка срећној будућности биле су уклоњене! Другу, »мрачну« прошлост, осим улице и школе са именом војводе Степе, нису имали.

Нешто касније, Чачани су, ипак, једној слепој улици у граду дали војводино име. Слепој, ваљда стога што су живели у уверењу да »према свецу треба одредити и тропар«: биће, дакле, да је војвода Степа, судећи према овом »признању«, довео свој народ у ћор-сокак! Зато су му и дали – слепу улицу!

Суседна општина Лучани нипошто није смела да закасни у обрачуну са »мрачном« прошлошћу, па је и она, са своје стране, учинила што је могла: плочу са спомен-чесме, коју је, 1927. године, подигао краљ Александар на путу Чачак–Лучани преко планине Јелице, у славу ратника из Драгачева, заменила је новом на којој је стајало да је спомен-чесма подигнута у славу партизанске јединице која је на том месту, 1941. године, разбила батаљон немачких војника! Двадесет година је та нова плоча стајала на чесми. Стари драгачевски ратници, у чију је славу чесма подигнута, међу њима и Будимир Давидовић, са две Карађорђеве звезде на грудима, узалуд су протестовали: одговорни људи тога доба у Лучанима мислили су да обрачун са »остацима мрачне прошлости« мора бити немилосрдан! Једва их је, некако, Радован Маринковић, данас познати публициста и новинар, а тада начелник за општу управу, убедио да се тако не пише историја и приволео да првобитну плочу врате на своје место.

Али, све је ово премалено према ономе што је учинило »напредно« Краљево!

Пре педесет три године, на 20. годишњицу победе српске војске на Церу, у центру овог града подигнут је монументални споменик српским ратницима. Споменик је ту стајао све до 1959. године, када је Скупштина општине, на свечаној седници поводом Дана Републике одлучила – како је записано у документима – да га уклони из центра града и пресели на гробље! Узалуд су јунаци са Цера и Колубаре молили краљевачке моћнике да то не чине, уверавајући их да су они победници а не Аустро-Угарска, да би, на крају, ипак, схватили да су – поражени у миру, ван бојног поља, да их је сустигла освета аустроугарског духа који, ево, и данас траје у неким људима! Да није тако, мислили су стари ратници, да није тог, непораженог аустроугарског духа, зар би се неко усудио да споменик, подигнут добровољним прилозима грађана, у славу њиховог имена и дела – баци на гробље!? Као да је тиме изражена сва симболика: пораженима и мртвима је место на гробљу!

Тек пре четири године овај споменик је из прогонства враћен на првобитно место. Много је горких, ратничких суза проливено због овог чина и многи ратници су помрли, не дочекавши његов повратак.

И Горњи Милановац се прочуо по томе што је споменик-крајпуташ, подигнут у славу ђака-каплара, који су тим путем кренули према Такову и даље у Колубарску битку и историју, пресељавао с једног на друго место. Овај пут према Такову добио је име 1300 каплара. Нико овде не покушава да оспори да је споменик-крајпуташ пресељен зато што је на том месту требало да се изгради приватна кућа!

Примера има – неизбројиво! И ови које смо навели у довољној мери одсликавају карактеристику скоројевића, вољних да отпишу и епопеју својих дедова и очева ако то може да припомогне њиховој каријери и шићарењу. А, сви знамо: припомагало је! Понекад је то било и одлучујуће! Да није, зар би поједини људи изјаљивали јавно, преко телевизије и новина, »да их је срамота што су Срби«, а други у нешто блажој варијанти: »Ето, ако смем да кажем, и ја сам Србин?!« Они најбоље знају да су, кад их већ још има, пожељни мали, јадни, кукавни, гмизави, савитљиви Срби, без психолошке кичме коју су имали њихови дедови и очеви! Како су, уз све то, такви веома послушни – ето Србина кога би сваки папа радосно потапшао по рамену! Отуда они, ако већ морају да кажу да су Срби – учине то на крајње снисходљив начин, и стидећи се!

Да није тако, зар би, рецимо, Јован Шћекић, новинар и телевизијски коментатор, покушао да јавно унизи Живојина Мишића, називајући га »неким« војводом?! Шћекић је, као скупштински извештач, био сигуран да ће се његова изјава о војводи Мишићу допасти некоме и да, уз то, може одагнати нечије сумње у његово национално порекло и оданост тренутном политичком курсу.

Има споменика који нису дирани! Један од њих је онај у Београду, у Кошутњаку, који је немачки фелдмаршал Макензен, чији су топови разорили српску престоницу у јесен 1915. године, подигао свом храбром противнику, српским војницима, који су се тукли до последњег метка и последњег даха, јер су се заветовали да непријатељ само преко мртвих бранилаца може да уђе у Београд. Ваљда је скоројевиће било срамота да јавно покажу како мање поштују своје ратнике, дедове и очеве, од њиховог љутог, немачког противника! Али и овај споменик је надвисио – коров!

Зна се каква је судбина задесила српска војничка гробља и споменике у Битољу, на Зебрњаку код Куманова, у Приштини и другим местима: запуштена, преорана, по њима пасу краве и пси разносе кости! Српско војничко гробље у Битољу постоји од 1916. године, али су и њему, изгледа, избројани дани, јер је на овом месту предвиђено проширење – зоолошког врта! Тако, дакле: гробље српских ратника, према урбанистичком плану, може да буде преорано, може и да се измести – ако је неко вољан да то финансира, али ни после седам деценија не може ту да остане – јер се проширује зоолошки врт!

И на све то се пристаје! Малобројни и онемоћали српски ратници, сви већ у десетој деценији живота, нису кадри да заштитите своје мртве другове, а њихови потомци ћуте ради лажног мира и допуштају да се потресају кости њихових очева и дедова!

Узалуд ћемо прелиставати светску историју: у њој нећемо наћи такве примере.

Педесета годишњица пробоја Солунског фронта, а уједно и стварања прве заједничке државе јужних Словена, која је падала 1968. године, ничим није обележена. Тек десет година касније, када је број солунских ратника сведен на коју стотину, запажени су нешто светлији тонови: на свечаној академији у Београду, поводом 60. годишњице пробоја Солунског фронта, говорио је председник Извршног већа Србије. Први пут, дакле, у новој Југославији, обележен је значајан датум наше историје и први пут је о томе говорио један савремени политичар. Тако је, најзад, прекинуто суморно ћутање о веома значајном поглављу историје српског народа. Тиме као да је отворен пут ка још темељнијем обележавању знаменитих годишњица. Тако је на Текеришу, поводом 70. годишњице славне Церске битке, говорио један генерал, а свечаности су присуствовали истакнути званичници Србије.

Али као да се претерало с тим јубилејима, па је обележавање Колубарске битке препуштено лазаревачкој општини. Колубарска битка се у светској историји ратова упоређује са битком на Марни. Битка на Марни је спасила Француску и обезбедила јој величанствену завршницу рата; Колубарска битка је спасила Србију и обезбедила Југославију, па ипак, ипак, њено обележавање је било веома скромно. Дакле: битка светска, а прослава општинска! – како је то духовито приметио један новинар.

Новине су ових дана писале о неколицини младих фудбалера из Осечине који су кажњени затвором зато што су на Хвару, по оцени тамошњег судије за прекршаје, узнемирили јавност. А јавност су узнемирили зато што су певали солунску песму »Тамо, далеко . . . « Новинари су се, с разлогом, поштено и објективно, свесрдно залагали да се фудбалери ослободе казне, чудећи се како је до ње уопште могло да дође. А могли су, да су хтели, или да су у то били упућени, да наведу како се због певања те исте песме »приводило« усред Београда, Шапца, Ваљева, Обреновца и других градова. Ваљало би о томе упитати Бору Дрљачу и његове колеге-певаче . . . Из тог циклуса солунских песама, снимљених на плочама и касетама, избачене су именице Србин и Србија и придев *српски*, јер и помињање Србије »изазива узнемирење јавности«. Као да је Србија и у давнашњим песмама – баук!

Такав је однос потомака према дедовима и очевима, иако су потомци знали да они, њихови дедови и очеви, нису тражили два сведока која би посведочила њихово родољубље и омогућила им да ушићаре од своје државе; они се нису служили ни печатом државе ни печатом партије да би тако, декретом, борце из непријатељских регименти превели у »своје редове« и омогућили им дебелу државну пензију!

Али, није такав однос био само према солунцима, ближа и даља спска историја нашла се такође на удару скоројевића.

Човек нашег доба с горчином, или с крајњом равнодушношћу, пропрати новинску вест да је Месна заједница у Орашцу обележила значајну годишљицу првог српског устанка! Друштво коме је стало до историјске баштине, ако има довољно развијену савест, дакле: свест о вредностима историје, о храбрости, правди и неправди, истини и поштењу – не може да обележавање годишњице српске револуције препусти само месним заједницама!

Кад већ помињем Месну заједницу у Орашцу, поменућу и Месну заједницу у историјском Такову, која је недавно, готово илегално, ноћу, на поклоњеној ливади подигла споменик вођи другог српског устанка Милошу Обреновићу, због чега је жестоко нападнута у једном листу. Новинару је, поред осталог, сметало што је Милош са исуканом сабљом, а Мелентије Павловић са уздигнутим крстом! Као да је у часу устанка Милош могао да носи »самоуправни споразум« и понуди га Турцима, а архимандрит Мелентије слике Маркса и Енгелса!

Месна заједница у Такову није показала ни довољно Милошеве мудрости, ни довољно његовог лукавства, колико је то показала Месна заједница села Прислонице код Чачка! Пре седам-осам година Прислоница је објавила хронику свога краја. Како је Лазар Мутап, један од вођа другог српског устанка, родом из овог села, Месна заједница је начинила »радикалан« потез: за амблем села и »Хронике« узела је барјак Лазара Мутапа, који се чува у Народном музеју у Београду, пресликала га и изнад свих симбола онога времена на њему – утиснула петокраку звезду! Не знам да ли је због овог »класног приступа« другом српском устанку похваљена, али поуздано знам да није критикована.

Усред Београда од својих ђака у седмом разреду наставница тражи да наброје имена родољуба у косовском боју. И ђаци набрајају по сећању: Милош Обилић, Цар Лазар, Топлица Милан, Косанчић Иван, девет Југовића . . . На то наставница каже да греше, јер су родољуби само слуга Голубан и слуга Милутин, а остали су пошли у бој да би одбранили своје куће, имања, богатство . . . Писмени задаци ученика с овом тезом су, потом, високо оцењени! »Класни приступ« овој теми очевидно је блокирао ум и овој наставници и онима који су је на то навели, па нису могли да размишљају о последицама, јер ће бивши ученици ове школе, будући официри ове земље, остану ли у тој памети, а затреба ли, бити у недоумици да ли да под ратну заставу позову и оне који имају куће, виле, јахте, аутомобиле, земљу, девизне књижице – јер би они могли да им покваре патриотски просек!

Присетимо се, узгред, каква је зла судбина пратила споменик Карађорђу на Врачару. А један сличан споменик Карађорђу годинама је, све до недавно, чамио у једној шупи у Косјерићу!

Једна улица у Београду целом својом дужином носила је име Краља Милутина. Та улица је подељена на три дела: један носи име Ђуре Салаја, други Цара Хаила Селасија, дакле: оног Цара Хаила Селасија, за кога је и наша штампа писала да је хранио псе из сребрног тањира у тренутку кад је и по сто хиљада људи умирало од глади у његовој провинцији Воло; трећи, најкраћи део ове улице остао је Краљу Милутину! Хоће ли један од најзнаменитијих владара Србије остати и без тог парчета улице, и коме је стало до тога да он буде потиснут са београдске калдрме а тиме и из памћења будућих генерација?!

Прећутана је стота годишњица стицања независности Србије, која је падала 1978. године. Познато је да је било предвиђено да се овај датум обележи како и доликује: научним скуповима, свечаним академијама, изложбама . . . Од свега тога није било ништа! Стицање независности обележиле су Румунија, Бугарска и Грчка, које нису ни ратовале, а стекле су је захваљујући – потоцима проливене крви Србије и Црне Горе.

Некако у то време готово све новине су забележиле стоту годишњицу Призренске лиге!

Погубни облик деформисане свести једне категорије људи претио је да из памћења генерација потисне битна обележја националног идентитета, да сузи и затрује изворе наше историјске свести и тиме пресече корен нашег националног бића. Реч је, свакако, о категорији људи која је више нудила него што је ико тражио!

Другима је требало да протекну године и године да би им сазнање о страшним последицама допрло из »места којим се седи« до главе! Тек кад се почело посезати за књигама староставним и доказивати ко је, када, и на ком простору живео – схватило се да нисмо, народски речено, »репа без корена«, али да смо се одрицањем себе, своје историје, својих предака, битних обележја културног и националног идентитета, нашли на путевима безнађа, као да смо залутали у земљу у којој има све мање обележја да је та земља наша! А такав народ, без историјске свести, без најбитнијих обележја његове културе и историје, лако је прогонити са огњишта његових предака!

Учињен је, најзад, покушај да се ова погубност заустави. Обележаваће се значајне годишњице у историји наших народа, па и годишњице ослободилачких ратова које је Србија водила од 1912. до 1918. године. У званични календар обележавања годишњица »ушао« је и 1. децембар 1918. године, дан кад је проглашена прва заједничка држава јужних Словена, јер се, назјад, схватило да без оне старе не би било ни нове Југославије. Тако ће, вероватно, ишчезнути појам о »версајској Југославији«, који су неупућени политичари често потрзали, јер очигледно не знају какве су биле вековне тежње наших народа и каква је у стварању прве заједничке државе била улога Југословенског одбора и Крфске декларације. Нестаће, можда, и појам да је она Југославија била »тамница народа«, јер наше доба зна и за – дозиђивање тамница! У свему томе неће бити заборављене ни поједине личности: војводи Живојину Мишићу, чија се стратегија у Колубарској бици и данас изучава у војним академијама у свету, биће подигнут споменик у Ваљеву, а на Дунавском кеју у Београду споменик мајору Драгутину Гавриловићу. То је онај Гавриловић, који је на »дунавској кланици људског меса«, у октобру 1915. године, рекао својим војницима да »њихови животи више не постоје, да су жртвовани за част отаџбине и Београда . . . « То је онај исти Гавриловић у чији су стан упали наоружани људи и, представљајући се као »ослободиоци Београда«, пронашли његове официрске панталоне и од црвеног лампаса ту, на лицу места, и на очиглед његових кћерки Милице и Емилије – изрезивали петокраке звезде! Кад је убрзо потом, оронуо и болестан, мајор Гавриловић дошао из немачког ропства и кад је после двадесетак дана умро – сахранили су га у позајмљеним панталонама . . . Ето, том Гавриловићу Београд ће да подигне споменик.

Има у нашем народу једна пословица којом се сви дотадашњи грехови потиру: боље икад, него никад!

* * *

Прво издање књиге »Солунци говоре« појавило се у јесен 1978. године. Критичари нису оспоравали вредности између корица, али су страшно замерили корицама: шта ће на њима српска тробојка?! Неки су ишли тако далеко да су од издавача, Културног центра у Горњем Милановцу, захтевали да из поновљених издања, до којих је дошло већ после неколико дана – избаци поједине исповести, као што је она о заједничкој прослави Божића српских и бугарских војника на Солунском фронту 1917. године.

Уз каснија издања, као саставни део књиге, објављена је грамофонска плоча са оригиналним солунским песмама. Била је најављена и песма »Ко то каже Србија је мала«, која је, несумњиво, настала у пробоју Солунског фронта, али је издавачу запрећено судом и заплењивањем плоче, па је од ове песме одустао. Издавачу је, иначе, замерено и на објављивању књиге – сматрало се да је »незгодна« и чак »неподобна«, да за такву књигу »није тренутак«.

Шесто издање књиге појавило се почетком 1984. године.

Првобитно издање је и у овом новом, седмом и допуњеном, које први пут објављују »Књижевне новине«, остало нетакнуто: нису брисани ни лични подаци о ратницима, иако аутор зна да неки од њих нису у животу. Новом издању аутор је додао двадесет пет исповести старих ратника – забележених ових дана.

Они заиста јесу наши дедови и очеви, а колико смо ми њихови потомци – нека свак упита себе!

А. Б.

САДРЖАЈ

Страна

Реч аутора 5

Виљем II 10

Пред мајком у ставу мирно 11

Мајор Драгутин Гавриловић 16

Ратно чудо невиђено 17

Одоше ђаци у смрт 21

Подвиг учитељице Љубице 25

Маршал Жозеф Жофр 30

Горничево ватром разорено 31

Фелдмаршал фон Макензен 36

Збогом, Плава гробницо 37

Ја сам, мајко, Живојин 41

Хвала вам, седи ратници 45

Јецај на очевом гробу 49

Будимирових седамдесет рана 53

Машиновођа последњег воза 57

Слика коју је видео свет 63

Едвард Греј 70

Егон Ервин Киш 70

Застава ресавских девојака 71

Анри Барби 76

Кад ратник заплаче 77

Генерал Алфред Краус 80

Пакао на коти 238 81

Роберт Лесинг 86

Паде мајор Бора 87

Генерал Оскар Поћорек 92

Држи се, Жорж 93

Лојд Џорџ 98
Песник Милосав Јелић 98
Хватање „живих језика" 99
Маршал Франше д'Епере 104
Капетаново велико срце 105
Слике ужаса у Мачви 111
„Обсервер", енглески лист 116
Др Петар Опачић 116
Спасавај ме, редниче 117
Рођен да буде бомбаш 121
Едуард Шире 126
Не љути се, ратниче 127
Ово је моја земља 131
Наша коњица сеје страх 135
Сагни се, Милане 139
Амерички новинар Џон Рид 144
Преко Сибира на фронт 145
Двоструки витез слободе 149
Ожиљак на души 153
Војвода Степа Степановић 156
Неиспаљени рафал за Животу 157
Де Голов витез 161
Др Саво Скоко 166
Добро се добрим враћа 167
Пуковник Фурније 172
Слава припада вама 173
Др Арчибалд Рајс 178
Војничка парада на Крфу 179
Рој пчела на застави 183
Егон Ервин Киш 186
Потпуковник Војислав Бумбаширевић 186
То је твој отац 187
Четири дана прса у прса 191
Фелдмаршал фон Фалкенхајн 194
Коњем на војводу Степу 195
„Нова слободна штампа" 200
Капу доле, Лисјен 201
Осматрач на дрвету 205
Брод је миран, тоне 209
Пол Пере 214
Момиров ратни дневник 215
Краљ Никола 218

Етика сељака из Калуђерице 219
Пешаци љубе топове 223
Сербо, додај гранате 227
Одликован на предлог непријатеља 231
Чекају нас на бајонет 235
Винстон Черчил 240
Погибија наредника Новице 241
Француски лекар 244
Хиљадили се такви синови 245
Легендарна Милунка Савић 249
Леди др Изабела Хатон 254
Реч војника је светиња 255
Песник Жан Ришпен 260
Пилот јавља: фронт је пробијен 261
Министар Албер Саро 266
Заробио тридесет два топа 267
Огист Боп 272
Срце на врху планине 273
Путевима патње и славе 279
Адмирал Лаказ 284
Слика са насловне стране 285
Из три рата – шест медаља 289
„Келнске новине" 294
„Еко д Пари" 294
Суза јунака Драгомира Панића 295
Јосиф Хабсбуршки 300
Обесише и моју мајку 301
Виљем II 306
Оца однесе ратни вихор 307
Генерал фон Лохов 312
Јунаци са Доброг поља 313
Академик Ернест Дени 318
Храбром и срећа помаже 319
Немачки војни лист „Ратник" 324
Солун нестаје у пламену 325
С Обилићем на грудима 329
Проглас Француско-српског одбора жена у Паризу .. 334
Крвав Божић на Мојковцу 335
Е. Д. Мјахков 340
Битка учитеља Трајка 341
Брод је потонуо у Медови 345
С берданком на рамену 349

Ево, Француска је овде 353
Сведок тихог умирања 357
Јуришник Томо Андрић 361
Генерал фон Галвиц 366
С Вуком на Груништу 367
Пали ван бојног поља 371
Умирали су на мојим рукама 375
Габријел Аното 380
А душа пуна ожиљака 381
Тако су нестајали регрути 385
Живот за три динара 389
Генерал Револ 394
Хвала племенитој Циганки 395
Потковице падају с неба 399
То може само велики народ 403
Кемал Ататурк 408
Јевремова горка победа 409
Пол Дешанел 414
Јунаци и потомци 415